

210
NÂGÂNANDA

OF

S'RÎHARSA

EDITED

with an Introduction, prose-order and translation of every verse, translation of all important passages, notes critical and explanatory and Appendices

BY

Raghunath Damodar Karmarkar, M. A.,

Professor of Sanskrit,

New Poona College, Poona.

First edition—1000 copies.

1919

Sole Agent: M. V. Agashe, Book-seller and
Publisher, Budhwar Peth, Poona City.

All rights reserved by the author.

A decorative rectangular border with a repeating floral and leaf pattern surrounds the central text.

DEDICATED

TO

THE SACRED MEMORY OF MY BROTHER-IN-LAW.

The Late Mr. Krishnarao Madhavarao Oka
B. A. LL. B. who ever since his study of this
play at the college in 1893, had been deeply
imbued with its lofty teaching of self-sacri-
fice and devotion to parents, and who toiled
throughout his life to do good to others
until he died broken-hearted on the 15th
of January 1919, within a month of the
demise of his beloved mother.

PREFACE.

This edition has been brought about on the same lines as my edition of *Mālavikāgnimitra* published last year, except that no Sanskrit commentary is given. The cordial reception given to my edition of *Mālavikāgnimitra* last year has emboldened me to prepare this edition which it is hoped will receive a similar encouragement from the public. The new method of numbering the lines introduced in my last work, which was found so very useful for comparing different editions, has been followed in this edition also. Every verse is taken as a fresh starting point for counting up the lines. Thus the symbol II. 10. 43, on P. 33 of the notes, means the 43rd line from the tenth verse in the second Act, i. e. the Roman figure represents the Act, the next Arabic figure, the number of the verse, and the last figure, the line from the verse denoted by the first Arabic figure. On every even page, the line from the text explained on the top of the page is given, while on every odd page, the line from the text explained at the bottom of the page is given. I have given the prose order of every verse in order to assist the student in understanding the verses thoroughly.

I have to express my deep sense of gratitude to Dr. S. K. Belvalkar M. A. Ph. D. of the Deccan college for lending me the Calcutta edition of the play, and to Dr. P. D. Gune M. A. Ph. D. of the Fergusson college, for making some valuable suggestions. In determining the text, I was particularly helped by the excellent Trivandrum edition. I also had occasion to consult the editions by Messrs Bhanap and Paranjpye, and the Madras edition. I must also thank Mr. Shankarrao Joshi, the energetic manager of the Chitrashālā Press, for printing the book so quickly and so well.

The book is printed on excellent paper and no effort is spared to make the book attractive both as regards its contents and its get up. How far I have succeeded in this attempt, it is for the reader to judge. I hope in the end that the edition would prove useful to those for whom it is intended.

New Poona College
May 1919.

R. D. Karmarkar

DRAMATIS PERSONÆ

MEN

- Junūtavahana—The hero, and the Lord of the Vidyādhara.
Juntaketu—Father of the hero.
Mitravasu—Brother of the heroine, the Siddha Crown Prince.
Sankhachūda—The serpent, victim-designate to Garuda.
Garuda—The lord of birds and enemy of serpents.
Vidusaka—The friend and companion of the hero.
Vita and Cheta—Attendants in the Royal house-hold.
Kanchukin—Superintendent of the harem.
Tāpass—A sage.
The Doorkeeper, Kinkara.

WOMEN

- Malayavan—The heroine and the Siddha Princess.
Dasi—The mother-in-law of the heroine.
Vaidhā—The mother of Sankhachūda.
Gauri—The Goddess.
Chaturika and Manoharika—Maids.
-

INTRODUCTION.

I THE AUTHORSHIP OF NĀGĀNANDA.

In the prologue to *Nāgānanda*, we have the following passage put in the mouth of the Sūtradhāra, अद्याहमिन्द्रोत्सवे सबहुमान-माहूय नानादिदेशागतेन राजश्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनोक्तः । यथास्म-त्स्वामिना श्रीहर्षदेवेन ... नागानन्दं कृतं ... तत् ... त्वया नाटयितव्यमिति । Thus the play is attributed to S'riharṣa, a monarch with a circle of feudatory princes to wait upon him. Now there are as many as five different individuals possessing the same appellation S'riharṣa, known to Sanskrit literature (1) the younger brother of the author of *Kāvya-pradīpa* (2) the author of *Naiṣadha-kāvya* (3) the king of Kāśmir to divert whose queen Śomadeva wrote *Kathāsaritsāgara* (4) the father of Munja and the grand-father of king Bhoja of Dhārā (5) the king of Sthānes'war. The question is therefore which one of these five is the author of *Nāgānanda* and it is by no means difficult to solve. There is unimpeachable chronological evidence by which the first four are eliminated and the authorship undoubtedly belongs to the king of Sthānes'war. *Nāgānanda* as well as *Priyadars'ikā* and *Ratnāvalī* † are quoted in the *Das'arūpa* of Dhananjaya who was at the court of Munja and thus lived before 995 A. D. which is the date of Munja's death. The *Nāgā.* and *Rat.* are quoted by name in the *Dhvanyāloka*, the author of which work lived in the reign of king Avantivarman of Kāśmir (855-883 A. D.). The *Rat.* is quoted by Dāmodaragupta, the minister of king Jayāpīda in his *Kuṭṭanāmata* (close of the 8th century). It is clear therefore that the author of *Nāgānanda* could not have lived later than the 8th century.

---

† It is shown below that these three plays are by one and the same author.

The younger brother of the author of *Kāvya-pradīpa* was no king and lived about the middle of the 15th century. The author of *Naiṣadh-charita* similarly was no king, but was patronized by the king of Kanoj, as he himself informs us in the last stanza of his *Naiṣadh-kāvya* (ताम्बूलद्वयमासनं च लभते यः कान्यकुब्जेधरात् ।) and he lived about the end of the 12th century. The king of Kashmir lived about 1089—1101 A. D. The father of Munja must have lived before 974 A. D. as Munja is known to have reigned about 974—995 A. D. These four therefore could not have written our play as they all are later than the 8th century.

King Harṣa of Sthānes'war, who reigned from 606 A. D. to 647 A. D. and who was the patron of Bāna must have been the author of the present play. The following passage from the 'Records of the Buddhistic Religion' by I-tsing published in Chinese about 691 A. D. puts the matter once for all beyond any shadow of doubt. 'King S'ilāditya* versified the story of the Bodhisattva *Gimātavāhana* (ch. 'cloud-borne'), who surrendered himself in place of a Nāga. This version was set to music (lit. string and pipe). He had it performed by a band accompanied by dancing and acting, and thus popularised it in his time ' (P. 163-164, translated by Takakusu). I-tsing had come over to India in 671 and had studied at the University of Nalanda for ten years. His testimony is therefore very valuable.

II PRIYADARS'IKĀ, RATNĀVALĪ AND NĀGĀNANDA.

That *Priya*, *Rat*, and *Nāgā* are by one and the same author can be very easily proved. The passage from अलमतिविस्तरेण (I. 2. 2.) to the end of the 3rd verse in the prologue of *Nāgānanda* is repeated *mutatis mutandis* in both *Priya*, and *Rat*. The verses व्यक्तिर्व्यज्रवातुना ... (I. 14) and अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः ... (IV. 1) from the *Nāgānanda* are to be found in *Priya*, as III. 10 and III. 3 respectively. Internal evidence as regards language and

---

* This was the title of Harṣa as Hiuen Tsang tells us.

ideas in the plays concerned clearly shows that one author is responsible for them. As Mr. S. P. Pandit in his introduction to *Mālarikāgnimitra* has remarked 'Every great writer, whether of prose or poetry, has always a settled style of composition. This is especially the case with those poets and authors who take delight in an easy and natural expression of their thoughts, and never surrender their good sense and fondness for perspicuity to a laboured and obscure style of writing. Whatever is natural and ordinary will be frequently repeated in the writings of one and the same author. ... It is the repetition of those analogous expressions, phrases and ideas, with a characteristic frequency in each of the compositions that is of importance in determining the identity of their authors.' The following are some of the expressions and words used in both *Nāgānanda* and *Ratnāvalī*. भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व, वयस्य सम्यगुपलक्षितं, सखि अतोऽपि मे सन्तापोऽधिकतरं बाधते, दास्याः पुत्रि, लघु, हताश etc. The following are some of the analogous expressions and similar ideas to be found in *Nāgānanda* and *Ratnāvalī*: न्याय्ये वर्त्मनि योजिताः प्रकृतयः etc. (I. 7.) and राज्यं निजितशत्रुं योग्यस्त्विवे न्यस्तः समस्तो भरः etc. (*Rat.* I. 9.) भगवन् कुसुमायुध येन त्वं रूपशोभया निजितोऽसि तस्य त्वया न किमपि कृतम् । मम पुनरनपराद्धाया अप्यबलेति कृत्वा प्रहरन्न लज्जसे । (II. 0. 63-65) and भगवन् कुसुमायुध निजितसकलसुरासुरो भूत्वा कथं क्षीजनं प्रहरन्न लज्जसे । (*Rat.* II.) ; भो वयस्य प्रच्छादयानेन कदलीपत्रेणेमां चित्रगतां कन्यकाम् । (II. 10. 5) and भो वयस्य प्रच्छादयैतच्चित्रफलकमनेन कदलीपत्रेण । (*Rat.* II.) ; दृष्टा दृष्टिमथो ददाति etc. (III. 4) and प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे न ददाति शङ्कया etc. (*Rat.* III. 9) ; the whole of the scene in which the heroine tries to hang herself at the As'oka tree and is ultimately rescued by the king, occurs in *Nāgā*. II as well as in *Rat.* III. The following are some of the similar expressions and ideas in *Nāgānanda* and *Priyadars'ikā*: कन्यका हि निर्दोष-दर्शना भवन्ति (I. 14. 15) and निर्दोषदर्शना कन्यका खल्वियम् । (*Priya.* II.) ; अये मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान् सहस्रदीपितिः (I. 19. 9.) and अये कथं नभोमध्यमध्यास्ते भगवान् सहस्रदीपितिः । (*Priya.* II.) ; किं मधुमथनो वक्षः स्थलेन लक्ष्मीमनुदहन् निर्द्वितो भवति । (II. 0. 104) and मधुक्रो मालतीं प्रेक्ष्या-मिनवरसास्वादलम्पटः कुतस्तामनासाद्य स्थितिं करोति । (*Priya.* III.) ; आवेदय

समात्मीयं पुत्र दुःखं सुदुःसहम् । मयि संक्रान्तमेतत्ते येन सह्यं भविष्यति ॥ (V. 9.)
 and कस्मै तावदेतं वृत्तान्तं निवेद्य सह्यवेदनमिव दुःखं करिष्यामि । (*Priya*. III).
 Even a greater similarity is to be found in *Priya*. and *Rat*. Both are Nātikās, having only four Acts. Both praise S'iva and Gauri in their Nāndī. Both refer to the love-affair of Vatsarāja. In both the heroines are offered ultimately to the king by Vāsavadattā, and the heroines suffer in a similar manner. Vidūṣaka receives presents from Vāsavadattā in both plays. There is a similar description of trees in the garden in both and so forth.

There is no doubt that *Priyadars'ikā* was written first. The play is a very small one and the poet freely imitates Kālidāsa's *Mālavikāgnimitra*. Mr. S. M. Paranjpye thinks that *Nāgānanda* was the second play and *Ratnāvalī* the third play of Harsa. He says that *Rat*. is superior to *Nāgānanda*, and that the scene in which the heroine attempts to hang herself was used in *Nāgānanda* first as it is found in the original story of Guṇādhya, and next in the *Ratnāvalī*, the poet being evidently well pleased with it. We cannot agree with Mr. Paranjpye. We think that *Nāgānanda* was written the last. We cannot regard *Rat*. as in any way superior to *Nāgānanda*. *Nāgānanda* describes the lofty sentiment of self-sacrifice and love for parents and the S'rngāra sentiment is only introduced as a sort of conventional affair. It is quite impossible, we think, that an author after having depicted such noble sentiments, the heroic self-sacrifice on which the Gods themselves throw incense, of Jīmūtavāhana who regards his marriage with Malayavati, useful only in so far as it gives him an opportunity to sacrifice himself for the sake of the serpent—it is impossible that an author would degrade himself by describing earthly sensual love once more. Harsa must have read the original story of Guṇādhya long before he wrote *Nāgānanda*. He inserted the scene which he apparently liked most and which Mr. Paranjpye alludes to above, in the *Rat*. first and was glad to use it again in *Nāgānanda* which he must have written when he became definitely inclin-

ed towards Buddhism. *Priya*, and *Rat.* as we have already remarked above, are very similar to each other and no long period must have elapsed between their composition. It is most unlikely that the author should have taken leave of Vatsarāja with the *Priya.*, then written *Nāgānanda* and then again returned to Vatsarāja for *Ratnāvalī*.

Some critics think that the author of *Nāgānanda* which praises Buddha in its Nāndī, and which teaches *Ahimsā*, the cardinal doctrine of Buddhism and thus bears a Buddhistic stamp, could not have written *Rat.* and *Priya.* which both praise Ś'iva and Gaurī in their opening verses, showing that their author must have been a follower of Hinduism. There are others again who hold that *Nāgānanda* in spite of its praise of Buddha, does not possess the Buddhistic stamp at all. Their arguments are that the doctrine of *Ahimsā* is a doctrine of the Upanishads, that the hero Jīmūtavāhana reveres Hindoo Gods (बन्धाः खलु देवताः I. 12. 9.), that Jīmūtakeṭu lives the life of an Agnihotrin (V. 12, 14) after his retirement from worldly life, and that the Goddess Gaurī, a Hindoo deity, ultimately revives the hero, etc. Both these views are wrong. It is idle to deny that *Nāgānanda* is clearly the work of a poet who had great admiration for Buddhism, in the face of the fact that the Nāndī actually praises Buddha. The doctrine of *Ahimsā* is certainly as old as the Upanishads, but it is well-known that it is Buddhism that has monopolised it to a very large extent. Any doctrine for the matter of that can be shown to have its dim beginnings in the Upanishads. The large admixture of Hindoo element in the play clearly shows that the author is far from being a fanatic and in fact wants to harmonise the two religions as far as possible. The use of कामेन for मारेण in I. 2. and also the fact of Gaurī pronouncing a benediction on and reviving Jīmūtavāhana, a Bodhisattva, clearly points out that the author is deliberately trying to reconcile the Hindoo and Buddhistic mythology and religion. King Harṣa is known to have been a worshipper of both Buddha, and the Hindoo deities Ś'iva and

the Sun (see next section). Harṣa evidently wrote *Nāgānanda* when he became definitely inclined towards Buddhism although he continued to revere Hinduism as well. It is not impossible therefore that *Nāgānanda*, in spite of its Buddhistic stamp should have been written by the author of *Rat.* and *Priya*.

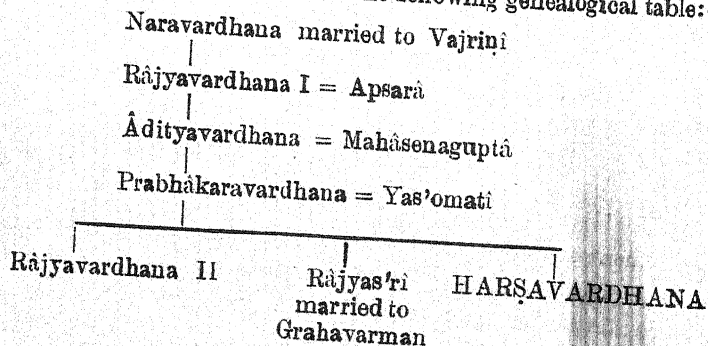
In *Kāvyaaprakāśa* I. we have the following passage श्रीहर्षादिर्वाक्यादीनामिव धनम् and some commentators explain the passage to mean that the poet Dhāvaka secured immense wealth from S'riharṣa by allowing *Ratnāvalī* which was written by him to pass in S'riharṣa's name (वाक्कः तन्नामा कविः । स हि श्रीहर्ष-नृपनाम्ना रत्नावलीनाम्ना नाटिकां कृत्वा बहु धनं लब्धवानिति प्रसिद्धिरित्युद्घोतादौ स्पष्टम् ।). If then *Rat.* was written by Dhāvaka, what about *Priya*. and *Nāgā*. ? They too must be attributed to him as we have already shown that the three stand or fall together. But none of the commentators have got anything to say on this important issue. Some read the passage as श्रीहर्षादिर्वाणादीनामिव धनम् and Dr. Hall relying on this passage thinks that Bāna was the real author of *Rat.* and that he sold *Rat.* to S'riharṣa for money. Dr. Hall also remarks that the verse दीपादन्यस्मादपि etc. (*Rat.* I. 6). occurs in *Harṣa-charita*. Dr. Hall's arguments are anything but convincing. No verse from *Rat.* is to be found in *Harṣa-charita*, the internal evidence is against Bāna's authorship of *Rat.* and if Bāna wanted to obtain money by selling any of his works—he was in affluent circumstances for aught we know—he could have sold his *Kādambarī* for this purpose unless we consider him to be a surprisingly stupid fellow. For our part, we are simply amused at these frantic efforts to disprove king Harṣa's authorship, and to attribute the plays that go under his name to some poet of his court. Dr. Hall and his allies apparently think that a king is necessarily an ass and that it is impossible for a king to be an author. We are unable to subscribe to this view. S'ūdraka, Bhoja, Yaśovarman are some of the honoured names of king-authors in Sanskrit literature and Harṣa evidently belongs to this class.

As regards the passage श्रीहर्षादि ...., it makes only a general statement. The plain meaning is that Dhāvaka or Bāna and

other poets secured much wealth from their patrons S'riharsa and others. There is nothing in the passage to show that any idea of the money being secured by the poets by allowing their compositions to go in the names of their patrons, is intended. At any rate S'riharsa was certainly not a mean and vain king to take recourse to such an underhand and questionable procedure.

III AN ACCOUNT OF KING HARṢA.*

King Harṣa belonged to the House of Sthānes'war which seems to have come into prominence after the breaking of the Gupta dynasty. Puṣyabhūti was a remote ancestor of Harṣa, but it is not known exactly how far distant he was from Harṣa. The Madhubana copper-plate, dated 25th year of Harṣa's reign furnishes us with the following genealogical table:-

The family deity of this House seems to have been the Sun. Puṣyabhūti is also known to have been a great devotee of the Sun. The Madhuban copper-plate describes Rājyavardhana I, Ādityavardhana and Prabhākaravardhana as *Paramādityabhakta* (great devotees of the Sun). Prabhākaravardhana also seems to have taken the title *Paramabhaddārakumahārājādhirāja*. He died in 604 A. D. and Rājyavardhana II, who was a Buddhist (*Paramasaugata*) succeeded him. At the same time

* The student is strongly recommended to read Chapter XIII of Vincent A. Smith's 'Early History of India.'

the king of Malwa killed the husband of Rājyas'ri who also had embraced Buddhism and imprisoned her. Rājyavardhana at once invaded Malwa and defeated the king, but was treacherously murdered by Sasānka, king of Central Bengal and an ally of the king of Malwa. Harṣa at the age of 16 then ascended the throne in October 606 A. D. though the actual coronation seems to have taken place six years later i. e. in 612. Hien Tsang records that Harṣa consulted a Buddhist oracle before accepting the crown. Harṣa's first act was to recover his sister who had resorted to the Vindhya jungles. Then followed a long period of conquest. Harṣa with a big army overran the whole of Northern India conquering his foes and consolidating his position. On his sword sat laurel victory and smooth success was strewn before his feet. He was however badly beaten in 620 by Pulakes'in II of the Chalukya dynasty on the Narmada and he had to be content with that river as his southern boundary. Harṣa was the undisputed lord of the whole of the Northern India from the Himalayas to the Narmada, including Kāmarūpa (Assam), besides Malwa, Gujrat and Saurās'tra. He died in 647.

Harṣa's name is certainly one to conjure with in the early history of India. He may appropriately be called the As'oka or better still the Akbar of the 7th century. Like Akbar he had to fight very hard from a very early age, to establish and consolidate his position and like Akbar he left a large empire at his death. Like Akbar he was a great patron of learning, a great administrator and pursued a policy of complete toleration in the matters of religion.† Like Akbar he was also fond of listening to the discourses of followers of different religions. The Madhubana copper-plate describes him as a great devotee of S'iva (*Paramamāhes'wara*), but later on ever since he

---

† See P. 208 Bāṇa's *Kādambarī* (Bombay-Sanskrit-Series) where followers of the Brahmanical religion as also Buddhism and Jainism are described as worshipping together.

came under the influence of Hiuen Tsang, the famous Chinese pilgrim who had come to India in 629, but who seems to have met Harsa only about 643, he came to admire Buddhism more. He, however, did not lose his respect for S'iva or his family deity, the Sun. He is known to have built costly temples for the service of Buddha, S'iva and the Sun. He held a great assembly at Kanoj in 643, when the above three deities were duly worshipped and distributed all his treasures among Brahmin and Buddhist mendicants. Hiuen Tsang says that Harsa used to distribute his treasures in this manner once every five years.

I-tsing says that Harsa was 'exceedingly fond of literature' and * Bâna, Mayûra, Mâtangadivâkara, Dhâvaka are the names of some of the poets under his patronage.

IV THE SOURCES OF NÂGÂNANDA.

Vincent A. Smith in his 'Early History of India' writes '*Nâgânanda*, which has an edifying Buddhist legend for its subject, is considered to rank among the best works of the Indian theatre, and the other dramas, the *Ratnâvalî* or 'Necklace,' and the *Priyudars'iki* or 'Gracious Lady,' although lacking in originality, are praised highly for their simplicity of both thought and expression.' Apparently Mr. Smith wants to suggest that *Nâgânanda*, unlike *Rat.* and *Priya*, is an original play. If that is the view of Mr. Smith, he is certainly wrong. For *Nâgânanda*, like the other two plays, is considerably indebted to the *Brhatkathâ* of Guṇâdhya, who lived about the first century A. D. Unfortunately the original *Brhatkathâ* which was written in the Pais'achi language is lost, † but there

* सचित्रवर्णविच्छित्तिहारिणोरवनीश्वरः । श्रीहर्ष इव संवट्टं चक्रे बाणमयूरयोः ॥
(नवसाहस्राङ्कचरितं). Râjas'ekhara also says: अहो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्ग-
दिवाकरः । श्रीहर्षस्याभवत्सन्धः समौ बाणमयूरयोः ॥

† Some twenty Adhyâyas translated in Sanskrit, of the original *Brhat-kathâ*, have recently been found in Nepal and the first 9 Adhyâyas have been published by F. Lacot.

are two renderings or epitomes in Sanskrit, of the original, one called *Brhatkathāmanjirī* by Kshemendra who lived in the reign of king Avantirāja of Kashmir (1028-1063 A. D.) and the other called *Kathasaritsāgara* by Somadeva who flourished in the reign of Harṣa of Kashmir (1089-1101 A. D.). Kshemendra is also the author of the epitomes of the *Mahābhārata* and the *Rāmāyaṇa*, and from the manner in which he has done those works, we can reasonably infer that he must have done full justice to the original in his *Brhatkathāmanjirī*. Somadeva also writes about his work (यथामूलं तथैवेतन्न मनागप्यतिक्रमः ग्रन्थविस्तरसंक्षेपमात्रं भाषा च भिद्यते ॥). There is practically no great difference between the *Brhatkathāmanjirī* and the *Kathasaritsāgara*. We have however selected the *Brhatkathāmanjirī* as Kshemendra is the earlier of the two writers. From the extracts from that work given at the end of the book (Appendix A), it will be seen that Harṣa follows the original very closely. He has however made certain changes in the original and in these he shows a dramatic skill of a very high order, as is shown below.

(1) In the original, the hero leaves the kingdom with his parents and goes to the Malaya mountain when he learns by his supernatural power that his relatives want to invade his kingdom knowing that he is quite powerless to defend himself without his *Kāḍya* tree.

Harṣa wisely makes no allusion to the supernatural power of the hero who leaves his kingdom in order to serve his parents who have already taken to forest life, thus emphasising the hero's love for his parents. Harṣa has also invented one *Mataṅga* to represent the enemies of the hero.

(2) In the original, the hero goes to the temple of Gauri, sees Malayavati there, learns her name and history from her female friend and in return informs her of his own history.

In our play, the hero along with his friend Vidūṣaka goes to the temple of Gauri and the interview with Malayavati is, abruptly brought to an end, without the lovers knowing so much as

the names of each other. And this ignorance about each other on the part of the lovers is availed of for the purpose of introducing the romantic scene in the second Act, where the hero rejects the offer of Mitrâvasu, which makes the heroine attempt to hang herself in despair.

(3) In the original, the Goddess Gaurî prevents the heroine from hanging herself and promises her Jimûtavâhana for her husband.

Harsa does not trouble Gaurî at all in this Act and her work is managed by the hero himself. The Goddess Gaurî has to make her appearance in the last Act, so the charm of novelty would have been lost, if she were to be summoned for assistance now and then.

(4) In the original, there is no mention of the Vîta and the Cheta.

The whole of the third Act is from the poet's own imagination. The news of the invasion of the hero's kingdom by Matanga, which is received by the hero with conspicuous equanimity and which in fact enables him to see himself in the proper light, is not to be found in the original.

(5) In the original, the hero stands on the slab of slaughter, covered with garments full of gems (रत्नांशुकेन संछन्नः) and is mistaken for the serpent by Garuḍa.

Harsa, in order to render Garuḍa's mistake more probable, provides the hero with red garments as his marriage-present in the nick of time. But the way in which this is done, is certainly open to objection.

(6) In the original, the crest-jewel falls at the feet of Malayavatî and Jimûtaketu comes to know of the misfortune of his son by his supernatural power.

Harsa makes the crest-jewel fall at the feet of Jimûtaketu who is as it were saluted for the last time by the hero in that manner. Harsa makes this change, because he wants to describe the hero not as a gallant lover, but as a dutiful son. It is again S'ankhaçhūḍa who informs Jimûtaketu of his son's mis

fortune and no reference is rightly made to the supernatural power of Jimûtaketu in order to make the whole scene more touching and realistic.

(7) In the original, only Malayavati prepares herself for death.

In our play, the parents of the hero and S'ankhachûda also are ready to throw themselves on the funeral pyre along with Malayavati.

(8) In the original, after the appearance of Gauri, Garûda promises not to kill any more serpents. His repentance is not emphasised at all.

Harsa cleverly describes the repentant mood of Garûda who even is ready to throw himself into the sea, but is prevented from doing so by the hero. Garûda promises to practise *Ahimsâ* even before Gauri appears, and flies up to Indra to bring nectar to revive the hero as well as the serpents he had killed before. And in the end by the shower of the nectar sent by Garûda, the dead serpents also are brought back to life.

V A: CRITICISM OF THE PLAY.

Nâgânanda is justly regarded as one of the best plays in Sanskrit literature. The central theme of the play viz. the noble sacrifice of the hero who gives up his life as if it were a straw to save the serpent, is in itself quite appealing to the hearts of all. And further, the poet has described his story in simple smooth language which can be very easily understood. There are introduced various scenes admirable in conception as well as in execution and the spectator never loses his interest and feels monotonous. The description of the penance-grove in the first Act, is life-like and the idea of the trees being taught how to worship guests is indeed beautiful. The whole scene, in which the hero meets the heroine at the temple of Gauri, is well conceived though it lacks originality as it is obviously a mixture of a similar scene in *S'ûk. I* and Chandrâpîda's meeting with Mahâ-s'vetâ in *Kâdam*. In the second Act, the love-sick condition of the

lovers is drawn in a conventional manner, but the poet shows his great dramatic skill and originality in describing the misunderstanding of the lovers, and in making the hero actually reject the offer about his own object of love, made by Mitrâvasu. The third Act begins in a lighter vein. The very entrance of the Cheta with a liquor-pot on his shoulder, and of the drunken Vita reeling under the influence of wine, provokes laughter. The boastings of Vita that he is too proud to bow down to Hari or Hara or Brahmadeva, and that he pays allegiance to two gods only—Bacchus and Cupid, and his treatment of poor Vidûsaka are all full of genuine humour. Similarly the gallantry of the hero is well described. In the fourth Act, the hero is freed from the temporary influence of Cupid and is shown in his true colours as a magnanimous person who unhesitatingly offers his all-in-all to save another. The sterling loyalty and self-respect of S'ankhachûda as well as his love for his mother are well pointed out. In the fifth Act, the grief of the parents of the hero and the heroine is very skilfully shown as also the superb self-abnegation of the hero and the consequent repentance of Garûda.

Though the interest is thus kept up from start to finish, the drama must be admitted to be faulty as regards its construction as it lacks the Unity of Action. The first three Acts refer to one thing, the love-affair and marriage of the hero; while the last two Acts refer to his self-sacrifice. And these are clearly two Actions and not one. A well-constructed drama should always have only one action underlying the whole of the plot. It may be argued that the marriage of the hero is not an extraneous episode at all, but is directly connected with the central theme, in as much as it is the red garments received as a marriage-present that enable the hero to successfully deceive Garûda who mistakes him for the serpent, when he is covered with those red garments. And the hero, when he receives the garments, actually says सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिग्रहः (IV. 20. 13). In the second Act, also, when Mitrâvasu comes with a proposal to

offer his sister to the hero, he says यन्नास्तपि मन्त्र्यजेत्करुणया सत्त्वार्थ-
मभ्युद्यतः, and thus actually hints at what is to happen in future.
But these indirect references cannot be regarded, in our opinion,
to make up for the want of the 'Unity of Action.' The poet
probably has dwelt on the love-affair of the hero at such length
in order that the hero's self-sacrifice might appear to a greater
advantage with such a back-ground.

The whole play suffers again from want of development.
The plot itself is mostly responsible for this. The third Act is
the most guilty one in this respect. It does not add in any way
to the development of the plot. In fact, if the third Act were
dropped altogether, no gap would be felt in the play.
We cannot help suspecting that the third Act was probably add-
ed later on. Harsa did not like his *Nāgānanda* to be also a
Nāṭikā consisting of only four Acts like the *Rat.* and *Priya.*
and so put in one more Act.

Jayadeva calls Harsa, the 'joy' (हर्षो हर्षः) of the Goddess
of Poetry. Evidently Jayadeva was more concerned with allite-
ration and S'lesa in writing the above criticism and so one
cannot say what exact characteristics of Harsa as a poet, he
refers to. Harsa certainly does not belong to the class of first-
rate poets like Shakespeare and Kālidāsa who create their own
worlds and make their characters move freely in them with the
greatest possible ease, and whose genius goes on unimpeded in
its course in a gay light manner overcoming everything and put-
ting its *imprimatur* on all that comes within its sphere. 'The
highest praise of genius is original invention', says Dr. Johnson.
Harsa does not possess this original invention. Originality is
never his forte. But he knows how to handle the material placed
at his command, what to select and what to reject—and this is
certainly not so easy as it looks—and to turn it to the greatest
possible advantage by a judicious use of imagery and by cloth-
ing his thoughts in language that is at once chaste, smooth and
charming. Harsa undoubtedly takes a very high rank among

second-class Sanskrit poets. He seems to have wielded a great influence over Bhavabhūti.

VI SOME CHARACTERS IN THE PLAY. JĪMŪTAVĀHANA.

Two great virtues stand out prominently among the various good qualities of the saintly Jīmūtavāhana (1) intense love of benevolence (2) devotion to parents. He sincerely loves his wife, but the love for Malayavati is, in his eyes, less important than the devotion to his parents, which again is less important than the love of benevolence (IV. 23 and 24). He leaves the kingdom in order that he might serve his parents; the kingdom is a veritable bore to him without his parents (आवासः खलु राज्यमुज्झित-पुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः I. 6). He gives his all-in-all for the welfare of his subjects (I. 7). And his one passion of life is to do good to others. The Sun alone, he remarks, is praise-worthy, toiling as he does to do good to others. (एकः स्याद्यो विवस्वान् परहित-करणायैव यस्य प्रयासः । III. 18.), and everything including his devotion to parents, has to submit to this passion of doing good to others. The life in the forest has one great defect in his opinion viz. that it provides no opportunities for conferring obligations upon others (IV. 2). When Mitrāvasu tells him the story of the agreement made by Vāsuki with Garuḍa, he does not understand why the serpent-king did not offer himself first to Garuḍa. He wonders why people attach so much importance to their body which is after all a collection of fat, bones, flesh and other impure substances. He unhesitatingly offers himself to Garuḍa. He does not even stop to consider what such a step would mean to his parents and his wife. To him his duty is clear. He must save the serpent and all other considerations must be sacrificed at the altar of the stern Goddess Duty. When Garuḍa, surprised at the firmness of his victim wants to know his account, he asks him first to satisfy his hunger (एवं क्षुधाकुलो भवान्न श्रवणयोग्यः । तत्कुरुष्व तावत्प्रथमं मम मांसशो-णितेन वृत्तिम्). Garuḍa becomes more and more perplexed, and

when he at last comes to know his mistake, he actually thinks of committing suicide. Jimûtavâhana prevents him from doing that and advises him to practise *Ahimsâ*. The Goddess Gauri herself makes her appearance to revive the hero and pass her benediction upon him. Jimûtavâhana's gospel is the gospel of love. He has not a word to say against Matanga who invades his kingdom. Though he has the power, he does not like to fight with Matanga and thus be the cause of unnecessary slaughter for the sake of his kingdom. 'Love thy enemies' is not a new gospel. Jesus preached it, and all saints of all times throughout the world, have preached it at the top of their voice. Jimûtavâhana's character shows us how love is stronger than hate and how ultimately love conquers. It is divine to suffer and it is suffering that ennobles a person.

S'ANKHACHÛDA.

S'ankhachûda is a loyal subject of his king (IV. 8. 21) and loves his mother very much. He tries to comfort her as best as he can and wishes that she alone should be his mother in whatever state he may be born again (IV. 20). He is at the same time very proud of his race (IV. 16. 5-6) and does not like the idea of his life being saved by another dying for him (V. 7). He would certainly have cheerfully died at the hands of Garuda. When he learns that Garuda had carried away Jimûtavâhana through mistake, he at once hastens up to follow Garuda and to show him his mistake. He is sincerely sorry that he should have been the cause of the death of Jimûtavâhana and the consequent contemplated suicide of his parents and wife (V. 12, 16). He quickly goes up to Garuda, and offers him his bosom (V. 15. 6). When Jimûtavâhana dies, he is quite ready to put an end to his life by ascending the funeral pyre (V. 31. 8). He is honest and god-fearing. Nobody would have blamed him if he had accepted the offer of Jimûtavâhana to save him, with a protest. But he does not want to save himself in this manner, as that would have been tantamount to shirking his legitimate responsibility and duty.

VIDŪṢAKA

The character of Vidūṣaka is drawn in a conventional manner. He does not play an important part in the play. He refers to his hunger as usual (I. 19. 6 and II. 12. 47). He seems to be quite intelligent as is shown by (I. 16. 10, II. 10. 30-39). In the third Act, he cuts a sorry figure. It is usual for the Vidūṣaka to out-wit others, but here we find that he is very shabbily treated by the Vīta who addresses him as a brown monkey (कपिलमकट). Vīta even makes fun of him at the cost of his Brahmasūtra and his knowledge of the Veda. When asked to repeat some passage from the Vedas, he replies that the Vedic words were shut up by the smell of liquor (III. 3. 79). The poet probably implies that Vidūṣaka was quite ignorant of the Vedas. If so, this must be regarded as a satire on the ignorant Brahmins of the time, who however felt proud of their birth.

MALAYAVATĪ.

She is the heroine, but does not strike one as playing an important part. She is very beautiful and worships Gaurī with sincerity. She does not like that her maid should blame Gaurī for not fulfilling her desires (I. 15. 12). She falls in love with Jīmūtavāhana at first sight and even attempts to hang herself when he rejects Mitrāvasu's offer. She seems also to be somewhat proud (II. 10. 46). She blames herself for continuing to live when her lord is no more (V. 31. 3-4). She does not blame Gaurī, but her own ill luck when Jīmūtavāhana expires (V. 32. 6). The Goddess Gaurī ultimately revives her husband, pleased as she is with her devotion to herself and her lord.

धोद
न ४

का

ये
वा
ति

ब

नि
वा
ये
क

ब
ति

श्री
नागानन्दम्

प्रथमोऽङ्कः ।

ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयासि कामुन्मील्य चक्षुः क्षणं
पश्यानङ्गशरातुरं जनमिमं त्रातापि नां रक्षसि ।
मिथ्याकारुणिकोऽसि निर्घृणतरस्त्वत्तः कुतोऽन्यः पुमान्
सेष्यं मारवधूभिरित्यभिहितो बोधौ जिनः पातु वः ॥ १ ॥
अपिच ।

कामेनाकृष्य चापं हतपटुपटहाबलिगभिर्मारवीरै-
र्भूमङ्गोत्कम्पजृम्भास्मितललितवता दिव्यनारीजनेन ।
सिद्धैः प्रह्वोत्तमाङ्गैः पुलकितवपुषा विस्मयाद्रासवेन
ध्यायन्बोधैरवाप्तावचलित इति वः पातु दृष्टो मुनीन्द्रः ॥ २ ॥
(नान्यन्ते ततः प्रविशति सूत्रधारः)

सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । अद्याहमिन्द्रोत्सवे सवहुमानमाद्वैय
३ नानादिग्देशागतेन राजश्रीहर्षदेवस्य पादपद्मोपजीविना राजसमूहेनो-
क्तः । यथा अस्मत्स्वामिना श्रीहर्षदेवेनापूर्ववस्तुरचनालंकृतं विद्याधरजात-
कप्रतिबद्धं नागानन्दं नाम नाटकं कृतमित्यस्माभिः श्रोत्रपरम्परया श्रुतं
६ न च प्रयोगतो दृष्टम् । तत्तस्यैव राज्ञः सकलजनहृदयाद्वादिना बहुमानाद-
स्मासु चानुग्रहबुद्ध्या यथावत्प्रयोगेनाद्य त्वया नाटयितव्यमिति । तद्याव

१ स कोऽन्यः । २ वार । ३ बुद्धौ । ४ चलितदृशा । ५ यो योगपीठादचलित ।
बोधैरवाप्तो न चलित । ६ आकार्य । ७ चक्रवर्ति ।

दिदानीं नेपथ्यरचनां कृत्वा यथाभिलषितं सम्पादयामि । आवर्जिता-
९नि च मया सकलसामाजिकमनांसीति मे निश्चयः । कुतः

श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी
लोके हारि च बोधिसत्त्वचरितं नाट्ये च दक्षा वयम् ।

वस्त्वेकैकमपीह वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं किं पुन-
र्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ॥ ३ ॥

तद्यावदहं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय सज्जीतकमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्य
नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) इदमस्मद्गृहं यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य)

३ आर्ये इतस्तावत् ।

(प्रविश्य) नटी—(सास्त्रम्) अज्ज इयत्थि [आर्य इयमास्सि]

सूत्रधारः—(विलोक्य) आर्ये नागानन्दे नाटयितव्ये किमिदम-
६कारणमेव रुद्यते ।

नटी—अज्ज कहं ण रोदिस्सं । यदो दाव तादो अज्जाए सह
थविरभावजादणिव्वेदो कुटुम्बभारुव्वहणजोगो दाणीं तुमंति हिअए
९वित्तंकिअ तपोवणं गदो । [आर्य कथं न रोदिष्यामि । यतस्ताव-
तत्तात आर्यया सह स्थविरभावजातनिर्वेदः कुटुम्बभारोद्धहनयोग्य
इदानीं त्वमिति हृदये वितर्क्य तपोवनं गतः ।]

१२ सूत्रधारः—(सनिर्वेदम्) अये कथं मां परित्यज्य तपोवनं यातौ
पितरौ । तत् किमिदानीं युज्यते । (विचिन्त्य) अथवा कथमहं गुरु-
चरणपरिचर्यासुखं परित्यज्य गृहे तिष्ठामि । कुतः

पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां त्यक्त्वैश्वर्यं क्रमागतम् ।

वनं याम्यहमप्येषः यथा जीमूतवाहनः ॥४॥ (इति निष्कान्तौ)

प्रस्तावना ।

१ सामाजिकजन । २ सिद्धराज । ३ थविरभावं जाणिअ अदूरजातणिव्वेदो ।
४ आरोविअ । ५ शुश्रूषासुखरसं । ६ मयैव ।

(ततः प्राविशति नायको विदूषकश्च)

नायकः—(सनिर्वेदम्) वयस्य ओत्रेय

रागस्यास्पदमित्यवैमि नहि मे ध्वंसीति न प्रत्ययः

कृत्याकृत्यविचारणासु विमुखं को वा न वेत्ति क्षितौ ।

एवं निन्द्यमपीदमिन्द्रियवशं प्रीत्यै भवेद्यौवनं ।

भक्त्या याति यदीत्थमेव पितरौ शुश्रूषमाणस्य मे ॥ ५ ॥

विदूषकः—(सरोषम्) भो वअस्स णं णिविण्णो एव तुमं एत्ति-
अं कालं एदाणं जीवन्तमुआणं किदे इमं ईदिसं वणवासदुक्खं अणु-
३ हवन्तो । ता प्रसीद दाणिं पि दाव गुरुचरणसुस्सूसानिब्बन्धादो नि-
आत्तिअ इच्छापरिभोअरमणिज्जं रज्जसुहं अणुहवीअदु । [(सरोषम्)
वयस्य न निर्विण्ण एव त्वमेतावन्तं कालं एतथोजीवन्मृतयोः कृत
६ इदमीदृशं वनवासदुःखमनुभवन् । तत्प्रसीदेदानीमपि तावद्गुरुचरण-
शुश्रूषानिर्वन्धान्निवृत्त्येच्छापरिभोगरमणीयं राज्यसुखमनुभूयताम् ।]

नायकः—वयस्य न सम्यगभिहितं त्वया । कुतः

तिष्ठन् भाति पितुः पुरो भुवि यथा सिंहासने किं तथा

यत् संवाहयतः सुखं हि चरणौ तातस्य किं राजके ।

किं भुक्ते भुवनत्रये धृतिरसौ भुक्तोज्झिते या गुरो-

रायासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः ॥ ६ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) अहो अस्मि गुरुचरणसुस्सूसानुराओ ।

(विचिन्त्य) भोदु एव्वं दाव भाणिस्सं । (प्रकाशम्) भो वअस्स ण
३ अहं रज्जसुहं जेव केवलं उदिसिअ एव्वं भणामि । अण्णापि दे कर-
णीअं अस्थि एव्व । [(आत्मगतम्) अहो अस्य गुरुचरणशुश्रूषानुरागः ।
(विचिन्त्य) भवत्वेवं तावद्ग्राणिष्यामि । (प्रकाशम्) भो वयस्य नाहं
६ राज्यासुखमेव केवलमुद्दिश्यैवं भणामि । अन्यदपि ते करणीयमस्त्येव ।]

नायकः—(सस्मितम्) वयस्य ननु कृतमेव यत्करणीयम् । पश्य

न्याय्ये वर्त्मनि योजिताः प्रकृतयः सन्तः सुखं स्थापिता

नीतो बन्धुजनस्तथात्मसम्पत्तां राज्येऽपि रक्षा कृता ।

दत्तो दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमोऽप्यर्थिने

किं कर्तव्यमतः परं कथय वा यत्ने स्थितं चेतासि ॥ ७ ॥

विदूषकः—भो वअस्स अच्चन्तमाहमिओ मदङ्गहदओ दे पडि-
वक्खा । तस्मिं च समासण्णाड्डिदे दे पहाणामच्चसमाहिड्डिदं पि तुए
३ विणा रज्जं सुत्थिदं ति ण मे पडिभादि । [भो वयस्य अत्यन्तसा-
हसिको मतङ्गहतकस्ते प्रतिपक्षः । तस्मिंश्च समासन्निस्थिते ते प्रधाना-
मात्यसमाधिष्ठितमपि स्वया विना राज्यं सुस्थितमिति न मे प्रतिभाति।]

६ नायकः—किं मतङ्गो राज्यं हरिष्यतीति शङ्कसे ।

विदूषकः—अथ इं [अथ किम्]

नायकः—यद्येवं ततः किं स्यात् । ननु स्वशरिरात्मभृति सर्वं
९ परार्थमेव मया परिपाल्यते । यत्तु स्वयं न दीयते तत्तातानुरोधात् ।
तत्किमनेनावस्तुना चिन्तितेन । वरं ताताज्ञैवानुष्ठिता । आज्ञा-
पितश्चास्मि तातेन । यथा वत्स जीमूतवाहन बहुदिवसपरिमोगदुरी-
१२ कृतसमित्कुशकुसुममुपभुक्तफलमूलकन्दर्नावारप्रायमिदं स्थानं वर्तते ।
तदितो मलयपर्वतं गत्वा किञ्चित्तास्मिन्निवासयोग्यमाश्रमपदं निरू-
पयेति । तदेहि मलयपर्वतमेव गच्छावः । (उभौ परिक्रामतः)

१५ विदूषकः—(अप्रतोऽबलोक्य) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख एसो खु
सरसघणचन्दणवणुस्सङ्गपरिमिलणलगवहलपरिमलो विसमतडोपहद-
जज्जरितणिज्जरुच्छलितसिसिरसीअरासारवाही पढमसङ्गमोक्कण्ठदपि-
१८ आकण्ठमाहो विअ मग्गपरिस्समं अवणअन्तो रोमञ्जेदि पिअवअस्सं
मलअमारुदो । [(अप्रतोऽबलोक्य) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व एष खलु
सरसघनचन्दनवनोत्सङ्गपरिमिलनलग्नबहलपरिमलो विषमतटोपहत-

२१ जर्जरितनिर्झरोच्छलितशिशिरशीकरासारवाही पथमसङ्गमोत्कण्ठित-
प्रियाकण्ठग्रह इव मार्गपरिश्रममपनयन् रोमाञ्चयति प्रियवयस्यं
मलयमारुतः ।]

२४ नायकः—(विलोक्य) अये प्राप्ता एव वयं मलयपर्वतम् ।

(समन्तादवलोक्य) अहो रामणीयकमस्य । तथाहि

मायत्कुञ्जरगण्डभित्तिकपर्णैर्भ्रमस्तवचन्दनः

क्रन्दत्कन्दरगह्वरो जलनिधेरास्फालितो वीचिभिः ।

पादालक्तकरक्तर्माकितकशिलः सिद्धाङ्गनानां गतैः

सेव्योऽयं मलयाचलः किमपि मे चेतः करोत्युत्सुकम् ॥ ८ ॥

तदेष्टव्यारुह्य निवासयोग्यं किञ्चिदाश्रमपदं निरूपयावः ।

विदूषकः—एवं करेम्ह । [एवं कुर्वः] (आरोहणं नाटयतः)

३ नायकः—(दाक्षिणाक्षिस्पन्दनं सूचयन्) मैखे

दक्षिणं स्पन्दते चक्षुः फलाकाङ्क्षा न मे कश्चित् ।

न च मिथ्या मुनिवचः कथयिष्याति किं निवेदम् ॥ ९ ॥

विदूषकः—भो वअस्स आसण्णं दे पिअं णिवेदेदि । [भो वयस्य
आसन्नं ते प्रियं निवेदयति]

३ नायकः—एवं नाम यथा ब्रवीति भवान् ।

विदूषकः—(विलोक्य) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख । एदं खु सविसे-
सघणसिणिद्धपा अवविसोहिदं सुरहिदविगन्धगाब्भिमणुद्दामधूमणिगामं
६ अणुन्निवग्गमुहणिसण्णसाव अणं तवोवणं विअ लक्खं अदि । [(विलोक्य)
भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । एतत्खलु सविशेषघनस्निग्धपादपविशो
भितं सुरभिर्द्विगन्धगर्भितोद्दामधूमनिर्गममनुद्विग्नमुखनिषण्णश्चापद-
९ गणं तपोवनमिव लक्ष्यते ।]

नायकः—सम्यगुपलक्षितम् । तपोवनमेवैतत् । कुतः

वासोऽर्थं दययेव नातिपृथवः कृत्तास्तरूपां त्वचो
भग्नलक्ष्यजरत्कमण्डलु नभःस्वच्छं पयो नैश्वरम् ।
दृश्यन्ते वृष्टिताञ्जिताश्च वटुभिर्मौञ्ज्यः कचिन्मेखला
नित्याकर्णनया शुकेन च पदं साम्नामेदं पठ्यते ॥ १० ॥
तदेहि प्रविश्यावलोकयावः । (प्रवेशं नाटयतः)

नायकः—(सविस्मयं विलोक्य) अहो नु खलु मुदितमुनिजनप्रवि-
३ चार्यमाणसंदिग्धवेदवाक्यविस्तरस्य पठद्बटुजनच्छिद्यमानार्द्रसमिधस्ता-
पसकुमारिकार्यमाणबालवृक्षालवालस्य प्रशान्तरमणीयता तपोवनस्य।
इह हि

मधुरमिव वदन्तः स्वागतं भृङ्गशब्दै-
र्नतिमिव फलनम्रैः कुर्वतेऽर्मी शिरोभिः ।

मम ददत इवार्घ्यं पुष्पवृष्टिं किरन्तः

कथमतिथिसपर्यां शिक्षिताः शाखिनोऽपि ॥ ११ ॥

तन्निवासयोग्यमिदं तपोवनम् । मन्ये भविष्यतीह वसतामस्माकं निर्वृतिः।
विदूषकः—भो वअस्स किं णु खु एदे ईसिबलिअकन्धरा निच्चल-
३ मुहनिस्सरन्तदरदलिअदळ्मकवला समुण्णमिददिणैककण्णा णिमीलि-
दलोअणा आअण्णन्ता विअ हरिणा लक्खीअन्ति । [भो वयस्य किं
खल्वेते ईषद्वलितकन्धरा निश्चलमुखनिस्सरद्वरदलितदर्भकवलाःसमुन्न-
६ मितदर्भककर्णाः निमीलितलोचना आकर्णयन्त इव हरिणा लक्ष्यन्ते ।]

नायकः - (कर्णं दत्त्वा) सखे सम्यगुपलक्षितम् । तथाहि

स्थानप्राप्त्यां दधानं प्रकाटितगमकां मन्द्रतारव्यवस्थां
निर्द्वादिन्या विपञ्चया मिलितमलिरुतेनेव तन्त्रास्त्रिनेन ।

एते दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य
व्याजिह्वाङ्गाः कुरङ्गाः स्फुटललितपदं गीतमाकर्णयन्ति ॥ १२ ॥

१ दययेव । २ नेक । ३ रजः । ४ गीयते । ५ प्राप्तावधानं । ६ समताम-
न्द्रतारव्यवस्था । ७ स्वरेण ।

विदूषकः—भो वयस्स को उण एसो तवोवणे गाअदि। [भो वयस्य कः पुनरेष तपोवने गायति ।]

३नायकः—यथैताः कोमलाङ्गलितलामिहन्यमाना नातिस्फुटं कणान्ति तन्व्यः काकलीप्रधानं च गीयते तथा तर्कयामि (अंगुल्यग्रेणाप्रतो निर्दिशन्) आसिन्नायतने देवतामाराधयन्ती काचिद्विद्या योषिदुप-
६धीणयतीति ।

विदूषकः—भो वयस्स एहि अम्हेवि देवदाअदणं पेक्खम्ह ।
[भो वयस्य एवावामपि देवतायतनं प्रेक्षावहे]

९नायकः—साधूक्तं भवता । वन्द्याः खलु देवताः । (उगसर्पन्सहस्रा स्थित्वा) वयस्य कदाचिद्रूपमनर्होऽयं स्त्रीजनो भवति । तदनेन ताव-
त्तमालगुल्मकेनान्तरितौ देवतादर्शनावसरं प्रतिपालयावः । (तथा कुरुतः)

१२ (ततः प्राविशति भूमावुपविष्टा वीणां वादयन्ती मलयवती चेटी च)

नायिका—(संस्कृतमाश्रित्य वीणया सह गायति)

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरवृते मम हि गौरि ।

अभिवाञ्छितं प्राप्स्यस्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥ १३ ॥

नायकः—(कर्णं दत्त्वा) वयस्य अहो गीतमहो वादितम् ।

व्यक्तिर्व्यञ्जनधातुना दशविधेनाप्यत्र लब्धामुना

विस्पष्टो द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नस्त्रिधायं लयः ।

गोपुच्छाप्रमुखाः क्रमेण यतयस्तिस्त्रांऽपि संपादिता-

स्तत्त्वौघानुगताश्च वाद्यविधयः सम्यक्त्रयो दर्शिताः ॥ १४ ॥

चेटी—(सप्रणयम्) भट्टिदारिणं चिरं खु तुए वादिदं ण खु दे
परिस्समो अग्गहत्थाणं । [(सप्रणयम्) भर्तृदारिके चिरं खलु त्वया
३वादितं न खलु ते परिश्रमोऽग्रहस्तानाम् ।]

नायिका—हञ्जे चदुरिणं गौरिणं पुरदो वीणां वादअन्तीए कुदो

मे अगहत्थाणं पारिस्समो । [हज्जे चतुरिके गौर्याः पुरतो वीणां
दवादयन्त्या मे कुतोऽग्रहस्तानां परिश्रमः ।]

चेटी—(साधिक्षेपम्) भट्टिदारिणं णं भणामि किं एदाए देवीए
णिक्करुणाए पुरदो वाइदेण । जा एत्तिअं कालं कण्णआजणदुक्करेहिं
एणिअमोपवासोहिं आराधअन्तीए अज्जवि ण दे पसादं दंसेदि ।
[(साधिक्षेपम्) भर्तृदारिके ननु भणामि किमेतस्या देव्या निष्करुणायाः
पुरतो वादितेन । यैतावन्तं कालं कन्यकाजनदुष्करैर्नियमोपवासैरारा-
१२ धयन्त्याद्यापि न ते प्रसादं दर्शयति]

विदूषकः— भो वअस्स कण्णआ खु एसा ता किं ण पेक्खत्त ।
[भो वयस्य कन्यका खल्वेषा तस्मिन् न प्रेक्षावहे ।]

१५ नायकः—को दोषः । कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति । किन्तु
कदाचिदस्मान्दृष्ट्वा बालभावसुलभलज्जासाध्वसान्न चिरमिह तिष्ठेत् ।
तदनेनैव लताजालान्तरेण पश्यावः । (उभौ तथा पश्यतः)

१८ विदूषकः—(दृष्ट्वा सविस्मयम्) भो वअस्स पेक्ख पेक्ख अहह
अच्छरिअं । ण केवलं वीणाविण्णाणेणव कण्णाणं सुहं करेदि जाव
इमिणा वीणाविण्णाणाणुरूवेण रूवेणवि अच्छाणं सुहं उप्पादेदि ।

२१ का उण एसा भविस्सदि । किं दाव देवी । अहवा णाअकण्णआ ।
आहो विज्जाहरदारिआ । उदाहो सिद्धकुलसंभवेत्ति । [(दृष्ट्वा

सविस्मयम्) भो वयस्य प्रेक्षस्व प्रेक्षस्व । अहो आश्चर्यम् । न
२४ केवलं वीणाविज्ञानेनैव कर्णयोः सुखं करोति यावदनेन वीणाविज्ञा-
नानुरूपेण रूपेणाप्यक्ष्णोः सुखमुत्पादयति । का पुनरेषा भविष्यति । किं
तावद्देवी । अथवा नागकन्यका । आहोस्विद्विद्याधरदारिका । उताहो
२७ सिद्धकुलसंभवेत्ति ।]

नायकः—(सस्पृहमवलोकयन्) वयस्य केयमिति नावगच्छामि ।
एतत्पुनरहं जानामि

स्वर्गस्त्री यदि तत्कृतार्थमभवच्चक्षुःसहस्रं हरे-

र्नागी चेन्न रसातलं शशभृता शून्यं मुखेऽस्याः सति ।

जातिर्नः सकलान्यजातिजयिनी विद्याधरी चोदयं

स्यात्सिद्धान्वयजा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः ॥१५॥

विदूषकः—(नायकमवलोक्य सहर्षमात्मगतम्) दिष्टिआ चिरस्स दाव
कालस्स पाडिदो खु एसो गोअरे मम्महस्स । (आत्मानं निर्दिश्य)

३अहवा णहि णहि मम एव्व एकस्स बल्लणस्स । [(नायकमवलोक्य
सहर्षमात्मगतम्) दिष्ट्या चिरस्य तावत्कालस्य पतितः खल्वेष
गोचरे मन्मथस्य । (आत्मानं निर्दिश्य) अथवा नहि नहि ममैवैकस्य

द्विब्रह्मणस्य ।]

चेटी—(सप्रणयम्) भट्टिदारिए णं भणामि किं एदाए णिक्करुणाए
पुरदो वाइदेण । [(सप्रणयम्) भर्तृदारिके ननु भणामि किमेतस्या

९निष्करुणायाः पुरतो वादितेन] (इति वीणासाक्षिपति)

नायिका—(सरोषम्) हञ्जे मा भअवदिं गोरिं अधिकिखव ।

णं किदो मे अउज भअवदीए पसादो । [(सरोषम्) हञ्जे मा

१२भगवतीं गौरिमधिक्षिप । ननु कृतो मेऽद्य भगवत्या प्रसादः ।]

चेटी—(सहर्षम्) भट्टिदारिए कइहि दाव कीदिसो सो । [(सहर्षम्)
भर्तृदारिके कथय तावत्कीदृशोऽसौ ।]

१५नायिका—हञ्जे जानामि । अउज सिविणए इमं एव्व वीणं
वादअन्ती भअवदीए गोरीए भणिदाम्हि । वच्छे परितुइम्हि तुह
एदिणा वीणाविण्णाणादिसएण इमाए अ बालजणदुक्कराए असाहार-

१८णाए ममोवरि भत्तीए । ता विज्जाहरचक्कवती अचिरेण एव्व दे
पाणिगहणं णिवत्तइस्सादित्ति । [हञ्जे जानामि । अद्य स्वप्न इमामेव

वीणां वादयन्ती भगवत्या गौर्या भणितास्मि । वसे परितुष्टासि
२१ तवैतेन वीणाविज्ञानातिशयेनानया च बालजनदुष्करयाऽसाधारणया
ममोपरि भक्त्या । तद्विद्याधरचक्रवर्त्यचिरेणैव ते पाणिग्रहं
निर्वर्तयिष्यतीति ।]

२४ चेटी—(सहर्षम्) भट्टिदारिए जइ एवं ता कीस सिविणओत्ति
भणासि। णं हिअअत्थिदो वरो भअवदीए देवीए दिण्णो । [(सहर्षम्)
भर्तृदारिके यद्येवं तत्किं स्वप्न इति भणासि । ननु हृदयास्थितो
२७ वरो भगवत्या देव्या दत्तः ।]

विदूषकः—भो वअस्स अवसरो खु एसो अह्माणं देवीदंसणस्स ।
ता एहि पविसिह । [भो वयस्य अंवसरः खल्वेष आवयोर्देवीदर्श-

३० नस्य । तदेहि प्रविशावः ।]

नायकः—न तावत्प्रविशामि ।

विदूषकः—(अनिच्छन्तमपि नायकं बलादाकुप्य । उपसृत्य) सोत्थि भोदीए।
३३ भोदि सच्चकं एव चदुरिआ भणादि । वरो एव एसो देवीए दिण्णो।
[स्वस्ति भवत्यै । भवति सत्यमेव चतुरिका भणति । वर एवैष
देव्या दत्तः]

३६ नायिका—(ससाध्वसमुत्तिष्ठन्ती नायकमुद्दिश्य अपवार्य) हज्जे को णु खु
एसो । [हज्जे को नु खल्वेषः ।]

चेटी—(नायकं निरूप्यापवार्य) इमाए अण्णोणसरिसीए आकिदीए
३९ एसो सो भअवदीए पसादोत्ति तक्केमि [(अपवार्य) अनयान्योन्यस-
दृश्याकृत्या एष स भगवत्याः प्रसाद इति तर्कयामि]
(नायिका सलज्जं सस्पृहं च नायकमवलोकयति)

४४ नायकः—

तनुरियं तरलायतलोचने श्वासितकम्पितपीनघनस्तनि ।

१ अण्णसरिसीए ।

श्रममलं तपसैव गता पुनः किमिति संभ्रमकारिणि खिद्यसे १६

नायिका—(अपवार्य) हञ्जे अदिसद्वसेण ण सक्कुणोमि एदस्स अ-
हिमुही ठादुं । [(अपवार्य) हञ्जे अतिसाध्वसेन न शक्नोम्येतस्या-
३ भिमुखी स्थातुम् ।] (नायकं सलज्जं तिर्धक्पदयन्ती किञ्चित्परावृत्तमुखी तिष्ठति)

चेटी—भट्टिदारिए किं एदं । [भर्तृदारिके किमेतत् ।]

नायिका—हञ्जे ण सक्कुणोमि एदस्स आसण्णे चिट्ठिदुं । ता एहि
६ अण्णदो गच्छह्व । [हञ्जे न शक्नोम्येतम्यासणे स्थातुम् । तदेह्यन्यतो
गच्छावः ।] (उत्थातुमिच्छति)

विदूषकः—(विमृश्य) भोदि किं एत्थ तुह्माणं तवोवणे ईदिसो
९ आआरो । जेण अदिही आअदो वाआमत्तणवि ण संभावीअदि ।
[(विमृश्य) भवति किमत्र युष्माकं तपोवन ईदृश आचारः । येनाति-
थिरागतो बाङ्गत्रेणापि न संभाव्यते ।]

१२ चेटी—(नायिकां दृष्ट्वात्मगतम्) अणुरज्जदि विअ एत्थ एदाए दिट्ठी ।

भोदु एव्वं दाव भणिस्सं । (प्रकाशम्) भट्टिदारिए जुत्तं मणादि
बह्णो । उचिदो खु दे अदिहिजणसक्कारो । ता कीस एदस्सि महा-

१५ णुभावे एव्वं पडिवत्तिमूढा चिट्ठसि । अहवा चिट्ठ तुमं । अहं एव्व
जहाणुरुव्वं करिस्सं । (नायकमुद्दिश्य) साअदं महाभाअस्स । आ-
सणपरिगहेण अलंकरेदु इमं पदेसं अज्जो । [अनुरज्यत इवात्रैत-

१८ स्या दृष्टिः । भवत्स्वेवं तावद्वाणिष्यामि । (प्रकाशम्) भर्तृदारिके युत्तं
मणति ब्राह्मणः । उचितः खलु तेऽतिथिजनसत्कारः । तत्कस्मादेतस्मि

न्महानुभाव एवं प्रतिपत्तिमूढा तिष्ठसि । अथवा तिष्ठ त्वम् । अहमेव
२१ यथानुरूपं करिष्यामि । (नायकमुद्दिश्य) स्वागतं महाभागस्य । आस-
नपरिग्रहेणालंकरोस्विमं प्रदेशमार्यः ।]

विदूषकः—भो वअस्स सोहणं एसा भणादि । उवविसिअ एत्थ
२४मुहुत्तअं वीसमह्व । [भो वयस्य शोभनमेषा भणति । उपविश्यात्र
मुहूर्तं विश्राम्यावः]

नायकः—युक्तमाह भवान् । (उभावुपविशतः)

२७नायिका—(चेटीमुद्दिश्य) अहं परिहाससीले मा एव्वं करेहि कदावि
कोवि तावसो पेक्खदि । तदो मं अविणीदेत्ति संभावइस्सदि ।
[(चेटीमुद्दिश्य) अयि परिहासशीले मैवं कुरु । कदापि कोऽपि ता-
३०पसः प्रेक्षते । ततो मामविनीतेति संभावयिष्यति ।]

(ततः प्रविशति तापसः)

तापसः—आज्ञापितोऽस्मि कुलपतिना कौशिकेन । यथा वत्स शा-
३३ण्डिल्य पितुराज्ञया सिद्धयुवराजमित्रावसुर्भविष्यद्विद्याधरचक्रवर्तिनं कुमा-
रजीमूतवाहनार्जुनमहैव मलयपर्वते कापि वर्तमानं भगिन्या मलयवत्या
वरहेतोर्द्रष्टुमागतः । तं च प्रतीक्षमाणाया मलयवत्याः कदाचिन्मध्य-
३६दिनसंवनवेलातिक्रामेत् । तदेनामाह्वयागच्छेति । तत्तपोवने गौरीगृ-
हमेव गच्छामि । (परिक्रम्य भूमिं निरूप्य सविस्मयम्) अये कस्य पुनरियं
पांशुले भूपदेशे प्रकाशितचक्रवर्तिचिह्ना पदपाङ्क्तिः । (अप्रतो जीमूतवा-
३९हनं निर्दिश्य) नूनमस्यैवेयं महापुरुषस्य । तथाहि

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णेयमन्तर्ब्रुवो-

श्रुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते ।

चक्राङ्कं च तथा कर्द्वयमिदं मन्ये तथा कोऽप्ययं

नो विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यति ॥ १७ ॥

अथवा कृतं संदेहेन । व्यक्तमनेनैव जीमूतवाहनेन भवितव्यम् ।

(मलयवतीं निरूप्य) अये इयमपि राजपुत्री । (उभौ विलोक्य स्वगतम्)

१ सवनविधिः । सवनवेलावधिः । २ प्रकाशचक्रचिह्नम् । ३ महानुभावस्य पदवी ।
४ पद ।

३चिरात्स्वल्लु युक्तकारी विधिः स्याद्यदि युगलमेतदन्योन्यानुरूपं घटयेत् ।
(उपसृत्य नायकं निर्दिश्य) स्वस्ति भवते ।

नायकः—भगवन् जीमूतवाहनोऽभिवादयेत । (उत्थातुमिच्छति)

६तापसः—अलमलमभ्युत्थानेन । ननु सर्वस्याभ्यागतो गुरुरिति भवान्वास्माकं पूज्यः । तद्यथासुखं स्वीयताम् ।

नायिका—अज्ज पणमामि । [आर्यं प्रणमामि]

९तापसः—वत्से अनुरूपमर्तृगामिनी भूयाः । राजपुत्रि त्वामाह कुलपतिः कौशिको यथातिक्रामति मध्यंदिनसवनवेला तत्त्वरितमागम्यतामिति ।

१२मलयवती—जं गुरु आणवेदि । (उत्थाय निःश्वस्यात्मगतम्)

एकतो गुरुवचनं अण्णत्तो दइ अदंसणसुहाइ ।

गमणागमनविमूढं अज्जपि दोलएदि मे हिअअं ॥ १८ ॥

[यद्गुरुराज्ञापयति । (उत्थाय निःश्वस्यात्मगतम्)

एकतो गुरुवचनमन्यतो दयितदर्शनसुखानि ।

३गमनागमनविमूढमद्यापि दोलायते मे हृदयम् ॥]

(सलज्जं सावुरागं च नायकं पश्यन्ती तापससहिता निष्क्रान्ता चेटी च)

नायकः—(सौत्कण्ठं निःश्वस्य नायिकां पश्यन्)

अनया जघनाभोगभरमन्थरयानया ।

अन्यतोऽपि व्रजन्त्या मे हृदये निहितं पदम् ॥ १९ ॥

विदूषकः—भो दिठ्ठ तुए जं पेक्खिदव्वं । सुदं जं सोदव्वं । ता

दार्णी मज्झणसूराकिरणसंदावदिउणिदे विअ मे उदरगगी घमघमा-

३अदि । ता एहि णिक्कमह्व । जेण वल्लणो अदिही भविअ मुणिज-

णसआसादो लद्धेहिं कन्दमूलफलेहिं पि दाव पाणघरणं करिस्सं ।

१ गमणागमनाविमूढं अज्जपि मं दोलएदि हिअअं ।

[भो दृष्टं त्वया यत्प्रोक्षितव्यं । श्रुतं यच्छ्रोतव्यं । तदिदानीं मध्या-
दङ्गसूर्यकिरणसन्तापद्विगुणित इव मे उदराग्निर्धमधमायते । तदेहि निष्क्रा-
मावः । येन ब्राह्मणोऽतिथिर्भूत्वा मुनिजनसकाशालुब्धैः कन्दमूलफलै-
रपि तावत्प्राणधारणं करिष्यामि ।]

९नायकः—(उर्ध्वमवलोक्य) अये मध्यमध्यास्ते नभस्तलस्य भगवान्
सहस्रदीधितिः । तथाहि

तापात्तत्क्षणघृष्टचन्दनरसोपाण्डू कपोलौ वहन्
संसक्तैर्निजकर्णतालपवनैः संवीज्यमानाननः ।
संप्रत्येष विशेषसिक्तहृदयो हस्तोज्झितैः शीकरै-
र्गुण्यच्छलद्गदुःसहामिव दशां धत्ते गजानां पतिः ॥ २० ॥
तदेह्यावामपि गच्छावः (इति निष्क्रान्तौ)

इति प्रथमोऽङ्कः

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति वेदी)

वेदी—आणत्तम्हि भट्टिदारिआए मलयवदीए । जहा हजे मणो-
३हरीए अज्ज चिराअदि मे भादुओ अज्जमित्तावसू । ता लहु गदुअ
जाणेहि किं आअदो ण वेत्ति । (परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) का
उण एसा तुरिदतुरिदं इदो एव्व आअच्छदि । (निरूप्य) कहं च-
६उरिआ । [आज्ञप्तास्मि मर्तृदारिकया मलयवत्या । यथा हजे म-

नोहरिके अद्य चिरयति मे आतार्यभिन्नावसुः । तल्लघु गत्वा जानीहि
किमागतो न वेति । (परिक्रम्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) का पुनरेषा त्वरि-
९ तत्त्वरितमित एवागच्छति । (निरूप्य) कथं चतुरिका ।]

(ततः प्रविशति चतुरिका)

प्रथमा—(उपसृत्य) हला चउरिए किं निमित्तं उण मं परिहरिअ
१२ एवं तुरिदतुरिदं गच्छिअदि । [(उपसृत्य) हला चतुरिके किं निमित्तं
पुनर्मा परिहृत्यैवं त्वरितत्वरितं गम्यते ।]

द्वितीया—हला मणोहरिए आणतन्नि भट्टिदारिआए मलअवदीए ।
१५ हल्ले चउरिए कुसुमावचअपरिस्समणीसहं मे सरीरं । सरदादवजणिदो
विअ मे सन्दावो अहिअदरं बाधेदि । ता गच्छ तुमं बालकदली-
पत्तपरिक्खित्ते चन्दणलताघरणं चन्द्रमणिसिलाअलं सज्जीकरेहि ।
१८ अणुचिट्ठिअं अ मए जहा आणत्तं । जावु गदुअ भट्टिदारिआए णि-
वेदेमि । [हला मनोहरिके आज्ञप्तास्मि भर्तृदारिकया मलयवत्या ।
हल्ले चतुरिके कुसुमावचअपरिश्रमनिःसहं मे शरीरम् । शरदातपज-
२१ नित इव मे सन्तापोऽधिकतरं बाधते । तद्गच्छ त्वं बालकदलीपत्रप-
रिक्षिते चन्दनलतागृहे चन्द्रमणिशिलातलं सज्जीकुर्विति । अनुष्ठितं
च मया यथाज्ञप्तम् । यावद्गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि ।]

२४ प्रथमा—जइ एवं ता लहु गदुअ णिवेदेहि । जेण से तहिगदाए
उवसमिस्सदि सन्दावो । [यद्येवं तल्लघु गत्वा निवेदय । येनास्या-
स्तत्र गताया उपशमिष्यति सन्तापः ।]

२७ द्वितीया—(विमृश्यात्मगतम्) ण ईरिसो से सन्दावो जो एवं उव-
समिस्सदि । विचित्तरमणीअं चन्दणलताघरणं पेक्खन्तीए अहिअ-
दरो सन्दावो हुविस्सदित्ति तक्केमि । (प्रकाशम्) ता गच्छ तुमं ।

३० अहं पि सज्जीकिदं मणिसिला अलंति गदुअ भट्टिदारिआए णिवेदेमि ।
 [(विमृश्यात्मगतम्) नेहशस्तस्याः सन्तापो य एवमुपशमिष्यति ।
 विचित्ररमणीयं चन्दनलतागृहं प्रेक्षमाणाया अधिकतरः सन्तापो भ-
 ३३ विष्यतीति तर्कयामि । (प्रकाशम्) तद्गच्छ त्वम् । अहमपि सज्जीकृतं
 मणिशिलातलमिति गत्वा भर्तृदारिकायै निवेदयामि ।] (इति निष्कन्ते)

प्रवेशकः ।

३६

(ततः प्रविशति सोत्कण्ठा मलयवती चेटी च)

नायिका—(निःश्वस्यात्मगतम्) अयि हिअअ तथा तस्सिं जणे लज्जा
 ए मं परंमुहीकरिअ दार्णिं अप्पणा तहिं गदोसिति अहो दे अ-
 ३९ पंभरित्तणं । (प्रकाशम्) हज्जे आदेसेहि मे भअवर्दाए आअदणं ।
 [(निःश्वस्यात्मगतम्) अयि हृदय तथा तस्मिञ्जने लज्जया मां पराङ्मु-
 खीकृत्येदानीमात्मना तत्र गतोऽधीत्यहो त आत्मंभरित्वम् । (प्रकाशम्)
 ४२ हज्जे आदेशय मे भगवत्या आयतनम् ।]

चेटी—णं चन्दणलदाघरअं भट्टिदारिआ पस्थिदा । [ननु चन्द-
 नलतागृहं भर्तृदारिका प्रस्थिता ।]

४५ नायिका—(सलज्जम्) हज्जे सुद्धुतुए सुमराविदम्हि । ता एहि तहिं
 एव्व गच्छम्ह । [(सलज्जम्) हज्जे सुद्धु त्वया स्मारितास्मि । तदेहि
 तत्रैव गच्छावः ।]

४८ चेटी—एदु एदु भट्टिदारिआ । [एत्वेतु भर्तृदारिका ।] (अग्रतो गच्छति)
 (नायिकान्यतो गच्छति)

चेटी—(पृष्ठतो दृष्ट्वा सोद्वेगमात्मगतम्) अहो से सुण्णाहिअत्तणं ।
 ५१ कहं तं एव्व देवीभवणं पस्थिदा । (प्रकाशम्) भट्टिदारिए णं इदो
 चन्दणलदाघरअं । ता इदो एहि दाव । [अहो अस्याः शून्यहृदयत्वम् ।
 कथं तदेव देवीभवनं प्रस्थिता । (प्रकाशम्) भर्तृदारिके नन्वितश्चन्दन-

१ मन्थरं सुहं कुदअ ।

५४लतागृहम् । तदित एहि तावत् ।] (नायिका सविलक्षस्मितं तथा करोति)

चेटी—इदं चन्दनलदाघरं ता पविसिअ चन्दमणिसिलाअले उव-
विसिदु भट्टिदारिआ । [इदं चन्दनलतागृहं तत्प्रविश्य चन्दमणि-

५७शिलातल उपविशतु भर्तृदारिका ।] (उभे उपविशतः)

नायिका—(निःश्वस्यात्मगतम्) भअवं कुसुमाउह जेण तुमं रूवसो-
हाए णिज्जिओसि तस्स तुए ण किंपि किदं । मम उण अणवरद्धा-

६०एवि अबलोत्ति करिअ पहरन्तो ण लज्जेसि । (आत्मानं निर्वर्ण्य मदना-

वस्थां नाटयन्ती प्रकाशम्) हज्जे कीस उण घणपल्लवणिरुद्धसूरकिरणं तं

एव्व चन्दनलदाघरं ण मे अज्जवि सन्दावदुक्खं अवणेदि [(निःश्व-

६३स्यात्मगतम्) भगवन् कुसुमायुध येन त्वं रूपशोभया निर्जितोऽसि

तस्य त्वया न किमपि कृतम् । मम पुनरनपराद्धाया अप्यवलेति

कृत्वा प्रहरन् लज्जसे । (आत्मानं निर्वर्ण्य मदनावस्थां नाटयन्ती प्रकाशम्)

६६हज्जे किं पुनर्घनपल्लवनिरुद्धसूर्यकिरणं तदेव चन्दनलतागृहं न मेऽ

द्यापि सन्तापदुःखमपनयति ।]

चेटी—जाणामि अहं एत्थ कारणं । किं उण असंभावणीअंति भट्टि-

६९दारिआ ण तं पडिवज्जदि । [जानाम्यहमत्र कारणम् । किं पुन-

रसंभावनीयमिति भर्तृदारिका न तत्प्रतिपद्यते ।]

नायिका—(आत्मगतम्) कहं लक्खिदा विअ अहं एदाए । तहाहि

७२पुच्छिस्सं । (प्रकाशम्) हज्जे किं तं जे ण पडिवज्जिअदि । ता

कहेहि दाव किं तं कारणं । [(आत्मगतम्) कथं लक्षितेवाहमेतया ।

तथापि पृच्छामि । (प्रकाशम्) हज्जे किं तद्यत्न प्रतिपद्यते । तत्कथय

७५तावत्किं तत्कारणम् ।]

चेटी—एसो दे हिअअड्ढिओ वरो । [एष ते हृदयस्थितो वरः ।]

नायिका—(सहर्षं ससंभ्रमोत्थाय द्वित्राणि पदानि गत्वा) कहिं कहिं सो।
७८[कुत्र कुत्र सः ।]

चेटी—(उत्थाय सास्मितम्) भट्टिदारिए सो को । [भर्तृदारिके स
कः ।] (नायिका सलज्जमुपविश्याधोमुखी तिष्ठति)

८१चेटी—भट्टिदारिए एदन्हि वत्तुकामा । एसो दे हिअअट्टिदो बरो
एव्व देवीए दिण्णो सिविणए । पच्छवि जो क्खणं एव्व पविमुक्ककु-
सुमवाणो विअ मअरद्धओ भट्टिदारिआए दिट्ठो । सो दे इमस्स
८४सन्दावस्स कारणं जेण एदं सहावसीअलंपि चन्दणलताघरअं ण
दे सन्दावदुक्खं अवणेदि । [भर्तृदारिके एतदस्मि वत्तुकामा । एष
ते हृदयस्थितो वर एव देव्या दत्तः स्वमे । पश्चादपि यः क्षणमेव
८७पविमुक्तकुसुमवाण इव मकरध्वजो भर्तृदारिकया दृष्टः । स तेऽस्य
सन्तापस्य कारणं येनैतत्स्वभावशीतलमपि चन्दनलतागृहं न ते
सन्तापदुःखमपनयति ।]

९०नायिका—(चतुरिकाया अलकं स्पृशन्ती) हज्जे चउरिआ खु तुमं ।
किं दे अवरं पच्छादीअदि ता कहिंस्स । [हज्जे चतुरिका खलु त्वम् ।
किं तेऽपरं प्रच्छाद्यते । तत्कथयिष्यामि ।]

९३चेटी—भट्टिदारिए दाणिं एव्व कहिंदं । किं बहुणा पलविदेण ।
अलं सम्भमेण मा सन्तप्प । जइ अहं चउरिआ तदा सोवि
भट्टिदारिअं अपेक्खन्तो ण मुहूत्तअं पि अण्णाहि अहिरमिस्सदि ।
९६ता एदंपि मए लक्खिदं । [भर्तृदारिके इदानीमेव कथितम् । किं
बहुना प्रलपितेन । अलं संभ्रमेण मा सन्तप्यस्व । यद्यहं चतुरिका
तदा सोऽपि भर्तृदारिकामपेक्षमाणो न मुहूर्तमप्यन्यास्मिन्नाभिरस्यते ।
९९तदिदमपि मया लक्षितम्]

नायिका—:(सालम्) हञ्जे कुदो अह्माणं एदिसी भाअधेअदा ।

[(सालम्) हञ्जे कुतोऽस्माकमीदृशी भागधेयता ।]

१०२चेटी— भाट्टिदारिए मा एवं भण । किं महुर्महणो वच्छस्थलेण लच्छि अणुव्वहन्तो णिव्वुदो होदि । [भर्तृदारिके मैवं भण । किं मधुमथनो वक्षःस्थलेन लक्ष्मीमनुद्वहन् निर्वृतो भवति ।]

१०५नायिका—किं सुजणो पिअं वज्जिअ अण्णं भाणिदुं जाणेदि । सहि अदो वि मे सन्दावो अहिअदरं बाधेदि जं सो महाणुभावो वाआमेत्तकेण वि अकिदपडिवत्ती अदन्निखणेत्ति मं संभावइस्सदि ।

१०८[किं स्वजनः प्रियं वर्जयित्वान्यद्वाणितुं जानाति । सखि अतोऽपि मे सन्तापोऽधिकतरं बाधते यत्स महानुभावो बाहुमात्रेणाप्यकृतप्रतिपत्तिरदक्षिणेति मां संभावयिष्यति ।] (इति रोदिति)

१११चेटी— भाट्टिदारिए मा रोद । अहवा कहं ण रोइस्सदि । अहिओ से हिअअस्स सन्दावो अहिअदरं बाधेदि । ता किं दाणीं एत्थ करइस्सं । ता जाव चन्दणलदापल्लवरसं से हिअए दाइस्सं । (उत्थाय

११४चन्दनपल्लवं गृहीत्वा निष्पीड्य रसं हृदये ददाति) भाट्टिदारिए णं भणामि मा रोद । अअं खु थणवहुँलदिण्णो चन्दणपल्लवरसो इमेहिं अणवरदपडन्तेहिं वाप्फबिन्दूहिं उण्हीकिदो ण दे हिअअस्स एदं सन्दाव

११७अवणेदि । [भर्तृदारिके मा रुदिहि । अथवा कथं न रोदिष्यति । अधिकोऽस्या हृदयस्य सन्तापोऽधिकतरं बाधते । तत्किमिदानीमत्र करिष्यामि । तद्यावच्चन्दनलतापल्लवरसमस्या हृदये दास्ये । भर्तृदारि-

१२०के ननु भणामि मा रुदिहि । अयं खलु स्तनवर्तुलदत्ताश्चन्दनपल्लवरस एभिरनवरतपतद्विर्बोष्पबिन्दुभिरुष्णीकृतो न ते हृदयस्यैतं सन्तापमपनयति ।] (कदलीपत्रमादाय वीजयति)

१२३ नायिका—(हस्तेन निवारयति) सहि मा वीजेहि । उण्हो खु एसो कदलीदलमारुओ । [(हस्तेन निवारयति) सखि मा वीजय । उण्णः खल्लेव कदलीदलमारुतः ।]

१२४ चेटी—भट्टिदारिए मा इमस्स दोसं कहेहि ।
कुणसि घणतरुणचन्दणपल्लवसंसग्गसीदलंपि इमं ।
णीसासेहिं तुमं एव्व कअलीदलमारुअं उण्हं ॥ १ ॥
[भर्तृदारिके मास्य दोषं कथय ।

करोषि घनतरुणचन्दनपल्लवसंसर्गशीतलमपीमम् ।
३ निःश्वासैस्त्वमेव कदलीदलमारुतमुण्णम् ॥]

नायिका—(सात्वम्) सहि अत्थि कोवि इमस्स दुक्खस्स उव-
समोवाओ [सखि अस्ति कोप्यस्य सन्तापस्योपशमोपायः ।]
६ चेटी—भट्टिदारिए अत्थि जदि सो एत्थ आअच्छदि ।
[भर्तृदारिके अस्ति यदि सोऽत्रागच्छाते ।]
(ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च ।)

९ नायकः—
व्यावृत्त्यैव सितासितेक्षणरुचा तानाश्रमे शाखिनः
कुर्वत्या विटपावसक्तविलसत्कृष्णाजिनौघानिव ।
यद् दृष्टोऽस्मि तथा मुनेरपि पुरस्तेनैव मय्याहते
पुष्पेषो भवता मुधैव किमिति क्षिप्यन्त एते शराः ॥ २ ॥

विदूषकः—भो वअस्स कहिं कखु दे गर्दं तं धीरत्तणं । [भो वयस्य
कुत्र खलु ते गतं तद्धीरत्वम् ।]

३ नायकः—वयस्य । ननु धीर एवास्मि । कुतः
नीताः किं न निशाः शशाङ्कधैवला नाघ्रातमिन्दीवरं

किं नोन्मीलितमालतीसुरभयः सोढाः प्रदोषानिलाः ।

झङ्कारः कमलाकरे मधुलिहां किंवा मया न श्रुतो

निर्व्याजं विधुरेष्वधीर इति मां येनाभिधत्ते भवान् ॥ ३ ॥

(विचिन्त्य) अथवा सम्यगभिहितं वयस्येन ।

स्त्रीहृदयेन न सोढाः क्षिप्ताः कुसुमेष्वोऽप्यनङ्गेन ।

येनाद्यैव पुरस्तव वदामि धीरै इति स कथमहम् ॥ ४ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) एवमधीरतणं पडिवज्जन्तेण आचक्रिस्वदो
महन्तो अणेण हिअअस्स आवेगो । ता जाव कहिं एव एदं
३ आविस्वामि । (प्रकाशम्) भो वअस्स कीस उण अज्ज तुमं लहु
एव गुरुअणं सुस्सुसिअ इह आगदो । [(आत्मगतम्) एवम-
धीरत्वं प्रतिपद्यमानेनाख्यातो महाननेन हृदयस्यावेगः । तद्यावत्कुत्रै-
द्वैनमाक्षिपामि । (प्रकाशम्) भो वयस्य कस्मात्पुनरद्य त्वं लघ्वेव
गुरुजनं शुश्रूषित्वेहागतः ।]

नायकः—वयस्य स्थाने खल्वेष प्रश्नः । कस्य वान्यस्यैतत्कथनी
९ यम् । अद्य खलु स्वप्ने जानामि सैव प्रियतमा (अङ्गुल्या निर्दिशन्)

अत्र चन्दनलतागृहे चन्द्रकान्तमणिशिलायामुपविष्टा प्रणयकुपिता
किमपि मामुपालभमानेव रुदती मया दृष्टा । तदिच्छामि स्वप्नानुभू-
१२ तदयितासमागमरम्येऽस्मिंश्चन्दनलतागृहे दिवसशेषं समतिवाहायेतुम् ।
तदेहि गच्छावः । (परिक्रामतः)

चेटी—(कर्णं दत्त्वा ससम्भ्रमम्) भट्टिदारिण पदसहो विअ सुणीअदि ।
१५ [भट्टिदारिके पदशब्द इव श्रूयते ।]

नायिका—(ससम्भ्रममात्मानं पश्यन्ती) हज्जे मे ईदिसं आआसं
पेक्खिअ कोवि मे हिअअं कलइस्मदि । ता उट्ठेहि इमिणा रत्तासो-

१ हुंकारः । २ केनाभिधत्ते । ३ न सम्यगहं ब्रवीमि । मृषा नाभिहितम् । नन्व-
धीरोऽस्मि । ४ धीरः कथं सोऽहम् । ५ आविक्त्रिदो । ६ मा...तुलीअवु ।

१८ अपादवेण अन्तरिदा पेक्खम्ह दाव को एसोत्ति। [हञ्जे ममेदृशमायासं
प्रेक्ष्य कोऽपि मे हृदयं कलयिष्यति । तदुत्तिष्ठानेन रक्ताशोकपादपे-
नान्तरिते प्रेक्षावहे तावत्क एष इति ।] (तथा कुरुतः)

२१ विदूषकः—एदं चन्दणलदाघरअं । ता एहि पविस्स । [एतच्च-
न्दनलतागृहम् । तदेहि प्रविशावः ।] (नाट्येन प्रविशतः)

नायकः—(विलोक्य)

चन्दनलतागृहमिदं सचन्द्रमणिशिलमपि प्रियं न मम ।

चन्द्राननया रहितं चन्द्रिकया मुखमिव निशायाः ॥ ५ ॥

चेटी—(दृष्ट्वा) भट्टिदारिए दिट्ठिआ वड्डसि । सो एव्व णं दे हि-
अवल्लहो जणो । [भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धसे । स एव ननु ते हृदय-
वल्लभो जनः ।]

नायिका—(दृष्ट्वा सहर्षं ससाध्वसं च) हञ्जे एदं पेक्खिअ अदिसद्धसेण
ण सक्कुणोमि इह एव्व असण्णे । चिट्ठिदुं । कदावि एसो पेक्खदि ।
दता एहि अण्णदो गच्छम्ह । (सोत्कम्पं पदं दत्वा) हञ्जे वेविद मे ऊरु ।
[हञ्जे एनं प्रेक्ष्यातिसाध्वसेन न शक्नोमीहैवासन्ने स्थातुम् । कदापि
एष प्रेक्षते । तदेह्यन्यतो गच्छावः । (सोत्कम्पं पदं दत्वा) हञ्जे वेपते
एम ऊरुः ।]

चेटी—(विहस्य) अह काअरे इह छिदं तुमं को पेक्खदि । णं
विसुमारिदो दे अअं दत्तासोअपादवो । ता इह एव्व चिट्ठिअ ।

१२ [(विहस्य) अयि कातरे इह स्थितां त्वां कः प्रेक्षते । ननु विस्मृतस्ते
ऽयं रक्ताशोकपादपः । तदिहैव तिष्ठावः ।] (तथा कुरुतः)

विदूषकः—(निरूप्य) भो वअस्स एसा सा चन्दमणिसिला ।
१५ [भो वयस्य एषा सा चन्द्रमणिशिला ।] (नायकः सबाष्पं निःश्वसिति)

चेटी—भट्टिदारिए । एसा सेत्ति आलावो सुण्णीअदि । ता अव-
हिदा दाव सुणम्ह । [भर्तृदारिके एषा सेत्यालाप श्रूयते । तदवहिते
१८तावच्छृणुमः ।] (उभे आकर्ण्यतः)

विदूषकः—(हस्तेन चालयन्) भो वअस्स णं भणामि । एसा सा चन्द्र-
मणिसिलेत्ति । [भो वयस्य ननु भणामि एषा सा चन्द्रमणिशिलेत्ति ।]

२१नायकः—सम्यगुपलक्षितम् । (हस्तेन निर्दिश्य)

शशिमणिशिला सेयं यस्यां विपाण्डुरमाननं
करकिसलये कृत्वा वामे घनश्वसितोद्गमा ।
चिरयति मायि व्यक्ताकृता मनावस्फुरिताधरा
नियमितमनोमन्युर्दृष्टा मया रुदती प्रिया ॥ ६ ॥

ततस्तस्यामेव चन्द्रमणिशिलायामुपविशतः । (उभावुपविशतः)

नायिका—(विचिन्त्य) का उण एसा हुविस्सदि । [(विचिन्त्य)
३का पुनरेषा भविष्यति ।]

चेटी—भट्टिदारिए जधा अम्हे अन्तारिदा एदं पेक्खम्ह तर्धा मण
तुमं पि एदेन दिट्ठा भविस्ससि [भर्तृदारिके यथावामन्तरित एनं
६पेक्षावहे तथा मन्ये स्वमप्यनेन दृष्टा भविष्यसि ।]

नायिका—जुज्झइ एदं । कं उण पणअकुविदं पिअअणं हिअए
करिअ मन्तेदि [युज्यत एतत् । कं पुनः प्रणयकुपितं प्रियजनं
९हृदये कृत्वा मन्त्रयते ।]

चेटी—भट्टिदारिए मा ईदिसिं सङ्कं करेहि । पुणेवि दाव सुणम्ह ।

[भर्तृदारिके मेदृशीं शङ्कां कुरुष्व । पुनरपि तावच्छृणुवः ।]

१२विदूषकः—(आत्मगतम्) अहिरमदि एसो एदाए कहाए । भोदु

एदं एव्व वड्ढावइस्सं (प्रकाशम्) भो वअस्स तदा सा रुदती तुए
किं भणिदा । [(आत्मगतम्) अभिरमत एष एतथा कथया । भवतु ।
१५ एतदेव वर्धयिष्यामि । (प्रकाशम्) भो वयस्य तदा सा रुदती त्वया
किं भणिता ।]

नायकः—वयस्य इदमुक्ता ।

निप्यन्दत इवानेन मुखचन्द्रोदयेन ते ।

एतद्वाष्पाम्बुना सिक्तं चन्द्रकान्तशिलातलम् ॥ ७ ॥

नायिक—(सरोषम्) चउरिए अत्थि किं अदोवि अवरं सोदव्वं ।
ता एहि गच्छम्ह अण्णदो । [चतुरिके अस्ति किमतोप्यपरं श्रोतव्यं ।
३ तदेहि गच्छावोऽन्यतः ।]

चेटी—(हस्ते गृहीत्वा) भट्टिदारिए मा एव्वं भण । जेण तुमं दिट्ठा
सो अण्णं उद्दिसिअ एव्वं भणिस्सदित्ति णहि मे हिअअं पत्तिआ-
६ अदि । ता कहावसाणं दाव पहिवालएह्ण । [भट्टिदारिके भैवं भ-
ण । येन त्वं दृष्टा सोऽन्यामुद्दिश्यैवं भणिष्यतीति नहि मे हृदयं
प्रत्येति । तत्कथावसानं तावत्प्रतिपालयावः ।]

९ नायकः—वयस्य तामेवास्यां शिलायामालिख्य तया चित्रगतयात्मानं
विनोदयेयम् । तदित एव गिरितटान्मनःशिलाशकलान्यादायागच्छ ।

विदूषकः—जं भवं आणवेदि । (निष्क्रम्य प्रविश्य) भो वअस्स तुए
१२ एक्को वण्णओ आण्णाविदो । मए उण इह पव्वदे सुलहा पञ्जजाइआ
वण्णआ आणीदा । ता आलिहदु भवं । [यद्भवानाज्ञापयति ।
(निष्क्रम्य प्रविश्य) भो वयस्य त्वयैको वर्णक आज्ञापितः । मया

१५ पुनरिह पर्वते सुलभाः पञ्चजातीया वर्णका आनीताः । तदालिखतु
भवान् ।]

(इत्युपनयति)

१ वादइस्सं । २ तुमं एव्व सिविणाए दिट्ठा । ण एदस्स अण्णसि दिट्ठी अहिरमदि ।
नायिका-णहि... पडिपारेहम् ।

नायकः—वयस्य साधु कृतम् । (गृहीत्वा शिलायामालिखन् सरोमाश्रमम्)
१८ सखे पश्य ।

अक्लिष्टम्बिवशोभाधरस्य नयनोत्सवस्य शशिन इव ।
दायितामुखस्य सुखंयति रेखापि प्रथमदृष्टेयम् ॥ ८ ॥ (लिखाति)
विदूषकः—(सकौतुकं निर्वर्ण्य) अपपच्चखेवि एवम् णाम रूपं
लिहीअदि । अहो अच्छरिअं । [(सकौतुकं निर्वर्ण्य) अपत्यक्षेऽप्येवं
रेनाम रूपं लिख्यते । अहो आश्चर्यम् ।]

नायकः—(सस्मितम्) वयस्य

प्रिया सन्निहितैवेयं सङ्कल्पस्थापिता पुरः ।

दृष्ट्वा दृष्ट्वा लिखाम्येनां यदि तत् कोऽत्र विस्मयः ॥ ९ ॥

नायिका—(साक्षम्) चउरिए जाणिदं खु कहावसाणं । ता एहि
दाव मित्तावसुं पेक्खत्थ । [(साक्षम्) चतुरिके ज्ञातं खलु कथा-
श्रवसानं । तदेहि तावन्मित्रावसुं प्रेक्षावहे ।]

चेटी—(सविषादमालम्बितम्) जीविदणिरपेक्खो विअ से उल्लावो ।
(प्रकाशम्) भट्टिदारिए णं गदा एव तहिं मणोहारिआ । ता क-
दाचि भट्टा मित्तावसू इह एव आअच्छदि । [जीवितनिरपेक्ष इ-
वास्या उल्लापः । (प्रकाशम्) भर्तृदारिके ननु गतैव तत्र मनोहारिका ।
तत्कदाचिद्धर्ता मित्रावसुरिहैवागच्छति ।]

९ (ततः प्रविशति मित्रावसुः)

मित्रावसुः—आज्ञापितोऽस्मि तातेन । यथा वत्स मित्रावसो कुमार
जीमूतवाहनोऽस्माभिरिहासन्नभावात् सुपरीक्षितोऽयम् । कुतोऽस्माद्योग्यो
१२ वरः । तदस्मै वत्सा मलयवर्ता प्रतिपाद्यतामिति । अहं तु स्नेहपरा-
धीनतयान्यदेव किमप्यवस्थान्तरमनुभवामि । कुतः

१ रेखा सुखयति नः । २ सङ्कल्पैः स्थापिता । ३ जादं । कुतो योग्यो, तद्
योग्योऽयं ।

यद्विद्याधरराजवंशतिलकः प्राज्ञः सतां सम्मतो
रूपेणाप्रतिमः पराक्रमधनो विद्वान् विनीतो युवा ।

यच्चासुनपि सन्त्यजेत् करुणया सत्त्वार्थमभ्युद्यत-
स्तेनास्मै ददतः स्वसारमतुलां तुष्टिर्विषादश्च मे ॥ १० ॥

श्रुतं च । यथा जीमूतवाहनो गौर्याश्रमसम्बद्धे चन्दनलतागृहे वर्तत
इति । तदेतच्चन्दनलतागृहं । यावत् प्रविशामि (प्रविशति)

३ विदूषकः—(ससंभ्रममवलोक्य) भो वअस्स पच्छादेहि इमिणा क-
दलीवत्तेण इमं चित्तगदं कण्ठंअं । एसो खु सिद्धजुवराओ मित्रावसू
इह आगदो कदावि पेक्खिस्सदि । [भो वयस्य प्रच्छादयानेन कद-
लीपत्रेणमां चित्रगतां कन्यकाम् । एष खलु सिद्धयुवराजो मित्रावसुरि-
हागतः कदापि प्रेक्षिष्यते] (नायकः कदलीपत्रेण प्रच्छादयति)

मित्रावसुः—कुमार मित्रावसुः प्रणमति ।

९ नायकः—(दृष्ट्वा) मित्रावसो स्वागतम् । इत आस्यताम् ।

चेटी—भट्टिदारिए । आअदो भट्टा मित्रावसू । [भर्तृशरिके
आगतो भर्ता मित्रावसुः ।]

१२ नायिका—हज्जे पिअं मे [हज्जे प्रियं मे ।]

नायकः—मित्रावसो अपि कुशली सिद्धराजो विश्वावसुः ।

मित्रावसुः—कुशली । तातसन्देशेनास्मि त्वत्सकाशमागतः ।

१५ नायकः—किमाह तत्रभवान् ।

नायिका—(स्वगतम्) सुणिस्सं दाव किं तादेण संदिट्ठं । [(स्वगतम्)

श्रोष्यामि तावत् किं तातेन संदिष्टम्]

१८ मित्रावसुः—इदमाह तातः । अस्ति मे दुहिता मलयवती नाम
जीवितमिवास्य सर्वस्यैव सिद्धराजान्वयस्य । सा मया तुभ्यं प्रति-

१ तुला । २ कम्म । ३ तातः । तदादेशेन ।

पाद्यते प्रतिगृह्यतामिति ।

२१ चेटी—(विहस्य) भट्टिदारिणं किं ण कुप्पासि दाणिं । [(विहस्य) भर्तृदारिके किं न कुप्यसीदानीम् ।]

नायिका—(सस्मितं सलज्जं चाधोमुखी स्थित्वा) हञ्जे मा हस । किं २४ विमुमरिदं दे एदस्स अण्णहिअअत्तणं । [हञ्जे मा हस । किं विस्मृतं एतस्यान्यहृदयस्त्वम् ।]

नायकः—(अपवार्यं) वयस्य सङ्कटे पतिताः स्मः ।

२७ विदूषकः—(अपवार्यं) भो जाणामि ण तं वज्जिअ दे अण्णेहिं चित्तं अहिरमदि । ता जघा तथा जं किं पि भणिअ विसज्जीअदु एसो । [(अपवार्यं) भो जानामि न तां वर्जयित्वा तेऽन्यत्र चित्त- १० मभिरमते । तद्यथा तथा यत्किमपि भणित्वा विसर्ज्यतामेषः ।]

नायिका—(सरोषमात्मगतम्) हदास को वा एदं ण जाणादि । [(सरोषमात्मगतम्) हताश को वैतं न जानाति ।]

३३ नायकः—क इह नेच्छेद्ववद्भिः सह श्लाघ्यमीदृशं सम्बन्धम् । किन्तु न शक्यते चित्तमन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्तयितुम् । अतो ना- ३६ हमेनां प्रतिग्रहीतुमुत्सहे । (नायिका मूर्च्छां नाटयति)

३६ चेटी—समस्ससदु समस्ससदु भट्टिदारिआ । [समाश्रयितु समा- श्रयितु भर्तृदारिका ।]

विदूषकः—भो पराहीणो खु एसो । किं एदिणा अब्भत्थिदेण । ३९ ता गुरुअणं से गदुअ अब्भत्थेहि । [भो पराधीनः स्वल्पेः । कि- मनेनार्थार्थितेन । तद्गुरुजनमस्य गत्वाभ्यर्थयस्व ।]

मित्रावसुः—(आत्मगतम्) साक्तधूम् । नायं गुरुजनमतिक्रामति । ४२ अस्य गुरुरप्यस्मिन्नेव गौर्याश्रमे प्रतिवसति । तद् यावद्गत्वास्य मित्रो

मलयवर्ती ग्राहयामि । (नायिका समाश्रयति) (प्रकाशम्) एवं निवेदि-
तात्मनोऽस्मान् प्रत्याचक्षाणः कुमार एव बहुतरं जानाति ।

४५ नायिका—(सरोषम्) कहं पच्छाक्खणलहू मित्तावसू पुणोवि म-
न्तेदि । [कथं प्रत्याख्यानलघुमितावसुः पुनरपि मन्त्रयते ।]

(मितावसुर्निष्क्रान्तः)

४८ नायिका—(सास्त्रमात्मानं पश्यन्ती आत्मगतम्) किं मम एदिणा दोह-
गकलङ्कमहेण अच्चन्तदुक्खभाइणा अज्जवि सरीरेण धारीदेणं । ता
इह ज्जेव्व असोअपाअवे इमाए अदिमुत्तलदाए उब्बान्धिअ अत्ताणं
५१ वावादइस्सं । ता एव्वं दाव । (प्रकाशं विलक्षस्मितेन) हज्जे पेक्ख
दाव मित्तावसू दूरंगदो ण वेत्ति । जेण अहंपि इदो गमिस्सं । [किं
ममैतेन दौर्भाग्यकलङ्कमलिनेनात्यन्तदुःखभागिनाद्यापि शरीरेण धारिते-
५४ न । तदेवं तावत् । (प्रकाशं विलक्षस्मितेन) हज्जे पेक्खस्व तावान्मित्राव-
सुदूरं गतो न वेत्ति । येनाहमपीतो गमिष्यामि ।]

चेटी—(कतिचित् पदानि गत्वावलोक्य आत्मगतम्) अण्णारिंसे से हिअअं
५७ पेक्खामि । ता ण गमिस्सं । इह एव्व ओवारिदा पेक्खामि
किं एसा पडिवज्जदित्ति । [अन्यादृशमस्या हृदयं प्रेक्षे । तन्न गमि-
ष्यामि । इहैवापवारिता प्रेक्षे किमेषा प्रतिपद्यत इति ।]

६० नायिका—(दिशोवलोक्य पाशं गृहीत्वा सास्त्रम्) भअवदि गोरि तुए
इह जम्मे मे ण किदो पसाओ । ता अण्णारिंसे पि जम्मन्तरे जघा
ण ईदिसी दुक्खभाइणी होमि तथा करेहि । [भगवति गौरि त्वयेह
६३ जन्मनि मे न कृतः प्रसादः । तदन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे यथा नेदृशी
दुःखभागिनी भवामि तथा कुरुष्व ।] (कण्ठे प्राशमयति)

चेटी—(दृष्ट्वा ससंभ्रमम्) पलित्ताअदु पलित्ताअदु अज्जो ।

१ पच्छक्खं लहुकिदो । २ सरीरहृदगेण ।

६६ एसा भट्टिदारिआ उळ्बान्धिअ अत्ताणअं वावादेदि । [परित्रायतां
परित्रायतामार्यः । एसा भर्तृदारिकोद्धृष्ट्यात्मानं व्यापादयति ।]

नायकः—(ससंभ्रममुपसृत्य) कासौ कासौ ।

६९ चेटी—इअं असोअपादवे [इयमशोकपादपे ।]

नायकः—(सहर्षमवलोक्य) सैवेयमस्मन्मनोरथभूमिः ।

(नायिकां पाणौ गृहीत्वा लतापाशमाक्षिपन्)

न खलु न खलु मुग्धे साहसं कार्यपीडकं

व्यपनय करमेतं पल्लवाभं लतायाः ।

कुसुममपि विचेतुं यो न मन्ये समर्थः

कलयति स कथं ते पाशमुद्धन्धनाय ॥ ११ ॥

नायिका—(ससाध्वसम्) हञ्जे को उण एसो । (निरूप्य सरोषं ह-

स्तमाक्षिपति) मुञ्च मुञ्च अगहस्थम् । को तुमं णिवारेदुं । कहं मर-

३ णेवि तुमं अब्भट्ठणीओ [हञ्जे कः पुनरेषः । मुञ्च मुञ्चाग्रहस्तम् ।

कस्त्वं निवारयितुम् । कथं मरणेऽपि त्वमभ्यर्थनीयः ।]

नायकः—नाहं मुञ्चामि ।

कण्ठे हारलतायोग्ये येन पाशस्त्वयार्पितः ।

गृहीतः सापराधोऽयं कथं ते मुच्यते करः ॥ १२ ॥

विदूषकः—(चेटीमुपसृत्य) भोदि किं उण से मरणव्ववसाअस्स
कारणं । [भवति किं पुनरस्या मरणव्यवसायस्य कारणम् ।]

३ चेटी—णं एसो एव्व ते पिअवअस्सो । [नन्वेष एव ते प्रियवयस्यः ।]

नायकः—कथमहमेवास्या मरणव्यवसायकारणम् । न खल्ववगच्छामि ।

विदूषकः—भोदि कहं विअ । [भवति कथमिव ।]

६ चेटी—(साकूतम्) जा सा पिअवअस्सेण दे कावि हिअअवल्लहा

१ कार्यमेतत्, कार्यमेवं । २ हृद्धि ।

सिला अले आलिहि आ ताए पक्खवादिणा एदेण पडिवाँदअन्तस्सवि
मिच्चावमुणो णाहं पडिगिगिहिदेसि जादणिवे दाए इमाए एवं व्यव-
९सिदं । [या सा प्रियवयस्येन ते कापि हृदयवल्लमा शिलातल आलि-
खिता तस्याः पक्षपातिनैतेन प्रतिपादयतोऽपि मित्रावसोर्नाहं प्रति-
गृहीतेति जातनिर्वेदयानयैवं व्यवसितम् ।]

१२ नायकः—(सहर्षमात्मगतम्) । कथमियमेवासौ विश्वावसोर्दुहिता
मलयवती । अथवा रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखायाः प्रसूतिः । हा क-
थं वञ्चितोऽस्मि ।

१५ विदूषकः— भोदि यदि एवं ता अणवरद्धो दाणिं पिअवअस्सो ।
एसा खु आलिहिदा । अहवा जइ मम ण पत्तिआअसि तदा सअं
एव गदुअ सिलाअलं पेक्खदु भोदी । [भवति यद्येवं तदनपराद्ध

१८ इदानीं प्रियवयस्यः । एसा खञ्जालिखिता । अथवा यदि मां न
प्रत्येषि तदा स्वयमेव गत्वा शिलातलं प्रेक्षतां भवती ।]

नायिका—(सहर्षं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती हस्तमाक्षेप्तुमिच्छति) मुञ्च
२१ मुञ्च मे अगहत्थं [मुञ्च मुञ्च मेऽग्रहस्तम्]

नायकां—(सस्मितम्) न तावन्मुञ्चामि यावन्मम हृदयवल्लमां
शिलायामालेरुग्रगतां न पश्यसि । (सर्वे चन्दनलतागृहं प्रविशन्ति)

२४ विदूषकः—(कदलीपत्रमगनीय) भोदि पेक्ख पेक्ख एदं से हिअअवल्लहं
जणं । [भवति प्रेक्षस्व प्रेक्षस्वैतमस्य हृदयवल्लभं जनम् ।]

नायिका—(निरुपयापवार्यं सस्मितम्) । चउरिए अहं विअ आलि-
२७ हिदा । [चतुरिके अहमिवालिखिता]

चण्डी—(चित्राकृतिं नायिकां च निर्वर्ण्य) भट्टिरारिए किं भणासि अहं
विअ आलिहिदेसि । इदिसं से सारिच्छं जेण ण जाणीअदि किं दाव

१ पञ्चाविक्रवन्तस । २ पडिच्छिदा खु ।

३० इह उजेव सिलाअले भट्टिदारिआए पडिबिम्बं संकन्तं आदु तुमं
आलिहिदेत्ति । [भर्तृदारिके किं भणस्यहमिवालिखितेति । ईदृशम-
स्याः सादृश्यं येन न ज्ञायते किं तावदिहैव शिलातले भर्तृदारिकायाः

३३ प्रतिबिम्बं संक्रान्तमुत त्वमालिखितेति ।]

नायिका—(विहस्य) हज्जे दुज्जणीकिदस्सि इमिणा मं चित्तगदं
दंसअन्तेण । [दुर्जनीकृतास्म्यनेन मां चित्तगतां दर्शयता ।]

३६ विदूषकः—णिव्वुतो दाणिं गन्धर्वो विवाहो । ता मुञ्च दाव
से अगहत्थं । एसा खु कावि तुरिदतुरिदं इह एव आअच्छदि ।
[निर्वृत इदानीं गान्धर्वो विवाहः । तन्मुञ्च तावदस्या अप्रहस्तम् ।

३९ एषा खलु कापि स्वरितत्वरितमिहैवागच्छति ।] (नायको मुञ्चति)

(प्रविश्य) चेटी—(सहसोपसृत्य सहर्षं) भट्टिदारिए दिट्ठिआ बड्ढसि ।

पडिगिहिदा खु तुमं भट्टिणो जीमूदवाहनस्स गुरुहिं । [भर्तृदारिके

४२ दिष्ट्या वर्षसे प्रतिगृहीता खलु त्वं भर्तुर्जीमूतवाहनस्य गुरुभिः ।]

विदूषकः—(नृत्यन्) ही ही भो सम्पुण्णा मणोरहा पिअवअस्स-
स्स । अहवा णहि णहि मोदीए मलअवदीए । अहवा ण एदाणं ।

४५ (भोजनमभिनयन्) मम एव एक्कस्स बह्मणस्स । [ही ही भोः
संपूर्णा मनोरथाः प्रियवयस्यस्य । अथवा नहि नहि भवत्या
मलयवत्याः । अथवा नैतयोः । (भोजनमभिनयन्) ममैवैकस्य ब्राह्मणस्या ।]

४८ चेटी—(नायिकासुविश्य) आणत्तस्सि जुवराअमित्तावसुणा । जह
अज्ज एव मलअवदीए विवाहो । ता लहु तं गेण्हअ आअच्छत्ति ।

ता एहि गच्छह्व । [आज्ञप्तास्मि युवराजमित्रावसुना । यथाद्यैव म-

५१ लवयत्या विवाहः । तल्लघु तां गृहीत्वागच्छेति । तदेहि गच्छावः ।]

विदूषकः—गदा खु तुमं दासीए धीए एदं गेण्हअ । वअस्सेण

१ विवाहस्यैव मंगलं संवृतं ।

किं इध एव अवस्थिद्वं । [गता खलु त्वं दास्याः पुत्रि इमां
५४ गृहीत्वा । वयस्येन किमिहैवावस्थातव्यम् ।]

चेटी—हताश मा तुवर तुवर । तुल्लाणं पि ण्हवणकं आगदं एव
[हदाश मा त्वरस्व त्वरस्व । युष्माकमपि स्नपनकमागतमेव ।]

५७ (नायिका सानुरागं सलज्जं च नायकं पश्यन्ती सपरिवारा निष्क्रान्ता)
(नेपथ्ये वैतालिकः पठति)

वृष्ट्या पिष्टातकस्य द्युतिमिह मलये मेरुतुल्यां दधानः
सद्यः सिन्दूरदूरीकृतदिवससमारम्भसन्ध्यातपश्रीः ।

उद्गीतैरङ्गनामरुणमगिरणन्नूपुरारावहृद्यै-

रुद्राहस्नानवेलां कथयति भवतः सिद्धये सिद्धलोकः ॥ १३ ॥

विदूषकः— (आकर्ण्य) भो वअस्स दिट्ठिआ आगदं ण्हवणअं ।
[भो वयस्य दिष्ट्यागतं स्नपनकम् ।]

३ नायकः (सहर्षम्) यद्येवं तत् किमिदानीमिह स्थितेन । आगच्छ ।
तातं नमस्कृत्य स्नानभूमिमेव गच्छावः ।

अन्योन्यं प्रीतिकृतां समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।

केषांचिदेव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥ १४ ॥
(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

१ चूर्णैः । २ धूलिकृत । ३ गीतैः सिद्धाङ्गनानां । ४ चलचरणरणन्नूपुराह्लादहृद्यैः ।
५ दर्शनकृतः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविह्वलवेषश्चकहस्तो विटः स्कन्धारो-)

पितसुराभाण्डश्चेष्टश्च)

विटः—

णिच्चं जो पिबइ सुरं जणस्स पिअसङ्गमं च जो कुणइ ।

मह दे दो च्चिअ देवा बलदेवो कामदेवो अ ॥ १ ॥

[नित्यं यः पिबति सुरां जनस्य प्रियसंगमं च यः कुरुते । मम तौ द्वावेव देवौ बलदेवः कामदेवश्च ।] (धूर्णन्) सफलं खु मे सेहर-
३ अस्स जीविअं ।

वच्छत्थलल्लि दइआ णीलुप्पळवासिआ मुहे मइरा ।

सीसम्मि अ सेहरओ णिच्चं चिअ सौण्ठआ जस्स ॥ २ ॥

[सफलं खलु मम शेखरकस्य जीवितम् । वक्षःस्थले दयिता नीलो-
त्पलवासिता मुखे मदिरा । शीर्षे च शेखरको नित्यमेव संस्थितानि-
दयस्य ॥]

(प्रस्वलन्) अरे को भं चालेदि । (सहर्षम्) अवस्सं णोमालिआ
मं परिहसदि । [अरे को मां चालयति । (सहर्षम्) अवश्यं नव-
९ मालिका मां परिहसति ।]

चेटः—भट्टक ण अ दाव सा अज्जवि इहागच्छदि । [भर्तः न च
तावत्साद्यापीहागच्छति ।]

१२ विटः—(सरोषम्) पढमपहरे एव्व मलअवदीए विवाहभङ्गलं णि-
व्वुत्तं । ता कीस सा दाणीं पभादेवि णागच्छदि । (विचिन्त्य सहर्षम्)
अहवा अज्ज इमस्सि विवाहमहस्सवे सव्वा एव्व णिअ-

१ मण्णे दो विअ, अह ते दो अवि । २ चेडिआ । ३ पदेस ।

१५ णइणीजणसणाहो सिद्धविज्जाहरलोओ कुसुमाअरुज्जाणे आपा-
णअसोक्खमणुभविस्सदित्ति तक्केमि । तहिं एव्व णोमालिआ मं
अवेक्खमाणा चिट्ठदि । ता अहंपि तहिं एव्व गमिस्सं । कीदिसो
१८ णोमालिआए विणा सेहरओ । [प्रथमप्रहर एव मलयवत्या विवाह-
मङ्गलं निर्वृत्तम् । तत्कस्मात्सेदानीं प्रभातेऽपि नागच्छति । अथ-
वाद्यामुष्मिन्निवाहमहोत्सवे सर्व एव निजप्रणयिजनसहायः सिद्ध-
२१ विद्याधरलोकः कुसुमाकरोद्यान आपानकसौख्यमनुभविष्यतीति तर्क-
यामि । तत्रैव नवमालिका मामवेक्षमाणा तिष्ठति । तदहमपि तत्रैव
गमिष्यामि । कीदृशो नवमालिकया विना शेखरकः ।] (प्रखलन्
२४ परिक्रामति)

चेटः—एदु एदु भट्टके । एदं कुसुमाअरुज्जाणं । ता पविसदु भट्टके
[एत्वेतु भट्टरकः । इदं कुसुमाकरोद्यानम् । तत्प्रविशतु भट्टारकः]
२७ (उभौ प्रवेशं नाटयतः) (ततः प्रविशति स्कन्धन्यस्तवज्जयुगलो विदूषकः)

विदूषकः—सम्पुण्णा मणोरहा पिअवअस्सस्स । सुदं मए अज्ज
पिअवअस्सो कुसुमाअरुज्जाणं गमिस्सदित्ति । ता जाव तहिं एव्व
३० गमिस्सं । (परिक्रम्यावलोक्य च) इदं कुसुमाअरुज्जाणं । जाव पवि-
सामि । (प्रविश्य भ्रमरबाधां नाटयन्) अरे कीस उण एदे दुडुमहुअरा
मं एव्व अभिह्वन्ति । (आत्मानमाग्राय) ओदु जाणिदं । जं तं
३३ मलअवदीबन्धुजणेण जामादुअस्स पिअवअस्सोत्ति कदुअ सबहुमाणं
सुगन्धवण्णकेहिं विलित्तेहि सन्ताणकुसुमसेहरअं च मम सीसे
पिणद्धं सो खु एसो अच्चाअरो अणत्थीमूदो । ता किं दाणिं एत्थ
३६ करइस्सं । अहवा एदेण एव्व मलअवदीसआसादो लद्धेण रत्तंसुअजु-
अलेण इत्थिआविवलं वं लं परिहिअ उत्तरीअकिदावगुण्ठणो गमिस्सं ।
पेक्खाभि दाव किं मे दासीए पुत्ता दुडुमहुअरा करइस्सन्ति । [सं-

१ इत्थिआवेसं विहिअ ।

३९ पूर्णा मनोरथाः प्रियवयस्यस्य । श्रुतं मया च प्रियवयस्यः कुसुमाक-
 रोद्यानं गमिष्यतीति । तद्यावत्तत्रैव गमिष्यामि । (परिक्रम्यावलोक्य च)
 इदं कुसुमाकरोद्यानं यावत्प्रविशामि । (प्रविश्य भ्रमरवाधां नाटयन्)
 ४२ अरे कस्मात्पुनरेते दुष्टमधुकरा मामेवाभिद्रवन्ति । (आत्मानमाग्राय)
 भवतु ज्ञातम् । यत्तन्नलयवतीबन्धुजनेन जामातुः प्रियवयस्य इति
 कृत्वा सबहुमानं सुगन्धवर्णकैर्बलिप्तोऽस्मि संतानकुमुमशेखरकं च मम
 ४५ शर्षे पिनद्धम् स खल्वेषोऽयादरोऽनर्थीभूतः । तत् किमिदानीमत्र क-
 रिष्ये । अथवैतेनैव मलयवतीसकाशाल्लब्धेन रक्तांशुकयुगलेन स्त्रिय इव
 लंबं लंबं परिधायोत्तरीयकृतावगुण्ठनो गमिष्यामि । प्रेक्षे तावत् किं मे
 ४८ दास्याः पुत्रा दुष्टमधुकराः करिष्यन्ति ।] (तथा कराति)

विटः—(निरूप्य सहर्षम्) अरे चेड । (अङ्गुल्या निर्दिश्य सहासम्)

एमा खु गोमालिआ आअदा । मं पेक्खिअ चिरस्स आअदोत्ति कु-
 ५१ विदा अवगुण्ठणं करिअ अण्णदो गच्छदि । ता कण्ठे गेण्हिअ प-
 सादेमि णं । [अरे चेड (अङ्गुल्या निर्दिश्य सहासम्) एषा खलु न-
 वमालिकागता । मां प्रेक्ष्याहं चिरस्यागत इति कुपितावगुण्ठनं कृ-
 ५४ त्वान्यतो गच्छति । तत् कण्ठे गृहीत्वा प्रसादयाम्येनाम् ।] (सहसो-
 पसृत्य विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा मुखे ताम्बूलं दातुमिच्छति)

विदूषकः—(मद्यगन्धं सूचयन्) दूरं रे दूरम् । (नासिकां पिधाय परा-

५७ इमुखः स्थित्वा) कंहं एक्काणं दुक्कमहुअराणं सआसादो परिभट्ठो
 दाणिं अण्णस्स दुक्कमहुअरस्स मुद्दे पडिदोस्सि । [(मद्यगन्धं सूचयन्)
 [दूरं रे दूरम् । कथमेकेषां दुष्टमधुकराणां सकाशात्परिभ्रष्ट इदानी-
 ६० मन्यस्य दुष्टमधुकरस्य मुखे पतितोऽस्मि ।]

विटः—कहं कोवेण परंमुद्दी भूदा । भोदु पाएसु पडिअ पसादोस्सि ।

(प्रणमं कुर्वन् विदूषकस्य चरणमात्मनः शिरसि कृत्वा) प्रसीद गोमालिह प-
 ६३सीद । [कथं कोपेन पराङ्मुखीभूता । भवतु पादयोः पतित्वा
 प्रसादयामि । प्रसीद नवमालिके प्रसीद ।] (ततः प्रविशति चेटी)
 चेटी—आणत्तहि भट्टिदारिआए मलअवदीए जणणीए हज्जे गो-
 ६६मालिह कुसुमाअरुजाणं गदुअ उज्जाणपालिअं पल्लविअं भणाहि ।
 अज्ज सविसेसं तमालवीहिअं सज्जीकरोहि । मलअवदीसहिदेण
 जामादुएण तत्थ गन्तव्वं ति । आणत्ताअ मए पल्लविआ । ता जाव
 ६९अणीविरहवडिदुक्कणं पिअवअस्सं सेहरअं अण्णेसामि । (दृष्ट्वा)
 एसो सेहरओ । (सरोषम्) कहं अण्णं कं पि इत्थिअं पसादेदि । ता
 इह छिदा एव्व जाणामि का एसेत्ति । [आज्ञास्मि भर्तृदारिकया
 ७२मलयवत्या जनन्या । हज्जे नवमालिके कुसुमाकरोद्यानं गत्वोद्यानपा-
 लिकां पल्लविकां भण । अद्य सविशेषं तमालवीथिकां सज्जीकुरु ।
 मलयवतीसहितेन जामात्रा तत्र गन्तव्यमिति । आज्ञा च मया पल्ल-
 ७५विका । तद्यावद् रजनीविरहवर्धितोत्कण्ठं प्रियवयस्यं शेखरकमन्वि-
 प्यामि । (दृष्ट्वा) एष शेखरकः । (सरोषम्) कथमन्यां कामपि स्त्रियं
 प्रसादयति । तदिह स्थितैव जानामि कैषेति ।]
 ७८चितः—(सहषम्)

हरिहरपिदामहाणं पि गन्विदो जो ण जाणइ णमिहुं ।
 सो सेहरओ चलणेसु तुज्ज गोमालिह पडइ ॥ ३ ॥
 [हरिहरपितामहानामपि गर्वितो यो न जानाति नन्तुम् । स शेखर-
 कश्चरणयोस्तव नवमालिके पतति ॥] (इति पादयोः पतति)
 ३विदूषकः—दासीए पुत्ता मत्तपालआ कूदो एत्थ गोमालिआ ।
 [दास्याः पुत्र मत्तपालक कुतोऽत्र नवमालिका ।]

चेटी—(निरूप्य सस्मितम्) कहं अहं ति करिअ मदपरवसेण सह-
 ६रण अँज्जअत्तेओ पसादीअदि । ता जाव अलीअकोव करिअ दुव-
 वि एदे परिहसिस्सं । [कथमहमिति कृत्वा मदपरवसेण शेखरकेणा-
 र्यात्रेयः प्रसाद्यते । तद्यावदलीकं कोपं कृत्वा द्वावप्येतौ परिहसिष्यामि]

९चेटः—(नवमालिकां दृष्ट्वा शेखरकं हस्तेन चालयन्) भट्टका मुञ्च एदं ।
 ण भोदि एसा णोमालिआ । एसा उण रोसारत्तेहिं लोअणेहिं पेक्ख-
 न्ती आअदा । [भर्तुमुञ्चैनम् । न भवत्येषा नवमालिका । एषा
 १२पुना रोपारत्तैर्लोचनैः प्रेक्षमाणागता ।]

चेटी—(उन्मत्त्य) सेहरअ का खु एसा पसादीअदि । [(उन्मत्त्य)
 शेखरकं का खल्वेषा प्रसाद्यते ।]

१५विदूषकः—(अवगुण्ठनमपनीय) भोदि कोवि वम्हणो अहं मन्दभा-
 अघेआए पुत्तो [भवति कोऽपि ब्राह्मणोऽहं मन्दभागधेयायाः पुत्रः ।]

विटः—(विदूषकं निरूप्य सरोषमुत्थाय च) अरे कविलमक्कडअ तुमं पि
 १८मं सेहरअं पदोरसि । अरे चेडा गेण्ह एदं जाव णोमालिअं पसादे-
 मि । [अरे कपिलमर्कटक खमपि मां शेखरकं प्रतारयसि । अरे चेट
 गृहाणैनं यावन्नवमालिकां प्रसादयामि ।]

२१चेटः—जं भट्टको आणवेदि । [यद्धर्ताज्ञापयति]

विटः—(विदूषकं मुक्त्वा चेत्याः पादयोः पतति) प्रसीद णोमालिए प-
 सीद । [प्रसीद नवमालिके प्रसीद ।]

२४विदूषकः—(आत्मगतम्) एसो मे अवक्कामिदुं अवसरो । [(आत्मगतम्)
 एष मेऽपकमितुमवसरः ।] (पलायितुमीहते)

चेटः—(विदूषकं यज्ञोपवीते गृह्णाति । यज्ञोपवीतं वृथ्यति) कहिं कहिं

२७कविलमक्कडअ पलाअसि । [क क कपिलमर्कटक पलायसे ।] (तस्य-
 त्तरीयेण कण्ठे बद्ध्वाकर्षति)

विदूषकः—भोदि णोमालिण् पसीद मोचेहि मं । [मवति नवमा-
३० लिक्के प्रसीद मोचय माम् ।]

चेटी—(विहस्य) जइ भूमीए सीसं णिवेसिअ पाएसु मे पडसि ।
[(विहस्य) यदि भूमौ शीर्षं निवेश्य पादयोर्मे पतसि]

३१ विदूषकः—(सरोषम्) भो गन्धर्वराजमित्तो बह्मणो भविअ दासीए
धीआए पाएसु पडिस्सं । [(सरोषम्) भो गन्धर्वराजमित्रं ब्राह्मणो
भूत्वा दास्याः पुत्र्याः पादयोः पतिष्यामि ।]

३६ चेटी—(अङ्गुल्या तर्जयन्ती सस्मितम्) दाणि एव्व पाडइस्सं । सेहरअ
उठ्ठेहि । पसण्णा दे अहं । (कण्ठे गृह्णाति) एमो उण जामादुअस्स
पिअवअस्सो बह्मणो तुए खलीकिदो । एदं सुणिअ कदापि भट्ठा
३९ मित्तावसू तव कुप्पइ । ता आदरेण सम्माणेहि एणं । [इदानीमेव
पातायिष्यामि । शेखरक उत्तिष्ठ । प्रसन्ना तेऽहम् । (कण्ठे गृह्णाति) एष
पुनर्जामातुः प्रियवयस्यो ब्राह्मणस्त्वया खलीकृतः । एतच्छ्रुत्वा कदा-

४२ चिद् भर्ता मित्रावसुस्तुभ्यं कुप्यति । तदादरेण सम्मानयेनम् ।]

विटः—जं णोमालिआ आणवेदि । (विदूषकं कण्ठे गृहीत्वा) अज्ज
तुमं मए सम्बन्धिओत्ति करिअ परिहसिदो । (घूर्णन्) किं सच्चं
४५ एव्व सेहरओ मच्चं पालआ । [यन्नवमालिकाज्ञापयति । आर्यं त्वं
मया संबन्धीति कृत्वा परिहासितः । किं सत्यमेव शेखरको मत्तपालकः ।]

विदूषकः—णहि णहि । [नहि नहि]

४८ विटः—ता किदो परिहासो । (उत्तरीयं वर्तुलीकृत्य विदूषकायासनं
ददाति) इह उपविसट्ठु संबन्धिओ । [ततः कृतः परिहासः । इदो-
पविशतु संबन्धी ।]

५१ विदूषकः—(स्वगतम्) दिठ्ठिआ अवगदो विअ से मदावेगो

१ भूतो किदो परिहासो ।

[स्वगतम्) दिष्ट्यापगत इवास्य मदावेगः ।] (उपविशति)

विटः—णोमालिए उपविस तुमं पि एदस्स पासे जेण दुवेवि तुम्हे
५४एव्व सम्मानहस्सं । [नवमालिके उपविश स्वमप्येतस्य पार्श्वे येन
द्वावपि युवां सममेव सम्मानयिष्यामि । (चेटी विहस्योपविशति)

विटः—(चषकमादाय) अरे चेडा सुभरिदं खु एदं करेहि चसकं अ-
५७च्छसुराए । [(चषकमादाय) अरे चेट सुभरितं खल्वेतं कुरु चषकम्
च्छसुरया ।] (चेटी नाट्येन चषकभरणं करोति)

विटः—(स्वशिरःशेखरात् पुष्पाणि गृहीत्वा चषके विन्यस्य जानुभ्यां स्थित्वा
६० नवमालिकाया उपनयति) णोमालिए चाक्खअ देहि एदं एदस्स । [नव-
मालिके आस्वाद्य देष्टेतमेतस्मै ।]

चेटी—(सस्मितम्) जं सेहरओ भणादि । [(सस्मितम्) यच्छे-
६३खरको भणति ।] (तथा कृत्वा विटस्थार्पयति)

विटः—(विदूषकाय चषकमर्पयन्) एदं णोमालिआमुहसंसग्गविसेसैवा-
सिअरसं सेहरादोअण्णेण केणवि अणासादिदपुरुव्वं । ता पिब एदं ।
६६किं दे अदोवि अवरं सम्मानं करिस्सं । [इदं नवमालिकामुखसंसर्ग-
सविशेषवासितरसं शेखरकादन्येन केनाप्यनास्वादितपूर्वम् । तत्पिबै-
तत् । कं तेऽतोप्यपरं सम्मानं करिष्यामि ।]

६९विदूषकः—(सवैलक्ष्यस्मितं कृत्वा) सेहरक बल्लणो खु अहं । [शेख-
रक ब्राह्मणः खल्वहम् ।]

विटः—जइ तुमं बल्लणो ता कहिं दे बल्लपुत्तं । [यदि त्वं ब्राह्मण-
७२स्तत् क ते ब्रह्मसूत्रम् ।]

विदूषकः—तं खु मे इमिणा चेडेण कट्टिअमाणं छिण्णं । [तस्व-
ल्वनेन चेटेन कृप्यमाणं छिन्नम् ।]

७५चेटी—(विहस्य) जइ एवं ता वेदक्खराहंपि दाव कतिवि उदाहर।
[(विहस्य) यद्येवं तद्वेदाक्षराण्यपि कत्यप्युदाहर ।]

विदूषकः—भोदि इमिणा सीधुगन्धेण पिणद्धाई मे वेदक्खराहं।
७८अहवा किं मम भोदीए समं विवादेण । एसो दे बम्हणो पाएसु
पडदि । [भवति अनेन सीधुगन्धेन पिनद्धानि मे वेदाक्षराणि ।
अथवा किं मम भवत्या सह विवादेन । एष ते ब्राह्मण पादयोः
८१पतति ।] (इति पादयोः पतितुमिच्छति)

चेटी—(हस्ताभ्यां निवार्य) मा खु एवं करोदु अज्जो । सेहरअ
सच्चं । बम्हणो खु एसो । (विदूषकस्य पादयोः पतति) अज्ज ण तुए
८४कुपिदव्वं । सम्बन्धिआणुखो खु एसो मए परिहासो किदो ।
[(हस्ताभ्यां निवार्य) मा खल्वेवं करोत्वार्यः । शेखरक सत्यं ब्राह्मणः
खल्वेषः । आर्य न त्वया कोपितव्यम् । संबन्धिकानुरूपः खल्वेष
८७मया परिहासः कृतः ।]

चिटः—अहं पि एणं पसादेमि । (पादयोर्निपत्य) मरिसेदु मरिमेदु
अज्जो जं मए मदपरवसेण अवरद्धं । जेण अहं णोमालिआए सह
९०आवाणअं गमिस्सं । [अहमप्येनं प्रसादयामि । (पादयोर्निपत्य)
मर्षयतु मर्षयत्वार्यो यन्मया मदपरवशेनापराद्धम् । येनाहं नवमा-
लिकया सहापानकं गमिष्यामि ।]

९३विदूषकः—मरिसिदं मए सव्वं । गच्छ तुल्ले । जाव अहंपि पि-
अवअस्सं पेक्खामि । [मर्षितं मया सर्वं । गच्छतं युवाम् । याव-
दहमपि प्रियवयस्यं प्रेक्षे ।] (निष्क्रान्तो चिटश्चेत्या सह चेत्यर्थः)

९६विदूषकः—दिठ्ठिआ अदिक्कन्तो बम्हणस्स अकालमिच्चू । ता
जाव अहंपि मत्तपालअसङ्गदूसिदो इह दिग्घिकाए प्हाइअ पेक्खामि

पिअवअस्सं । (तथा करोति) (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) एसो पिअव-
 ९९अस्सोवि रूविणीं विअ वैरलच्छीं मलयवतीं हस्थे अवलम्बिअ इदो
 एव आअच्छदि । ता जाव गदुअ से पासपरिवती होमि ।
 [दिष्टयातिक्रान्तो ब्राह्मणस्याकालमृत्युः । तद्यावदहमपि मत्तपाल-
 १०२कसङ्कुपित इह दीर्घिकायां स्नात्वा प्रेक्षे प्रियवयस्यम् । (तथा करोति)
 एष प्रियवयस्योऽपि रूपिणीमिव वरलक्ष्मीं मलयवतीं हस्तेऽवलम्बयेत्
 एवागच्छति । तद्यावद्भूत्वास्य पार्श्वपरिवती भवामि ।]

१०५ (ततः प्रविशति गृहीतवरनेपथ्यो नायको मलयवतीं विभवतश्च परिवारः)

नायकः—(मलयवतीं निरूप्य)

दृष्टा दृष्टिमथो ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
 शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेषते ।
 निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमेव हते
 जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ४ ॥

(मलयवतीं पश्यन्) प्रिये मलयवति

हुंकारं ददता मया प्रतिवचो यन्मौनमासेवितं
 यदावानलदीप्तिभिस्तनुरियं चन्द्रातपैस्तापिता ।
 ध्यातं यच्च बहून्यनन्यमनसा नक्तंदिनानि प्रिये
 तस्यैतत्तपसः फलं मुखमिदं पश्यामि यत्तदधुना ॥ ५ ॥

नायिका—(अपवार्य) हज्जे चउरिए ण केवलं दंस्णीओ । पिअं पि
 भणिदुं जाणादि । [(अपवार्य) हज्जे चतुरिके न केवलं दर्शनीयः
 ३ प्रियमपि भणितुं जानाति ।]

चेटी—(विहस्य) अयि पड्डिकखवादिणि सच्चकं जेव्व एदं । किं
 एत्थ पिअवअणं । [(विहस्य) अयि प्रतिपक्षवादिनि सत्यमेवैतत् ।]

१ रुक्मिणीं विभ्र हरी । २ सअंवर । ३ हुंकारैः ।

६ किमत्र प्रियवचनम् ।]

नायकः—चतुरिके आदेशय मार्गं कुसुमाकरोद्यानस्य ।

चेटी—एदु एदु भट्टा । [एखेतु भर्ता ।]

९ नायकः—(परिक्रम्य नायिकां निर्दिश्य) स्वैरं स्वैरमागच्छतु भवती ।

खेदाय स्तनभार एष किमु ते मध्यस्य हारोऽपर-

स्ताम्यत्यूरुयुगं नितम्बभरतः काञ्च्यानया किं पुनः ।

शक्तिः पादयुगस्य नोरुयुगलं बोहुं कुतो नूपुरौ

स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ॥ ६ ॥

चेटी—एदं तं कुसुमावरुजाणं । ता पविसदु भट्टा । [एतत्तत्तु
कुसुमाकरोद्यानम् । तत्पविशतु भर्ता ।] (सर्वे प्रविशन्ति)

३ नायकः—(विलोक्य) अहो नु कुसुमाकरोद्यानस्य परा श्रीः । इह हि

निष्यन्दश्चन्दनानां शिशिरयति लतामण्डपे कुट्टिमान्ता—

नौराद्वारागृहाणां ध्वनिमनु कुंरुते ताण्डवं नीलकण्ठः ।

यन्त्रोन्मुक्तश्च वेगाच्चलति विटपिनां पूरयन्नालवाला-

नापातोत्पीडहेलाहंतकुसुमरजःपिञ्जरोऽयं जलौघः ॥ ७ ॥

अपि च

अमी गीतारम्भैर्मुखरितलतामण्डपश्रुवः

परागैः पुष्पाणां प्रकटपटवासव्यतिकराः ।

पिबन्तः पर्याप्तं सह सहचरीभिर्मधुरसं

समन्तादापानोत्सवमनुभवन्तीव मधुपाः ॥ ८ ॥

विदूषकः—(उपसृत्य) जेदु जेदु भवं । सोत्थि भोदीए । [(उप-

सृत्य) जयतु जयतु भवान् । स्वस्ति भवत्यै ।]

३ नायकः—वयस्य चिरादागतोऽसि ।

१ श्राम्यति । २ लतामण्डपं कुट्टिमानां । ३ तारं । ४ तनुते । ५ हत ।
६ भवन्तीह ।

विदूषकः—भो वयस्स लहु एव्व आजदोक्खि । किं उण विवाह-
महस्सवमिलिदसिद्धविज्जाहराणं आपाणअदंसणकोदूहलेण परिब्भम-
दन्तो एत्तिअं वेलं विलंबिदोक्खि । ता तुमपि दाव एदं पेक्ख । [भो
वयस्य लब्धेवागतोऽस्मि । किं पुनर्विवाहमहोत्सवमिलितसिद्धविद्या-
धराणामापानकदर्शनकौतूहलेन परिभ्रमन्नेतावतीं वेलां विलम्बितोस्मि ।
एतत्त्वमपि तावदिदं प्रेक्षस्व ।]

नायकः—यथाह भवान् । (समन्तादवलोकयन्) वयस्य पश्य पश्य ।

दिग्धाङ्गा हरिचन्दनेन दधतः सन्तानकानां स्रजो
माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैश्चित्रीकृताच्छांशुकाः ।

सार्धं सिद्धजनैर्मधूनि दयितापीतावशिष्टान्यमी

मिश्रीभूय पिबन्ति चन्दनतरुच्छायासु विद्याधराः ॥ ९ ॥

तदेहि वयमपि तमालवीथिं गच्छामः । (सर्वे परिक्रामन्ति)

विदूषकः—एसा खु तमालवीहिआ । एदं च सैरदादवपरिखेदिअं
३ विअ तत्तहोदीए बढणं लक्खीअदि । ता इह एव्व फलिहमणि-
सिलाअले उवविसिअ विसमम्ह । [एषा खलु तमालवीथिका ।

एतच्च शरदातपपरिखेदितमिव तलभवत्या वदनं लक्ष्यते । तदिहैव
६ स्फटिकमणिशिलातल उपविश्य विश्राम्यामः ।]

नायकः—वयस्य सम्यगुपलक्षितम् ।

एतन्मुखं प्रियायाः शशिनं जित्वा कपोलयोः कान्त्या ।

तापात्तुरक्तमधुना कमलं ध्रुवमीहते जेतुम् ॥ १० ॥

(नायिकां हस्ते गृहीत्वा) प्रिये इहोपविशामः । (सर्वे उपविशन्ति)

नायकः—(नायिकाया मुखमुन्नम्य पश्यन्) प्रिये वृथैव त्वमस्माभिः
१ कुसुमाकरोद्यानकुतूहलिभिः खेदितासि । कुतः

१ किमधाङ्गा । २ संचरन्ती दाव परिखेदिदा विअ भोदी । ३ क्षिप्त्वा ।
४ तापाभिताम् ।

एतत्ते भूलतोद्भासि पाटलाधरपल्लवम् ।

मुखं नन्दनमुद्यानमतोऽन्यत् केवलं वनम् ॥ ११ ॥

चेटी—(सस्मितं विदूषकं निर्दिश्य) सुदं तुए भट्टिदारिआ कहं वण्णी
अदि । [श्रुतं त्वया भर्तृदारिका कथं वर्णयते ।]

१विदूषकः—चतुरिए मा एव्वं गव्वमुव्वह । अह्माणं पि मज्झे
दंमणीओ जणो अत्थि एव्व । केवलं मत्सरेण कोवि ण वण्णेदि ।
[चतुरिके मैवं गर्वमुद्वह । अस्माकपि मये दर्शनीयो जनोऽस्त्येव ।
६केवलं मत्सरेण कोऽपि न वर्णयति ।]

चेटी—(सस्मितं) अज्ज अहं तुमं वण्णेमि । [आर्य अहं त्वां
वर्णयामि ।]

९विदूषकः—(सहर्षम्) जीवाविदोम्हि ता करेदु भोदी पसादं ।
जेण एसो मं पुणोवि ण भणादि जहा तुमं ईदिसो तादिसो कवि-
लमकडात्ति । [जीवितोऽस्मि तत्करोतु भवती प्रसादम् । येनैष मां
१२पुनरपि न भणति यथा त्वमीदृशः तादृशः कपिलमर्कट इति ।]

चेटी—अज्ज तुमं मए विवाहजागरणे णिज्जाअमाणणिमीलिअ-
अक्खो सोहणो दिट्ठो । ता तह एव्व चिट्ठ जेण वण्णेमि [आर्य
१५त्वं मया विवाहजागरणे निद्रायमाणनिर्मालिताक्षः शोभनो दृष्टः ।
तत्तथैव तिष्ठ येन वर्णयामि ।] (विदूषकस्तथा करोति)

चेटी—(स्वगतम्) जाव एसो णिमीलिअअक्खो चिट्ठदि ताव णी-
१८लरसाणुआरिणा तमालपल्लवरसेण मुहं से कालीकरिस्सं । [यावदेष
निर्मालिताक्षस्तिष्ठति तावन्नीलरसानुकारिणा तमालपल्लवरसेन मुखमस्य
कालीकरिष्यामि ।] (उत्थाय तमालपल्लवग्रहणं तन्निष्पीडनं च नाटयति)

२१

(नायको नायिका च विदूषकं पश्यतः)

नायकः—वयस्य धन्यः खल्वसि । योऽस्मासु तिष्ठस्यु त्वमेव वर्ण्यसे ।

(चेटी तमालपत्रवस्य रसेन विदूषकस्य मुखं नाट्येन कालीकरोति)

२४

(नायिका सस्मितं विदूषकं दृष्ट्वा नायकं पश्यति)

नायकः—(नायिकामुखं दृष्ट्वा)

स्मितपुष्पोद्भोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवे ।

फलं त्वैन्यत्र मुग्धाक्षि चक्षुषोर्मम पश्यतः ॥ १२ ॥

विदूषकः—चेटिए किं तुए किदं । [चेटिके किं त्वया कृतम् ।]

चेटी—णं वण्णिदोमि । [ननु वर्णितोऽसि ।]

३विदूषकः—(हस्तेन मुखं प्रमृज्य हस्तं दृष्ट्वा सरोषं दण्डकाष्ठमुद्यम्य) आ-
दासीए धीए राअउलं खु एदं । किं तव पत्थ करइस्सं । (नायकं
निर्दिश्य) भो तुम्हाणं पुरदो एव्व अहं दासीए धीआए खलीकिदो ।
६ता किं मम इह द्विदेण । अण्णदो गमिस्सं दाव । [आः दास्याः
पुत्ति राजकुलं खल्वेतत् । किं तवात्र करिष्यामि । (नायकं निर्दिश्य)
भो युवयोः पुरतोऽहं दास्याः पुत्र्या खलीकृतः । तत् किं ममेह
९स्थितेन । अन्यतो गमिष्यामि तावत् ।] (निष्क्रामति)

चेटी—कुविदो मे अज्जअत्तेओ । जाव अणुगदुअ पसादइस्सं ।

[कुपितो म आर्यात्रेयः । तावदनुगम्य प्रसादयिष्यामि ।] (गन्तुमिच्छति)

१२नायिका—हज्जे चउरिए कहं मं एआइणिं उज्झिअ गच्छसि ।

[हज्जे चतुरिके कथं मामेकाकिनीमुज्झित्वा गच्छसि ।]

चेटी—(नायकं निर्दिश्य सस्मितम्) एव्वं एआइणी चिरं होहि ।

१५[एवमेकाकिनी चिरं भव ।]

(इति निष्क्रान्ता)

नायकः—(नायिकाया मुखं पश्यन्)

दिनकरकरैर्मृष्टं बिभ्रत् द्युतिं परिपाटलां

१ स्मितं । २ पत्रवः । ३ तु जातं । सुजातं । ४ करामृष्टं ।

दशनकिरणैः संसर्पद्भिः स्फुटीकृतकेसरम् ।

अथि मुखमिदं मुग्धे सत्यं समं कमलेन ते

मधु मधुकरः किं त्वैतस्मिन् पिबन्न विभाव्यते ॥ १३ ॥

(नायिका विद्वस्य मुखमन्यतां नयति) (नायकस्वदेव पठति)

(प्रविश्य पटाक्षेपेण)

३ चेटी—(उपसृत्य) एसो खु कुमारमित्रावसू कज्जेण केणवि कुमारअं
पक्खिदुं आअदो । [(उपसृत्य) एष खलु कुमारमित्रावसुः कार्येण
केनापि कुमारं प्रेक्षितुमागतः]

६ नायकः—प्रिये गच्छ स्वमात्मनो गृहम् । अहमपि मित्रावसुं दृष्ट्वा
स्वरितमागत एव । (नायिका चेष्टासह निष्क्रान्ता) (ततः प्रविशति मित्रावसुः)

मित्रावसुः—

अनिहत्य तं संपत्नं कथमिव जीमूतवाहनस्याहम् ।

कथयिष्यामि हृतं तव राज्यं रिपुणेति निर्लज्जः ॥ १४ ॥

अनिवेद्य च न युक्तं गन्तुमिति निवेद्य गच्छामि । (उपसर्पति)

नायकः—(मित्रावसुं दृष्ट्वा) मित्रावसो इत आस्यताम् ।

(मित्रावसुरुपविशति)

नायकः—(निरूप्य) मित्रावसो संरब्ध इव लक्ष्यसे ।

मित्रावसुः—कः खलु मतङ्गहतके संरम्भः ।

६ नायकः—किं कृतं मतङ्गेन ।

मित्रावसुः—स्वनाशाय किल युष्मदीयं राज्यमाक्रान्तम् ।

नायकः—(सहर्षमात्मगतम्) अपि नाम सत्यमेतत् स्यात् ।

१ मित्रावसुः—अतस्तदुच्छिस्तय आज्ञां दातुमर्हति कुमारः । किंबहुना
संसर्पद्भिः समन्तात् कृतसकलवियन्मार्गयानैर्विमानैः

१ उत्सर्पद्भिः । २ वैतस्मिन् । ३ समर्थः । ४ मध्य ।

कुर्वाणाः प्रावृषीव स्थगितरविरुचः श्यामतां वासरस्य ।

एते यायाश्च सद्यस्तव वचनमितः प्राप्य युद्धाय सिद्धाः

सिद्धं चोद्बृत्तशत्रुक्षयभयविनमद्राजकं ते स्वराज्यम् ॥ १५ ॥

अथवा किं बलौघैः ।

एकाकिनापि हि मया रभसावकुष्ट-

निस्त्रिशदीधितिसटाभरधामुरेण ।

औरान्निपत्य हरिणेव मतङ्गजजेन्द्र-

माजौ मतङ्गहृतकं हतमेव विद्धि ॥ १६ ॥

नायकः—(आत्मगतम् । कणौ पिधाय) अहह दारुणमभिहितम् ।

अथैवं तावत् । (प्रकाशम्) मित्रावसो कियदेतत् । बहुतरमतोऽपि

इबाहुशालिनि त्वयि सम्भाव्यते । किन्तु

स्वशरीरमपि परार्थे यः खलु दद्यादयाचितः कृपया ।

राज्यस्य कृते स कथं प्राणिवधक्रौर्यमनुमनुते ॥ १७ ॥

६ अपिच क्लेशान्विहाय मम शत्रुबुद्धिरेव नान्यत्र । यदि त्वैमस्मत्प्रियं

कर्तुमीहसे तदनुकम्प्यतामसौ राज्यस्य कृते क्लेशदासीकृतो तपस्वी ।

मित्रावसुः—(सामर्षे सहासं च) कथं नानुकम्प्यत ईदृशोऽस्माकमुप-

९कारी कृतज्ञश्च ।

नायकः—(स्वगतम्) अनिवार्यसंरम्भः कोपाक्षितचेता न तावदयं

शक्यते निवर्तयितुम् । तदेवं तावत् । (प्रकाशम्) मित्रावसो उत्तिष्ठ ।

१२ अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । तत्रैव तावत् त्वां बोधयिष्यामि । सम्प्रति

परिणतमहः । तथाहि

निद्रामुद्रावबन्धान्मधुकरमनिशं पद्मकोशादपास्य-

न्नाशापूरैककर्मप्रवणनिजकरप्राणिताशेषविश्वः ।

१ क्षण । २ अद्वे । ३ तेऽस्मत्प्रियं कर्तुमीप्सितं । ४ कृपणः । ५ प्रबन्धात् ।
बन्धव्यतिकर । ६ प्रीणित ।

दृष्टः सिद्धैः प्रसेक्तस्तुतिमुखरमुखैरस्तमप्येष गच्छ-

नेकः श्लाघ्यो विवस्वान् परहितकरणायैव यस्य प्रयासः ॥१८॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति कञ्चुकी गृहीतरक्तवस्त्रयुगलः प्रतीहारश्च)

कञ्चुकी—

अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः पदे पदेऽहं स्वलनानि रक्षन् ।

जरातुरः सम्प्रति दण्डनीत्या सर्वा नृपस्यानुकरोमि वृत्तिम् ॥१॥

प्रतीहारः—आर्य वसुभद्र क नु खलु भवान् प्रस्थितः ।

कञ्चुकी—आदिष्टोऽस्मि देव्या मित्रावसुजनन्या । यथा कञ्चु-

किन् स्वया दशरात्रं यावन्मलयवत्या जामातुश्च रक्तवासांभि नेतव्या-

नीति । राजदुहिता मलयवती च श्वशुरकुले वर्तते । जीमूतवाह-

नोऽपि युवराजेन मित्रावसुना सह समुद्रवेलां द्रष्टुमद्य गत इति मया

दृश्यते । तन्न जाने किं राजपुत्र्याः सकाशं गच्छाम्युताहो जामातुरिति ।

प्रतीहारः—आर्य वरं राजपुत्र्याः सकाशं गन्तव्यम् । तत्र हि

कदाचिदस्यां वेलायां जामाता प्रत्यागतो भविष्यति ।

कञ्चुकी—सुनन्द साधूक्तम् । अथ भवान् पुनः क प्रस्थितः ।

प्रतीहारः—आदिष्टोऽस्मि महाराजविश्वावसुना । यथा सुनन्द

गच्छ मित्रावसुं ब्रूहि । अस्मिन् दीपप्रतिपदुत्सवे मलयवत्या जामातुश्च

१२ उत्सवानुरूपं यत्किञ्चित्पदायते । तदागत्य निरूप्यतामिति । तद्वच्छ-

तु राजपुत्र्याः सकाशमार्यः । अहमपि युवराजमित्रावसोरानयनाय

गच्छामि । (इति निष्क्रान्तौ)

विष्कम्भकः ।

१ प्रयुक्त । २ प्रसादः । ३ सर्व...वृत्तं । ४ चिन्त्यताम् ।

(ततः प्रावेशति जीमूतवाहनो मित्रावसुश्च)

नायकः—

शय्या श्राद्धमासनं शुचिशिला सन्न द्रुमाणामधः

शीतं निर्झरवारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः ।

इत्यप्रार्थितलभ्यसर्वविभवे दोषोऽयमेको वने

दुष्पापार्थिनि यत् परार्थघटनावन्धैर्वृथा स्थायते ॥ २ ॥

मित्रावसुः—(कुर्वन्मवलोक्य) कुमार स्वयतां समयोऽयं चलितुमम्बुराशेः । *will hide*

नायकः—(आकर्ण्य) सम्यगुपलक्षितम् ।

उन्मज्जजलकुञ्जरन्द्रभसास्कालानुबन्धोद्धतः *Combustions about*

सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः । *resounding, reverberating*

उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा *loudly in direction of*

प्रायः प्रेङ्खदसंख्यशङ्खधर्वला वेल्लेयमागच्छति ॥ ३ ॥

मित्रावसुः—नन्वियमागतैव । पश्य

कवलितलवङ्गपल्लवकरिमकरोद्गारसुरभिणा पयसा । *leaves of water lily*

एषा समुद्रवेला रत्नद्युतिरञ्जिता भाति ॥ ४ ॥

तदेह्यस्माज्जलप्रसरणमार्गादपक्रम्यानेनैव गिरिसानुसमीपमार्गेण परि-

क्रमावः । *instead of lake to the mouth*

३ नायकः—मित्रावसो पश्य पश्य शरत्समयपाण्डुभिः पयोद्वपटलैः

प्रावृताः प्रालेयाचलशिखरश्रियमुद्रहन्त्येते मलयसानवः ।

मित्रावसुः—नैवामी मलयसानवः । नागानामस्थिसंघाताः खल्वेते । *leaves*

६ नायकः—(सोद्वेगम्) कष्टं किंनिमित्तममी संघातमृत्यवो जाताः । *being killed in conclusion*

मित्रावसुः—कुमार नैवामी संघातमृत्यवः । श्रूयतां यथैतत् । इह

किल स्वपक्षपवनापास्तसमस्तसागरतलपूरं रसातलादुद्धृत्य प्रतिदिन-

१ वन्ये । २ उद्गर्जन् । ३ ध्वनिताः । ४ वलया । ५ जलस्तरसा ।

९मेकैकं नागमाहारयति वैनतेयः ।

नायकः—(खेद्वेगम्) कष्टमतिदुष्करं करोति । ततस्ततः ।

मित्रावसुः—ततः सकलनागलोकविनाशशङ्किना नागराजेन वासु-

१२किना गरुत्मानभिहितः ।

नायकः—(सादरम्) किं मां प्रथमं भक्षयेति ।

मित्रावसुः—नहि नहि ।

१५नायकः—किमन्यत् ।

मित्रावसुः—इदमभिहितम् । गरुत्मान् त्वदभिपातसन्त्रासात् सहस्रशः

स्रवन्ति भुजङ्गमाङ्गनानां गर्भाः । शिशवश्च पञ्चस्वमुपयान्ति । एवं च

१८सन्ततिविच्छेदोऽस्माकम् । तव चैवं स्वार्थहानिः । तद्यदर्थमभिप-

तति भवान्नागलोकं तं नागमेकैकमनुदिनं समुद्रतटास्थितस्य ते प्रेषयामि ।

नायकः—कष्टमेवं रक्षिता नागराजेन पन्नगाः ।

जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये नैकापि सा तस्य किमस्ति जिह्वा ।

एषोऽहिरक्षार्थमहिर्द्विषेऽद्य दत्तो मयात्मेति यया ब्रवीति ॥५॥

मित्रावसुः—प्रतिपन्नं तत् पक्षिराजेन ।

इत्येष भोगिपतिना विहितव्यवस्थो

यान् भक्षयत्यहिपतीनिह पक्षिराजः ।

यास्यन्ति यान्ति च गताश्च दिनैर्बिम्बादि

तेषामर्मा तुहिनशैलरुचोऽस्थिकूटाः ॥ ६ ॥

नायकः—(आश्चर्यम्)

सर्वाश्च निधानस्य जरतृतृणलघीयसः ।

शरीरकस्यापि कृते मृदाः पापानि कुर्वते ॥ ७ ॥

अहो कष्टपर्यवसानेयं विपत्तिर्नागानामापतिता । (आत्मगतम्) अपि

१ समुच्छेदादस्माकं तवैव स्वार्थहानिर्भवेत् । २ किं तादृगभूत्सहा । ३ एकाहि ।

४ द्विषो । ५ इत्येकशः प्रतिदिनं । ६ कृतग्रस्य विनाशिनः ।

शक्नुयामहं स्वशरीरसमर्पणेन एकस्यापि नागस्य प्राणपरिरक्षां कर्तुम् ।

३

(ततः प्रविशति प्रतीहारः)

प्रतीहारः—आरूढोऽस्मि गिरिशिखरम् । यावन्मित्रावसुमन्त्रिप्या-
मि । (परिक्रम्य) अयं मित्रावसुर्जामातुः समीपे तिष्ठति । (उपसृत्य)

द्विजयेतां कुमारौ ।

मित्रावसुः—सुनन्द किंनिमित्तमिहागमनम् ।

प्रतीहारः—(कर्णे) एवम्

१. मित्रावसुः—कुमार तातो मामाव्हयति ।

नायकः—गम्यताम् ।

मित्रावसुः—कुमारेणापि बहुप्रत्यवायेऽस्मिन् प्रदेशे कुतूहलिना न

१२ चिरं स्थातव्यम् । (इति प्रतीहारेण सह निष्क्रान्तः)

नायकः—यावदहमप्यस्माद्गिरिशिखरादवतीर्य समुद्रतटमवलोकया-
मि । (परिक्रामति) (नेपथ्ये)

१५ हा पुत्तअ सङ्खचूड कहं वावादिअमाणो अज्ज किल तुमं मए पेक्खि-
दव्वो । [हा पुत्तअ सङ्खचूड कथं व्यापाद्यमानोऽद्य किल त्वं मया
प्रेक्षितव्यः ।]

१८ नायकः—(आकर्ण्य) अये योषित इवार्त्तप्रलापः । तद्यावदुपसृत्य
केयं कुतो वास्या भयमिति स्फुटीकरिष्ये । (परिक्रामति)

(ततः प्रविशति क्रन्दन्त्या वृद्धयानुगम्यमानः शंखचूडो गोपायितवस्त्रयुगलश्च किंकरः)

२१ वृद्धा—(साक्षम्) हा पुत्तअ सङ्खचूड कहं वावादिअमाणो अज्ज
किल तुमं मए पेक्खिदव्वो । (चिबुके गृहीत्वा) इमिणा दे मुहचन्देण
विरहिअं दाणीं अन्धआरीभविस्सदि पाआलं । [हा पुत्तअ सङ्खचूड
२४ कथं व्यापाद्यमानोऽद्य किल त्वं मया प्रेक्षितव्यः । (चिबुके गृहीत्वा)

१ मज्झ हिअअं अन्धआरीभविस्सदि पाआलंवि ।

अनेन ते मुखचन्द्रेण विरहितमिदानीमन्धःकारीभविष्यति पातालम् ।
 शङ्खचूडः—अम्ब किमिति वैक्लव्येन सुतरामात्मानं पीडयसि ।
 २ वृद्धा—(निर्वर्णं पुत्रस्याङ्गानि स्पृशन्ती) हा पुत्रअ कहां दे अदिङ्गसूर-
 किरणं सुउमारसरीरं णिग्घिणिओ गरुडो आहारइस्सदि । [हा
 पुत्र कथं तेऽहं सूर्यकिरणं सुकुमारशरीरं निर्घृणो गरुड आहारयि-
 ३ ०प्यति] (कण्ठे गृहीत्वा रोदिति)

शङ्खचूडः—अम्ब अलं परिदेवितेन । पश्य

क्रोडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।

धार्त्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य क्रमः ॥८॥ (गन्तुमिच्छति)

वृद्धा—पुत्रअ चिद्धं मुहुत्तअं । दाव दे वअणं पेक्खाभि । [पुत्रक
 तिष्ठ मुहूर्तम् । यावत्ते वदनं प्रेक्षे ।]

१ किङ्करः—एहि कुमाल । किं ते एदाए भणन्तीए पुत्तसिणेहमोहि-
 दाए । लाअकज्जे ण जाणादि एसा । [एहि कुमार । किं त ए-
 तया भणन्त्या पुत्रस्नेहमोहितया । राजकार्यं न जानात्येषा ।]

६ शङ्खचूडः—अयमागच्छामि ।

किङ्करः—(आत्मगतम् । अप्रतोऽवलोक्य) आणीदो खु एसो मए
 वज्झसिलासमीवं । [आनीतः खल्वेष मया वध्यशिलासमीपम् ।]

९ नायकः—(दृष्ट्वा) अये इयमसौ योषित् । (शङ्खचूडं दृष्ट्वा) नू-
 नमनेनास्याः सुतेन भवितव्यं यदर्थमाक्रन्दति । (समन्तादवलोक्य) न
 खल्वस्या भयकारणं किञ्चित्पश्यामि । कुतोऽस्या भयं भविष्यति ।

१२ किमुपसृत्य पृच्छामि । अथवा प्रसक्त एवायमेतेषामालापः । कदा-
 चिदत एवास्याभिव्यक्तिर्भविष्यति । तद्विदुषान्तरितस्तावच्छृणोमि ।

(तथा करोति)

१ अतिविह्वला । २ जातं निजं ।

१५किङ्करः—(साखं कृताञ्जलिः) कुमाल सङ्खचूड एसो सामिणो आ-
देसोति करिअ ईदिसं णिठुरं मन्तीअदि । [कुमार शङ्खचूड एष
स्वामिन आदेश इति कृत्वेदंशं निष्ठुरं मन्त्यते ।]

१८शङ्खचूडः—भद्र कथय ।

किङ्करः—णागलोअसामी वासुई दे आणवेदि । [नागलोकस्वामी
वासुकी त आज्ञापयति ।]

२१शङ्खचूडः—(शिरस्याञ्जलि बद्ध्वा सादरम्) किमाज्ञापयति स्वामी ।

किङ्करः—एदं लतंसुअजुअलं पलिहाय आलुह वज्जसिलं । जेण
तुमं लतंसुअचिण्होवलक्खिदं गरुडो गेल्लिअ ओहालं करोदिति ।

२४[इदं रक्तांशुकयुगलं परिधायारोह वध्यशिलाम् । येन त्वां रक्तांशु-
चिन्होपलक्षितं गरुडो गृहीत्वाहारं करिष्यतीति ।]

नायकः—कष्टमयमसौ तपस्वी वासुकिना परित्यक्तो गरुडत आ-
२७हाराय दत्तः ।

किङ्करः—सङ्खचूड गेण्ह एदं । [शङ्खचूड गृहाणैत्] (इत्यर्पयति)

शङ्खचूडः—(सादरम्) उपनय । (गृहीत्वा) गृहीतः शिरसि स्वा-

३०म्यादेशः ।

वृद्धा—(पुत्रस्य हस्ते वाससी दृष्ट्वा सोरस्ताडम्) हा वच्छ एदं खुं वज्जपा-
डसण्णिभं सम्भाविअदि । [हा वत्स इदं खलु वज्जपातसन्निभं
३३संभाव्यते ।] (इति मूर्च्छति)

किङ्करः—आसण्णा खु गरुडस्स आअमणवेला । ता लहुं अबक्केममि ।

[आसन्ना खलु गरुडस्यागमनवेला तल्लव्वपक्काम्यामि ।] (इति निष्क्रान्तः)

३६शङ्खचूडः—अम्ब समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

वृद्धा—(समाश्वस्य सात्त्वम्) हा जाद हा पुत्तअ हा मणोरहसतल्ल

१ आहालकलणाअ णइस्सदि । २ तं वज्जचिण्हं वसणं जेण भाएदि मे द्विअयं ।

हा भक्त हा विणअसाअर कहिं दे उण ईदिसं पुणिमाचन्दसरिच्छं
३९मुहं पेक्खिस्सं । [हा जात हा पुत्रक हा मनोरथशतलब्ध हा भक्त
हा विनयसागर क ते पुनरीदशं पूर्णिमाचन्द्रसदृशं मुखं प्रेक्षिष्ये ।]
(कण्ठे गृहीत्वा रोदिति)

४२नायकः— अहो नैर्घृण्यं गरुत्मतः । अपि च

मूढाया मुहुरश्रुसन्ततिमुचः कृत्वा प्रलापान् बहून्
कस्त्राता तैव पुत्रकेति कृपणं दिक्षु क्षिपन्त्या दृशम् ।

अङ्गे मातुरुपागतं शिशुमिमं त्यक्त्वा घृणामश्नत-

चञ्चुर्नैव स्वगाधिपस्य हृदयं वज्रेण मन्ये कृतम् ॥ ९ ॥

शङ्खचूडः— (दुःखातिशयान्मातुः हृदयस्फोटं शङ्कमानो मातरं प्रति)

यैरन्तन्यदयापरैर्न विहिता वन्ध्यार्थिनां प्रार्थना

यैः कारुण्यपरिग्रहान्न गणितः स्वार्थः परार्थं प्रति ।

ये नित्यं परदुःखदुःखितधियस्ते साधवोऽस्तं गता

मातः संहर बाष्पवेगमधुना कस्याग्रतो रुद्यते ॥ १० ॥

(हस्तेन मातुरश्रूणि मार्जयन्) अम्ब किमतिवैकल्येन । ननु समाश्वासिहि
समाश्वासिहि ।

३वृद्धा—(साक्षम्) पुत्तअ कहं समस्ससिमि । किं एक्को एव्व पुत्त-
ओत्ति कदुअ जादाणुकं पेण ण णिवारिदो णाअराएण वासुइणा ।
हा किंदत्तहृदअ णिग्घिण्णाहिअअ कहं दाणिं तुए एव्वं विट्ठिण्णे
दजीअलोए मम पुत्तओ एव्व सुमरिदो । सव्वधा हृदक्षि मन्दभाइणी ।
[पुत्रक कथं समाश्वासिमि । किमेक एव पुत्रक इति कृत्वा जातानुक-
म्पेन न निवारितो नागराजेन वासुकिना । हा कृतान्तहृतक निर्घृण-
९हृदय कथमिदानीं त्वयैवं विस्तीर्णो जीवलोके मम पुत्रक एव स्मृतः ।

१ मम । २श्रितं । चञ्चवग्रं । ४अविच्छिन्ने जीवलोके मह पुत्तो ण विसुमरिदो ।

सर्वथा हतास्मि मन्दभागिनी ।] (मूर्च्छा नाटयति)

नायकः—(सकरुणम्)

आर्तं कण्ठगतप्राणं परित्यक्तं स्वबन्धुभिः

त्राये नैनं यदि ततः कः शरीरेण मे गुणः ॥ ११ ॥

तद्भावदुपसर्पामि ।

शङ्खचूडः—अम्ब संस्तम्भयात्मानम् ।

वृद्धा—हा पुत्रञ्ज जदा णाअलोअपरिक्खकेण वासुङ्गा सअं ज्जे-
व परिच्छत्तोसि तदा को दे अवरो पारित्ताणं करिस्सदि । [हा पु-
त्रक यदा नागलोकपरिरक्षकेण वासुकिना स्वयमेव परित्यक्तोऽसि
एतदा कस्तेऽपरः परित्राणं करिष्यति ।]

नायकः—(सत्वरमुपसृत्य) नन्वहम् ।

वृद्धा—(ससंभ्रमं खोत्तरीयेण पुल्लमाच्छाद्य नायकमुपसृत्य) विणदाणन्दण
एवावादेहि मं । अहं दे णाअराएण आहारणिमित्तं परिकल्पिदा ।
[विनतानन्दन व्यापादय माम् । अहं ते नागराजेनाहारनिमित्तं
परिकल्पिता ।]

१२ नायकः—(सास्त्रम्) अहो पुत्रवात्सल्यम् ।

अस्या विलोक्य मन्ये पुत्रस्नेहेन विक्रवत्वमिदम् ।

अकरुणहृदयः करुणां करिष्यति भुजङ्गशत्रुरपि ॥ १२ ॥

शङ्खचूडः—अम्ब अलं त्रासेन । न खल्वयं नागशत्रुः । पश्य

महाहिमस्तिष्कविभेदमुत्तरक्तच्छटाचर्चितचण्डचञ्चुः ।

कासौ गरुत्मान् क्व च नाम सौम्यस्वभावरूपाकृतिरेष साधुः ॥ १३ ॥

वृद्धा—अहं खु तुज्झ मरणभीदा सव्वं एव्व जीअलोअं गरुअमअं

पेक्खामि । [अहं खलु तव मरणभीता सर्वमेव जीवलोकं गरुडमयं प्रेक्षे ।]

३ नायकः—अम्ब मा भैषीः । नन्वहं विद्याधरस्तव पुत्ररक्षणार्थमेवागतः । अतस्त्वं धीरा भव ।

वृद्धा—(सहर्षम्) पुत्तञ्ज पुणोवि एदाइ अक्खराइ भण । (सहर्षम्)
[पुत्र पुनरप्येतान्यक्षराणि भण ।]

नायकः—अम्ब किं पुनः पुनरभिहितेन । ननु कर्मणैव संपादयामि ।

वृद्धा—(शिरस्यजालं बद्ध्वा) पुत्तञ्ज चिरंजीव । [पुत्र चिरंजीव ।

१ नायकः—

ममैतदम्बार्पय वध्यचिह्नं प्रावृत्य यावद्विनातात्मजाय ।

पुत्रस्य ते जीवितरक्षणाय स्वदेहमाहारयितुं ददामि ॥ १४ ॥

वृद्धा—(कणौ पिधाय) पडिहदं अमंगलं । जाद तुमं सङ्ख्खूडसरिच्छो एव्व पुत्तञ्जो । अहवा सङ्ख्खूडादो अहिओ जो एव्वं बन्धुजनपरि-
३ च्छतं मे पुत्तञ्जं णिअसरीरदाणेण राक्खिदुमिच्छसि । [प्रतिहतमङ्ग-
लम् । जात त्वं सङ्ख्खूडसदृश एव पुत्तकः । अथवा सङ्ख्खूडाद-
धिको य एवं बन्धुजनपरित्यक्तं मे पुत्रकं निजशरीरदानेन रक्षितुमिच्छसि

६ सङ्ख्खूडः—अहो जगद्विपरीतमस्य महासत्त्वस्य चेतः । कुतः

विश्वामित्रः श्वमांसं श्वपच इव पुरा भक्षयद्यन्निमित्तं

नाडीजह्नो निजघ्रे कृततदुपकृतिर्यत्कृते गौतमेन ।

पुत्रोऽयं कश्यपस्य प्रतिदिनमुरगानात्ति ताक्ष्यो यदर्थं

प्राणांस्तानेव चित्रं तृणमिव कृपया यः परार्थं जहाति ॥ १५ ॥

(नायकमुद्दिश्य) भो महात्मन् दर्शिता त्वयेयमात्मप्रदानव्यवसायनि-
र्व्याजा मयि दयालुता । तदलमनेन निर्वन्धेन । पश्य

उत्पद्यन्ते म्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः ।

परार्थदत्तदेहानां त्वादृशां संभवः कुतः ॥ १६ ॥

ततः किमनेन ते मरणाग्रहेण । प्रसीद मुच्यतामयमध्यवसायः ।

नायकः—(शङ्खचूडं हस्ते गृहीत्वा) शङ्खचूडं न मे चिरालम्बाव-
३ सरस्यास्य परार्थसंपादनामनोरथस्यान्तरायं कर्तुमर्हसि । तदलं विकल्पेन
दीयतां मे तद् वध्यचिह्नम् ।

शङ्खचूडः—भो महासत्त्व किमनेन वृथात्मायासेन । न खलु शङ्खचूडः
६ शङ्खधवलं शङ्खपालकुलं मलिनीकरोति । यदि ते वयमनुकम्पनीया-
स्तदियमस्मद्विपत्तिविक्रवाम्बा न यथा जीवितं जह्यात्तथाभ्युपाय-
श्चिन्त्यताम् ।

९ नायकः—किमत्र चिन्त्यते । ननु चिन्तित एवोपायः स च त्वदायतः ।

शङ्खचूडः—क इव

नायकः—

म्रियते म्रियमाणे या त्वयि जीवति जीवति ।

तां यदीच्छसि जीवन्तीं रक्षात्मानं ममासुभिः ॥ १७ ॥

अयमभ्युपायस्तदर्पय त्वरितं वध्यचिह्नम् । यावदनेनात्मानं प्रच्छाद्य
वध्यशिलामारोहामि । त्वमपि जननीं पुरस्कृत्यास्मात्प्रदेशान्निवर्तस्व ।
३ कदाचिदियमालोक्यैव सन्निकृष्टं घातस्थानं स्त्रीस्वभावकातरतया जी-
वितं जह्यात् । किं न पश्यति भवानिदं विपन्नपन्नगानेकङ्कालसङ्कुलं
महास्मशानम् । तथा हि

चञ्चच्चूडृतार्थच्युतपिशितलवग्राससंबद्धगर्धे-

र्गैर्गैराबद्धपक्षद्वितयविधुतिभिर्बद्धसान्द्रान्धकारे ।

वैक्त्रोद्गान्ताः पतन्त्यश्छिमीति शिखिशिखाश्रेणयोऽस्मिन्निशाना-
मस्रस्रोतस्यजस्रक्षुतबहलवसावासविस्रे स्वनन्ति ॥ १८ ॥

१ परार्थे बद्धकक्षाणां । २ उद्भवः । ३ च्वाप्रकृत । ४ लक्ष्यैः । ५ यत्रोद्गमं
अस्मन्त्यः स्थगितः । ६ शमितः ।

कञ्जचूडः—कथं न पश्यामि ।

प्रतिदिनमुशून्यमहिनाहारेण विनायकाहितप्रीतिः ।

शशिधवलास्थिकपालं वपुरिव रौद्रं स्मशानमिदम् ॥ १९ ॥

तद्वच्छ । किमेभिस्त्रोसोपन्यासैः । आसन्नः खलु गरुडागमनसमयः ।

(मातुरप्रतो जानुभ्यां स्थित्वा शिरोनिहिताञ्जलिः) अम्ब त्वमपि निवर्त-
स्वेवेदानीम् ।

समुत्पत्स्यामहे मातर्यस्यां यस्यां गतौ वयम् ।

तस्यां तस्यां प्रियसुते माता भूयास्त्वमेव नः ॥ २० ॥

(पादयोः पतति)

वृद्धा—(साक्षम्) हा कहां अवच्छिन्नं से वअणं । पुत्तअ ण खु तुमं
इउज्झिअ मे पाआ अण्णदो वहन्ति । ता इह एव्व तुए सह मरि-
स्सं । [हा कथमपश्चिममस्य वचनम् । पुत्रक न खलु त्वामुज्झित्वा
मे पादावन्यतो वहतः । तदिहैव त्वया सह मरिष्यामि ।]

दशकचूडः—(उत्थाय) यावदहमप्यस्मादुत्तरेणादूरे भगवन्तं दक्षि-
णगोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि । (उभौ निष्क्रान्तौ)

नायकः—कष्टं न संपन्नं मेऽभिलषितम् । तस्को नामाभ्युपायः ।

९ कञ्चुकी—(प्रविश्य) इदं रक्तांशुकयुगलं देव्या मित्रावसुजनन्या
कुमाराय प्रेषितम् । तदेतत्परिधत्तां कुमारः

नायकः—(दृष्ट्वा सहर्षमात्मगतम्) दिष्ट्या सिद्धमभिवाञ्छितमनेनात-
१२ किंतोपनतेन रक्तांशुकयुगलेन । (प्रकाशम्) कञ्चुकिन् उपनय ।

(कञ्चुकी उपनयति) (गृहीत्वात्मगतम्) सफलीभूतो मे मलयवत्याः पाणिग्रहः ।

(प्रकाशम्) कञ्चुकिन् गम्यताम् । मद्रचनादभिवादनीया देवी ।

१५ कञ्चुकी—यदाज्ञापयति कुमारः । (इति निष्क्रान्तः)

१ सामो, त्रासनोपायः । २ पश्चिम । ३ चित्रिस्सं ।

नायकः—

वासोयुगमिदं रक्तं प्राप्ते काले समागतम् ।

महतीं प्रीतिमाधत्ते परार्थे देहमुज्झतः ॥ २१ ॥

(दिशोऽवलोक्य) यथायं चलितमलयाचलशिलाचयः प्रचण्डो नभस्वां-
स्तथा तर्कयाम्यासन्नीभूतः खलु पक्षिराजः । तथा हि

तुल्याः संवर्तकाभ्रैः पिदधति गगनं पङ्क्तयः पक्षतीनां

तीरे वेगानिलोऽम्भः क्षिपति भुव इव प्लावनायाम्बुराशेः ।

कुर्वन् कल्पान्तशङ्कां सपदि च सभयं वीक्षितो दिग्द्विपेन्द्रैः

देहाद्यैर्तैर्दशशाः कपिशयति मुहुर्द्वादशादित्यदीप्तिः ॥ २२ ॥

तद्यावदसौ नागच्छति शङ्खचूडस्तावत् स्वरिततरमिमां वध्यशिलामा-

रोहामि । (तथा कृत्वोपविश्य शिलास्पर्शं नाटयति) अहो स्पर्शोऽस्याः ।

न तथा सुखयति मन्ये मलयवती मलयचन्दनरसार्द्रा ।

अभिवाञ्छितार्थभिद्धयै वध्यशिलेयं यथाश्लिष्टा ॥ २३ ॥

अथवा किं मलयवत्या ।

शयितेन मातुरङ्गे विश्रब्धं शैशवे न यत्प्राप्तम् ।

लब्धं सुखं मयास्या वध्यशिलाया तदुत्सङ्गे ॥ २४ ॥

तदयमागतो गरुत्मान् । यावदात्मानमाच्छादयामि । (तथा करोति)

(ततः प्रविशति गरुडः)

गरुडः—

दृष्ट्वा बिम्बं हिमांशोर्भयकृतवल्यां संस्मरन् शेषमूर्तिं

सानन्दं स्यन्दनाश्वत्रसनविचलिते पूष्णि दृष्टोऽग्रजेन ।

एष प्रान्तावसज्जज्जलधरपटलैरायतीभूतपक्षः

प्राप्तो वेलामहीघ्नं मलयमहमग्निग्रासगृध्रुः क्षणेन ॥ २५ ॥

१ प्राप्तकाले समागतम् । २ करोति महतीं प्रीतिं परार्थे कदुशोर्मम । ३ तीरं वेगान्नि-
रस्तं...सिन्धोः । ४ द्योतो । ५ शिष्टः । ६ मनो । ७ स्पृष्टा । ८ क्षिपत्वा ।
९ पटलायायती । १० वेगात् ।

नायकः—(सपरितोषम्)

संरक्षता पद्मगमद्य पुण्यं मयार्जितं यत् स्वशरीरदानात् ।
भवे भवे तेन ममैव भूयात् परोपकाराय शरीरलाभः ॥२६॥

गरुडः—(नायकं निर्वर्ण्य)

अस्मिन्वध्यशिलातले निपातितं शेषानहीन् रक्षितुं
निर्भिद्याशनिदण्डचण्डतरया चञ्च्वाधुना वक्षसि ।
भोक्तुं भोगिनमुद्धरामि तरसा रक्ताम्बरप्रावृतं
दिग्धं मद्भयदीर्यमाणहृदयप्रस्यन्दिनेवासृजा ॥ २७ ॥

(इत्यभिपत्य नायकं गृह्णाति । नेपथ्ये दुन्दुभिध्वनिः पुष्पवृष्टिश्च)

गरुडः—(ऊर्ध्वं दृष्ट्वाकर्ण्य च) अये पुष्पवृष्टिर्दुन्दुभिध्वनिश्च ।
आमोदानन्दितालिर्निपतति किमियं पुष्पवृष्टिर्नभस्तः
स्वर्गे किं वैषं चक्रं मुखरयति दिशां दुन्दुभीनां निनादः ।
(विहस्य)

आं ज्ञातं सोऽपि मन्गे मम ज्वमरुता कम्पितः पारिजातः
मन्दं संवर्तकाभ्रैरिदमपि रसितं जातसंहारशैकैः ॥ २८ ॥

नायकः—(आत्मगतम्) दिष्ट्या कृतार्थोऽस्मि ।

गरुडः—(नायकं कवल्यन्)

नागानां रक्षिता भाति गुह्येष यथा मम ।
तथा सर्पाशनाकाङ्क्षां व्यक्तपद्यापनेष्यति ॥ २९ ॥
तद्यावदेनं गृहीत्वा मलयशिखरमारुह्य यथेष्टमाहारयामि ।
(इति जीमूतवाहनं गृहीत्वा निष्क्रान्तः)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

१ परार्थहेतोः खलु देहलाभः । २ वैष । ३ सार्धं ।

पञ्चमोऽङ्कः

—*—

प्रतीहारः—

स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं निशङ्कयते स्नेहात् ।

किमु दृष्टवह्वपायंप्रतिभयकान्तारमध्यस्थे ॥ १ ॥

तथा हि । जीमूतवाहनो जलधिवेलावलोकनकुतूहली निष्कान्तश्चि-
रयतीति दुःखमास्ते मन्त्राराजविश्वावसुः । समादिष्टश्चास्मि तेन । यथा
३ सुनन्द श्रुतं मया सन्निहितगरुडप्रतिभयमुद्देशं जामाता जीमूतवाहनो
गत इति शङ्कित एवास्म्यनेन वृत्तान्तेन । तत्स्वरितं विज्ञायागच्छ
किमसौ स्वगृहमागतो नवेति । यावत्तत्र गच्छामि । (परिक्रम्याप्रतोऽवलोक्य)
६ अयमसौ राजर्षिजीमूतवाहनस्य पिता जीमूतकेतुरटजाङ्गणे सहधर्मचा-

रिण्या राजपुत्र्या वध्वा च पर्युपास्यमानास्तिष्ठति । तथा हि

क्षौमे भङ्गवती तरङ्गतरले फेनाम्बुतुल्ये बहन्

जाह्नव्येव विराजितः सुपर्यसा देव्या महापुण्यया ।

धत्ते तोयानिधेरयं सुसदृशी जीमूतकेतुः श्रियं

यस्यैषान्तिकवर्तिनी मलयवत्याभाति वेला यथा ॥ २ ॥

तथावदुपसर्पामि । (ततः प्रविश आसनस्थः पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः)

जीमूतकेतुः—

मुक्तानि यौवनमुखानि यशोऽवकीर्णं

राज्ये स्थितं स्थिरधिया चरितं तपोऽपि ।

श्लाघ्यः सुतः स्वसदृशान्वयजा स्नुषेयं

चिन्त्यो मया ननु कृतार्थतयाद्य मृत्युः ॥ ३ ॥

१ पापे । २ सवयसा । ३ यशो विकीर्णं । सुसदृशा ।

सुनन्दः—(सहसोपसृत्य) जीमूतवाहनस्य

जीमूतकेतुः—(कर्णौ पिषाच) शान्तं पापम् ।

३ देवी—पडिहदं अमंगलम् । [प्रतिहतमङ्गलम् ।]

मलयवती—वेवदी मे हिअअं इमिणा दुण्णिमित्तेण । [वेपते मे हृदयमनेन दुर्निमित्तेन ।]

६ जीमूतकेतुः—भद्र किं जीमूतवाहनस्य ।

प्रतीहारः—जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्टुं प्रेषितोऽस्मि महाराज-
विश्वावसुना युष्मदन्तिकम् । तदाज्ञापयतु महाराजः किमहं स्वामिने
९ निवेदयामि ।

जीमूतकेतुः—किमसन्निहितस्तत्र मे वस्सः ।

प्रतीहारः—अथ किम् ।

१२ देवी—(सविषादम्) जइ तहिं ण सण्णिहिदो ता कहिं गदो मे
पुत्ताओ भविस्सदि जेण एवंच चिरअदि । [यदि तत्र न सन्निहित-
स्तत् क गतो मे पुत्रको भविष्यति येनैवं चिरयति ।]

१५ जीमूतकेतुः—नियतमस्मत्प्राणयात्रार्थं नितान्तं दूरं गतो भविष्यति ।

मलयवती—(सविषादमात्मगतम्) अहं उण अज्जउत्तं अपे-
क्खन्ती अण्णं एव किं वि आसंकामि । [अहं पुनरार्यपुत्रमपेक्ष्य-

१८ माणान्यदेव किमप्याशङ्के ।]

प्रतीहारः—आज्ञापयतु महाराजः । किं मया स्वामिने निवेदनीयम् ।

जीमूतकेतुः—(वामाक्षिरन्दनं सूचयित्वा) जीमूतवाहनश्चिरयतीति

२१ भग्न्याकुले विचिन्तयति

स्फुरासि किमु दक्षिणेनर मुहुर्मुहुः सूचयन् ममानिष्टम् ।

हतचक्षुरपहतं तं स्फुरितं मम पुत्रकः कुशली॥४॥

down side

१ भग्न्याकुलेऽस्मि हृदयेन । २ स्फुरितमिहायं करिष्यते भावः ।

(ऊर्ध्वमवलोक्य) अयमेव त्रिभुवनैकचक्षुर्भगवान् सहस्रदीधितिः स्फुटं
जीमूतवाहनस्य श्रेयः करिष्यति । (सविस्मयम्)

आलोकयमानमतिलोचनदुःखदायि
रक्तच्छटा निजमरीचिरुचा विमुञ्चत् ।

उत्थातवाततरलीकृततारकाभ-

मेत-पुरः पतति किं सहसा नभस्तः ॥५॥

कथं चरणयोरेव पतितम् । (सर्वे निरूपयन्ति)

जीमूतकेतुः—अये कथं लग्नसरसमांसश्चूडामाणिः । कस्य पुनरयं
भविष्यति ।

देवी—(सविषदम्) महाराज पुत्तअस्स विअ मे एदं चूडारअणं ।

[महाराज पुत्रस्येव म एतच्चूडारत्नम् ।]

दमलयवती—(अपवार्यं) मा एवं भण । [मैवं भण ।]

प्रतीहारः—महाराज मैवमविज्ञाय विह्वलो भूः । अत्र हि ताक्ष्येण
भक्ष्यमाणानां नागाधिपानामनेके नखमुग्वोस्त्राताः पतन्त्येते शिरोमणयः ।

१जीमूतकेतुः—देवि सोपपात्तिक्रमाभेहितम् । कदाचिदेवमपि स्यात् ।

देवी—सुणन्दअ जाव इमाए वेलाए ससुरसदणं एव्व आअदो
मे पुत्तको भविस्सदि । ता गच्छ जाणिअ लहुं एव अहमाणं णिवेदेहि ।

१२[सुनन्द यावदनया वेलया श्वशुरसदनमेवागतो मे पुत्रको भवि-
ष्यति । तद्गच्छ लध्वेवास्माकं निवेदय ।]

प्रतीहारः—यदाज्ञापयति देवी । (इति निष्क्रान्तः)

१५जीमूतकेतुः—देवि अपि नाम नागचूडामाणिरयं स्यात् ।

(ततः प्रविशति रक्तवस्त्रसंवीतः शङ्खचूडः)

शङ्खचूडः—(सास्त्रम्) कष्टं भोः कष्टं

गोर्कर्णमर्णवतटं त्वरितं प्रणम्य
 प्राप्तोस्मि तां खलु भुजङ्गमवध्यभूमिम् ।
 आदाय तं नखमुवक्षतवक्षसं च
 विद्याधरं गगनमुत्पतितो गरुत्मान् ॥ ६ ॥

हा परमकारुणिक हा निष्कारणैकवान्धव हा परदुःखदुःखित हा
 विपद्धारिनिधिपतितजनोद्धरणपोत हा परोपकारतृणीकृतदत्तदेह क नु
 ३ खलु गतोऽसि । प्रयच्छ मे प्रतिवचनम् । हा हा हतोऽस्मिमन्दभाग्यः ।
 हा शङ्खचूडहतक किं कृतं त्वया ।

नाहित्राणात्कीर्तिरेका मयाप्ता
 नापि श्लाघ्या स्वामिनोऽनुष्ठिताः ।
 दत्त्वात्मानं रक्षितोऽन्येन शोच्यो
 हा धिक् कष्टं वैञ्चितो वैञ्चितोऽसि ॥ ७ ॥

तन्नाहमेवंविधः क्षणमपि जीवन्नुपहास्यमात्मानं करोमि । ततो
 यावदेनमनुगन्तुं प्रयतिष्ये । (परिक्रामन् भूना दत्तदृष्टिः)
 आदाबुत्पीडपृथ्वीं प्रविरलपतितस्थूलबिन्दुं ततोऽग्रे
 ग्रावस्वापातशीर्णप्रमृततनुकणां कीटकीर्णां स्थलीषु ।
 दुर्लभ्यां धातुभिन्ने धनतरुशिखरे स्त्याननीलस्वरूपा-
 मेनां ताक्ष्यं दिदृक्षुर्निपुणमनुसरन् रक्तधारां व्रजामि ॥ ८ ॥
 देवी—(ससाध्वसम्) महाराज एसो कोवि रुदितवज्रणो इदो
 एव लुरिदं आबच्छन्तो हिअअं मे आकुलीकरोदि । ता जाणी-
 ३ अदु दाव को एसोति । [महाराज एष कोपि रुदितवदन इत एव
 त्वरितमागच्छन्हृदयं म आकुलीकरोति । तज्जायतां तावत्क
 एष इति ।]

१ आहमाप्ता । २ तेन वा । ३ पतितो । ४ प्राज्ञश्यापातशीर्णा । ५ पीटे
 भित्तौ । ६ वन । ७ गह्वरे स्त्यानरूपां ।

६जीमूतकेतुः—यथाह देवी ।

शङ्खचूडः—हा त्रिभुवनैकचूडामणे क मया द्रष्टव्योऽसि । मुषितोऽस्मि भो मुषितोऽस्मि । (इति कन्दति)

९जीमूतकेतुः—(आकर्ण्य सहर्षम्) देवि मुञ्च शोकम् । अस्यायं चूडामणिर्नूनं मांसलोभात् केनापि पक्षिणा मस्तकादुत्खायानीयमानोऽस्यां भूमौ पतितः ।

१२देवी—(सहर्षं मलयवतीमालिङ्ग्य) अविहवे धीरा होई । ण खु ईदिशी आकिदी वेहव्वदुक्खं अणुहोदि । [अविधवे धीरा भव । न खल्वीदृश्याकृतिर्वैधव्यदुःखमनुभवति ।]

१५मलयवती—(सहर्षम्) अम्ब तुल्लाणं आसिसां पमाएण । [अम्ब युष्माकमाशिषां प्रभावेन ।] (इति पादयोः पतति)

जीमूतकेतुः—(शङ्खचूडमुपमस्य) वत्स किं तव चूडामणिरपहतः ।

१८शङ्खचूडः—आर्य न ममैव त्रिभुवनस्यापि ।

जीमूतकेतुः—कथमिव ।

शङ्खचूडः—दुःखातिभाराद्वाष्पोपरुद्धकण्ठेन शक्नोमि कथयितुम् ।

२१जीमूतकेतुः—(आत्मगतम्) हन्त हतोऽस्मि । (प्रकाशम्)

आवेदय ममात्मीयं पुत्र दुःखं सुदुःसहम् ।

मयि संक्रान्तमेतत्ते येन सद्यं भविष्यति ॥ ९ ॥

शङ्खचूडः—श्रूयताम् । शङ्खचूडो नाम नागः खल्वहं वैनतेयस्या-
हारार्थमवसरप्राप्तो वासुकिना प्रेषितः । किं बहुना विस्तरेण ।

३कदाचिदियं रुधिरधारापद्धतिः पांसुभिरवकीर्यमाणा दुर्लक्ष्यतामुप-
याति । अतः संक्षेपतः कथयामि ।

विधाधरेण केनापि करुणाविष्टं तसा ।

मम संरक्षिताः प्राणा दत्त्वात्मानं गरुत्मते ॥ १० ॥

जीमूतकेतुः—कोऽन्य एवं परहितव्यसनी । वत्स ननु स्फुटमेवो-
च्यतां जीमूतवाहनेनेति । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः ।

३ देवी—हा पुत्र किं तु ए किदं । [हा पुत्र किं त्वया कृतम्]
मलयवती—हा कहां सच्चीभूदं मे दुर्णिमित्तम् । [हा कथं
सत्याभूतं मे दुर्निमित्तम्] (सर्वं मोहं गच्छन्ति)

६ शङ्खचूडः—(साक्षम्) अये नूनमेतौ पितरौ तस्य महासत्त्वस्य ।
अप्रियावेदनात्मन्यैवेमामवस्थां नीतौ । अथवा विषधरवदनाद्विषम-
न्तरेण किमन्यन्निःसरति । अहो प्राणप्रदस्य सुसदृशं प्रत्युपकृतं
९ जीमूतवाहनस्य शङ्खचूडेन । तत्किमधुनैवात्मानं व्यापादयामि ।
अथवा समाश्वासयामि तावदेतौ । तात समाश्वासिहि । समाश्वासि-
त्वम्बा । (उभौ समाश्वासितः)

१२ देवी—वच्छे उठेहि मा रोअ । अह्ने किं जीमूतवाहणेण विणा
जीवह्ण । ता समस्सस दाव । [वत्से उत्तिष्ठ मा रुदिहि । वयं किं
जीमूतवाहनेन विना जीवामः । तत् समाश्वासिहि तावत् ।]

१५ मलयवती—(समाश्वास्य) हा अज्जउत्त कहिं दाणिं मए तुमं
पेक्खिदन्वो । [हा आर्यपुत्र केदानीं मया त्वं प्रेक्षितव्यो ।]

जीमूतकेतुः—हा वत्स गुरुचरणशुश्रूषाभिज्ञ ।

चूडामणिं चरणयोर्मम पातयता त्वया ।

लोकान्तरगतेनापि नोज्झितो विनयक्रमः ॥ ११ ॥

(चूडामणिं गृहीत्वा) हा वत्स कथमेतावन्मात्रदर्शनः संवृत्तोऽसि ।
(हृदये दत्त्वा) अहह ।

भक्त्या सुदूरमवनामितनम्रमौलेः

शश्वत्तव प्रणमतश्चरणौ मदीयौ ।

१ दुष्चिन्तिदं । २ विदूरविनयाननम्र । त्रिदूरमवनावनम्र ।

चूडामणिर्निकषणैर्मसृणोऽप्यर्हिस्त्रो

गाढं विदौरयाति मे हृदयं कथं नु ॥ १२ ॥

देवी—हा पुत्र जीमूतवाहण जस्स दे गुरुजणसुस्सूंसं वज्जिअ
अण्णं सुहं ण रोअदि सो कहं दाणिं पिदरं उज्जिअ सग्गसुहमणु-
३ भविदुं गदेसि । [हा पुत्र जीमूतवाहन यस्मै ते गुरुजनशुश्रूषां
वर्जयित्वान्यत् सुखं न रोचते स कथमिदानीं पितरमुज्जित्वा स्वर्ग-
सुखमनुभवितुं गतोऽसि ।]

६ जीमूतकेतुः—(साक्षम्) देवि किं जीमूतवाहनेन विना जीवामो
वयं येनैवं प्रलपसि ।

मलयवतीः—(पादयोर्निपत्य कृताञ्जलिः) ताद देहि मे अज्जउत्तस्स
९ चूडारअणं जेण एदं हिअए करिअ जलणप्पवेसेण अवणेमि अत्तणो
सन्दावदुक्खं । [तात देहि म आर्यपुत्रस्य चूडारत्नं येनैतद् हृदये
कृत्वा ज्वलनप्रवेशेनापनयाम्यात्मनः सन्तापदुःखम् ।]

१२ जीमूतकेतुः—पतिव्रते किमाकुलासि ननु सर्वेषामेवास्माकमयं निश्चयः ।

देवी—महाराज ता किं पडिवालिअदि [महाराज तर्हि प्रतिपालयते] ।

जीमूतकेतुः—देवि न किञ्चित् । किन्त्वाहिताग्नेर्नान्येनाग्निना

१५ संस्कारो विहितः । अतोऽग्निहोत्रशरणादाग्निमादायात्मानमुद्दिष्यामः ।

शङ्खचूडः—(आत्मगतम्) कष्टं ममैकस्य पापस्य कृते सकलमेवेदं
विद्याधरकुलमुच्छिन्नम् । तदेवं तावत् । (प्रकाशम्) तात न खल्व-

१८ निश्चित्यैव युक्तमिदमीदृशं साहसमनुष्ठातुम् । विचित्राणि विधोर्विल-
सितानि । कदाचिन्नायं नाग इति ज्ञात्वा जीवन्तमेव जीमूतवाहनं
परित्यजेन्नागशत्रुः । तदनयैव रुधिरधारया वैनतेयमनुसरामः ।

२१ देवी—सब्वहा देवदाणं पसादेण जीवन्तस्स पुत्तअस्स सुहं दंसेम ।

[सर्वथा देवतानां प्रसादेन जीवतः पुत्रस्य मुखं पश्येम ।]

मलयवती—(आत्मगतम्) दुलहं खु एदं मम मन्दभग्गाए । [दुर्लभं
२४खल्वेतन्मम मन्दभाग्यायाः ।]

जीमूतकेतुः—वत्स अवितथैषा तव भारती भवतु । तथापि सा-
ग्रानामेवास्माकं युक्तमनुसर्तुम् । तदनुसरतु भवान् । वयमप्यग्निशर-
२७णादग्रानादाय त्वरितमेवानुगच्छामः । (इति पत्नीवधूसमेतो निष्क्रान्तः)

शङ्खचूडः—तद्यावद्गरुडमनुसरामि । (परिक्रम्याग्रतो निर्बर्ण्य)

कुर्वाणो रुधिरार्द्रचञ्चुकषणैर्द्रोणीरिवाद्रेः शिलाः

कुष्टोपान्तवनान्तरः स्वनयनज्योतिःशिखाश्रेणिभिः ।

संजट्प्रकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः

गृङ्गाग्रे मलयस्य पन्नगरिपुर्दूरादयं दृश्यते ॥१३॥

(ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपतितनायको गरुडः)

गरुडः—(आत्मगतम्) जन्मनःप्रभृति भुजङ्गपतीनश्रता नेदमीदृश-
३मत्याश्चर्यं मया दृष्टपूर्वं यदयं महासत्त्वो न केवलं न व्यथते प्रत्युत
प्रहृष्ट ईव किमपि दृश्यते । तथा हि

ग्लानिर्नाधिकपीयमानरुधिरस्याप्यस्ति धैर्योदधे-

मांसोत्कर्तनजा रुजोऽपि वहतः प्रीत्या प्रसन्नं मुखम् ।

गात्रं यन्न विलुप्तपेष पुलकस्तत्र स्फुटो दृश्यते

दृष्टिर्मन्युपकारिणीव निपतत्यस्यापकारिण्यपि ॥१४॥

तत्कुतूहलमेव जनितमस्यानया धैर्यवृत्त्या । भवतु न भक्षयाम्येवैनम् ।

पृच्छामि तावत्कोऽयमिति । (उपरतो भक्षणात्पुरास्तिष्ठति)

३ नायकः—

शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे मम मांसमस्ति ।

१ तटीः । २ सख्यैः । ३ मज्जत् । ४ एव ।

तृप्तिं न पश्यामि तत्रापि तावत्-

किं भक्षणाच्चं विरतो गरुत्मन् ॥१५॥

गरुडः—(आत्मगतम्) आश्चर्यमाश्चर्यम् । कथमयमस्यामप्यवस्था-
यामेवमर्जितमभिधत्ते । (प्रकाशम्) अहो महासत्त्व

आवर्जितं मया चञ्च्वा हृदयात्तव शोणितम् ।

धैर्येणानेन च हृतं त्वया हृदयमेव मे ॥ १६ ॥

तत कस्त्वमिति श्रोतुमिच्छामि ।

नायकः—एवं क्षुधाकुलो भवान्न श्रवणयोग्यः । तत् कुरुष्व ता-
देवत्प्रथमं मम मांसशोणितेन तृप्तिम् ।

शङ्खचूडः—(सहस्रोपसृत्य) तादृश्यं न खलु न खलु साहसमनुष्ठे-
यम् । नायं नागः । परित्यजैनम् । मां भक्षय । अहं तवाहारार्थं
दप्रेषितोऽस्मि वासुकिना । (इत्युरो ददाति)

नायकः—(शङ्खचूडं पश्यन्नात्मगतम्) कष्टं विफलीकृतो मे मनोरथः
शङ्खचूडेनागच्छता ।

गरुडः—(उभौ निरूप्य) द्वयोरपि भवतोर्वध्यचिह्नम् । कः खलु
नाग इति नावगच्छामि ।

शङ्खचूडः—अस्थान एव ते भ्रान्तिः ।

आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नालोक्यते कञ्चुको
जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते नाम त्वया द्वे अपि ।

तिस्रस्तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्वरत्नत्विषो

नैता दुःसहशोकफूर्तकृतमरुत्स्फीताः फणाः पश्यासि ॥१७॥

गरुडः—(शङ्खचूडस्य फणान्वा य नायकं पश्यन्) कः खल्वयं मया
व्यापादितः ।

१ तत्रापि देहे । च ते महात्मन् । २ अनेन धैर्येण पुनस्त्वया हृदयमेव नः ।

३ शङ्कत ।

३ शङ्खचूडः—विद्याधरवंशतिलको जीमूतवाहनः । कथमकारुणिकेन
त्वयेदमनुष्ठितम् ।

गरुडः—अये अयमसौ विद्याधरकुमारो जीमूतवाहनः ।

मेरौ मन्दरकन्दरासु हिमवत्सानौ महेन्द्राचले
कैलासस्य शिलातलेषु मलयप्राग्भारदेशेष्वपि ।

उद्देशेष्वपि तेषु तेषु बहुशो यस्य श्रुतं तन्मया
लोकालोकविचारिचारणगणैरुद्दीयमानं यशः ॥ १८ ॥

सर्वथा महत्यंहःपङ्के निमग्नोऽस्मि ।

नायकः—भोः फणिपते किमेवमाविग्नोऽसि ।

३ शङ्खचूडः—किमस्थानमिदमावेगस्य ।

स्वशरीरेण शरीरं ताक्ष्यात्परिरक्षितौ मदीयमिदम् ।

युक्तं नेतुं भवता पातालतलादपि तलं माम् ॥ १९ ॥

गरुडः—अयं करुणाद्रिचेतसानेन महात्मना ममास्य गोचरपतितस्या-
स्य फणिनः प्राणान् परिरक्षितुं स्वदेह आहारार्थमुपनीतः । तन्म-
३ हदकृत्यमेतन्मया कृतम् । किं बहुना बोधिसत्त्व एवायं व्यापादितः ।
तदस्य महतः पापस्याग्निप्रवेशादृते नान्यत्पायाश्चित्तं पश्यामि । तत्
क नु खलु बहूनि समासादयामि (दिशोऽवलोक्य) अये अमी केपि
६ गृहीताभ्य इत एवामिर्वर्तन्ते । तद्यावदेतान् प्रतिपालयामि ।

शङ्खचूडः—कुमार पितरौ ते प्राप्तौ ।

नायकः—(ससंभ्रमम्) शङ्खचूड समुपविश्यानेनोत्तरीयेणाच्छादित-
९ शरीरं कृत्वा धारय माम् । अन्यथा कदाचिदीदृगवस्थं मामवलोक्य
पितरौ सहसा जीवितं जह्याताम् ।

(शङ्खचूडः पार्श्वपतितमुत्तरीयं गृहीत्वा तथा करोति)

१२

(ततः प्रविशति पत्नीवधूसमेतो जीमूतकेतुः)

१ भो विद्याधरराजवंशतिलक कथं कारुणिकेनापि त्वयैतदतिनिष्ठुरमनुष्ठितम् । २ भागे ।

३ दिङ्मुखेष्वपि । ४ त्ययशः । ५ स्वशरीरमिदं दत्त्वा । ६ परिरक्षतः...भवतः ।

जीमूतकेतुः—(साक्षम्) हा पुत्र जीमूतवाहन ।

आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायाः क्रमः

किं रक्ष्यामि बहून् किमेकमिति ते चिन्ता न जाता कथम् ।

ताक्ष्यात् त्रातुमहिं स्वजीवितपरित्यागं त्वया कुर्वता

येनात्मा पितरौ बधूरिति हतं निःशेषमेतत्कुलम् ॥२०॥

देवी—(मलयवतीमुद्दिश्य) जादे विरम मुहुत्तअं । अविरलनिवडन्त-

बाप्फविन्दूहिं अहिहैविअदि अअं अग्गी । [जाते विरम मुहूर्तम् ।

३ अविरलनिपतद्बाप्फविन्दुभिर्भूमयतेऽयमग्निः ।] (सर्वे परिक्रामन्ति)

गरुडः—(श्रुत्वा) अये कोऽयं हा पुत्र जीमूतवाहनेति ब्रवीति ।

व्यक्तमयमस्य पिता । ततः कृतमेतदीयेनाग्निना । न शक्नोम्यस्य

६ पुत्रघातालज्जया मुखं दर्शयितुम् । अथवा किमग्निहेतोः पर्याकुलोऽ

स्मि । समीपैस्थ एव जलधिस्तावदिदानीम्

ज्वालाभङ्गैस्त्रिलोकग्रसनरसल्लसत्कालजिह्वाग्रकल्पैः

सर्पाद्भिः सप्तसर्पिष्कणमिव कवलीकर्तुमीशे समुद्रान् ।

स्यैरेवोत्पातवातप्रसरपटुतरैर्धुक्षिते पक्षवातै-

रस्मिन् कल्पावसानज्वलनभयकरे वाडवाग्रौ पतामि ॥२१॥

(इत्युत्थातुमिच्छति)

नायकः—भोः पक्षिराज अलमनेनाध्यवसायेन । नायं प्रतीकारोऽ

रेस्य पाप्मनः ।

गरुडः—(जातुभ्यां स्थित्वा कृताञ्जलिः) भो महात्मन्कस्तर्हि कथ्यताम् ।

नायकः—प्रतिपालय क्षणमेकम् । पितरौ मे प्राप्तौ । यावदेतौ प्रणमामि ।

६ गरुडः—एवं क्रियताम् ।

जीमूतकेतुः—(दृष्ट्वा सहर्षम्) देवि दिष्ट्या वर्धसे । अयं वत्सो

१ रक्ष्या बहवः । २ णिव्वापीअदि । ३ तटस्थ एवास्मि जलनिधेः । ४ चलत्

५ सप्तहस्तैस्तृणमिव । सप्तसप्तेः पदमिव...मीनैः समुद्रे ।

जीमूतवाहनो न केवलं ध्रियते प्रत्युत कृताञ्जलिना गरुडेन शिष्ये-
९णेव पर्युपास्यमानस्तिष्ठति ।

देवी—महाराज किदस्थस्मि । अक्खदसरीरस्स पुत्तअस्स मुहं दिट्ठं ।
[महाराज कृतार्थास्मि । अक्षतशरीरस्य पुत्रकस्य मुखं दृष्टम् ।]

१२मलयवती—जं सच्चं अज्जउत्तं पेक्खिन्तीवि असंभावणीअं ति करिअ
ण पत्तिआमि । [यत्सत्यमार्यपुत्रं प्रेक्षमाणाप्यसंभावनीयमिति कृत्वा
न प्रत्येमि ।]

१५जीमूतकेतुः—(उगसृत्य) वत्स एवोहि । परिष्वजस्व माम् ।
(नायक उत्थातुमिच्छन् पतितोत्तरीयो मूर्च्छति)

शङ्खचूडः—कुमार समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

१८जीमूतकेतुः—वत्स कथं मां दृष्ट्वापि परित्यज्य गतोऽसि ।

देवी—हा पुत्तअ क्हं वाआमेत्तकेणवि तुए ण संभाविदस्मि । [हा
पुत्र कथं बाड्मात्रेणापि त्वया न संभावितास्मि ।]

२१मलयवती—हा अज्जउत्त क्हं गुरुअणो वि तुए उवेक्खिदो ।
[हा आर्यपुत्र कथं गुरुजनोऽपि त्वयोपेक्षितः ।] (सर्वे मोहं गच्छन्ति)

शङ्खचूडः—हा शङ्खचूडहतक परात्मरक्षितजीवित कथं गर्भस्थ एव
२४न विपन्नोऽसि । येनैवं क्षणे क्षणे मरणादतिरिक्तं दुःखमनुभवसि ।

गरुडः—सर्वमिदं मम नृशंसस्यासमीक्ष्यकारिताया विजृम्भितम् ।
तदेवं तावत् करोमि । (पक्षाभ्यां वीजयन्) भो महात्मन् समाश्व-
२७सिहि समाश्वसिहि ।

नायकः—(समाश्वस्य) शङ्खचूड समाश्वसय गुरुन् ।

शङ्खचूडः—तात समाश्वसिहि । मातः समाश्वसिहि । समाश्व-
३०सितो जीमूतवाहनः । किं न पश्यथ युष्माकमेव समाश्वसनार्थं प्रत्यु-

स्थितोपविष्टस्तिष्ठति । (उभौ समाश्वसितः)

देवी—पुत्त कंहं पेक्खन्ताणं एव्व अत्ताणं किदन्तहअएण अवह-
३३रीअसि । [पुत्त कथं प्रेक्षमाणानामेवास्माकं कृतान्तहत्केनापहियसे ।]

जीमूतकेतुः—देवि मैवममङ्गलवादिनी भव । श्रियत एवायुष्मान् ।
तद्वधूः समाश्वस्यताम् ।

३६देवी—(मुखं वल्लेण प्रावृत्त्य रुदती) पडिहदममङ्गलं । ण रोदिस्सं ।

मलयवदि समस्सस । वच्छे उट्ठेहि उट्ठेहि । वरं एत्तिअवेलं तुमं भत्तुणो
मुहं पेक्ख । [प्रतिहतममङ्गलम् । न रोदिष्यामि । मलयवति
३९समाश्वसिहि । वत्से उत्तिष्ठ वरमेतस्यां वेलायां त्वं भर्तुर्मुखं प्रेक्ष ।]

मलयवती—(समाश्वस्य) हा अज्जउत्त । [हा आर्य पुत्र]

देवी—(मलयवत्या मुखं पाणिना परिमृज्य) वच्छे मा एव्वं करोहि ।

४२पडिहदं विग्घं । [वत्से मैवं कुरु । प्रतिहतं विघ्नम् ।]

जीमूतकेतुः—(सास्त्रम्)

विलुप्तशेषाङ्गतया प्रयातान्निराश्रयत्वादिव कण्ठदेशम् ।

प्राणांस्त्यजन्तं तनयं निरीक्ष्य कथं न पापः शतधा ब्रजामि॥२२

मलयवती—अदिदुक्करकारिणी क्खु अहं । जा ईदिसंवि अज्जउत्तं
पेक्खन्ती अज्ज वि जीविदं ण परिच्चआमि । [अतिदुक्करकारिणी
३९खल्वहम् । येदृशमप्यार्यपुत्रं प्रेक्षमाणाद्यापि जीवितं न परित्यजामि॥]

देवी—(नायकस्याङ्गानि स्पृशन्ती गरुडमुद्दिश्य) णिसंसं कंहं दाणिं तुए
एदं आरुहमाणवजोव्वणसोहं तं एव्व एदावत्थं पुत्तअस्स मे शरीरं
६किदं । [नृशंसं कथमिदानीं त्वयैतदारूढनवयौवनशोभं तदेवैताव-
दवस्थं पुत्रस्य मे शरीरं कृतम् ।]

नायकः—अम्ब मा मैवम् । किमनेन कृतम् । ननु पूर्वमप्येतदीदृश-

१ सुहृद्भागवदी होइ । २ आहरणानां वि किदसोहं ।

९मेव परमार्थतः । पश्य

मेदोऽस्थिमांसमज्जासृक्संघातेऽस्मिंस्त्वचावृते ।

शरीरनाम्नि का शोभा सदा वीभत्सदर्शने ॥ २३ ॥

गरुडः—भो महात्मन् नरकानलज्वालावलीढमिवात्मानं मन्यमानो
दुःखमनुभवामि । तदुपदिश्यतां येन मुच्येऽहमस्मादेनसः ।

३ नायकः—अनुजानातु मां तातः । यावदस्य पापस्य प्रतिपक्षमुपदिशामि ।

जीमूतकेतुः—वत्स एवं क्रियताम् ।

नायकः—वैनतेय श्रूयताम् ।

६ गरुडः—(जानुभ्यां स्थित्वा शिरसि निहिताञ्जलिः) आज्ञापय ।

नायकः—शृणु ।

नित्यं प्राणाभिघातात् प्रतिविरम कुरु प्राक्कृतस्यानुतापं
यत्नात् पुण्यप्रवाहं समुपचिनु प्रदिशन् सर्वसत्त्वेष्वभीतिम् ।

मग्नं येनात्र नैनः फलति परिणैतं प्राणिहिंसासमुत्थं
दुर्गाधे वारिपूरे लवणपलमिव क्षिप्तमन्तर्हृदस्य ॥ २४ ॥

गरुडः—यदाज्ञापयति भवान् ।

अज्ञाननिद्राशयितो भवता प्रतिबोधितः ।

सर्वप्राणिवधादेष विरतोऽद्यप्रभृत्यहम् ॥ २५ ॥

संप्रति हि—

कचिद् द्वीपाकारः पुलिनविपुलैर्भोगनिबहैः

कृतावर्तभ्रान्तिर्वलयितशरीरः कचिदपि ।

व्रजन् कूलात्कूलं कचिदपि च सेतुप्रतिसमः

समाजो नागानां विहरतु महोदन्वति सुखम् ॥ २६ ॥

१ शरीरे खलु । २ प्राकृते चानुतापं । ३ परिमितप्रणिहिंसात्तमेतत् । ४ दुर्गाधा-
पारवारेर्लवण... । ५ निद्रया सुप्तो ।

अपि च

स्रस्तानापादलम्बान् घनतिमिरनिभान् केशपाशान् वहन्त्यः

स्निन्दूरणेव दिग्बैः प्रथमरविकरस्पर्शताम्रैः कपोलैः ।

आयासेनालसाङ्गयोऽप्यवगणितरुजः कानने चन्दनानां

नित्यं गायन्तु रागादुरगयुवतयः कीर्तिमेतां तवैव ॥२७॥

नायकः—साधु महासत्त्व साधु । अनुमोदामहे वयम् । सर्वथा

दृढसमाधिर्भव । (शङ्खचूडं निर्दिश्य) शङ्खचूडं स्वगृहमिदानीं गम्यताम् ।

(शङ्खचूडो निःश्वस्याधोमुखस्तित्ठति)

नायकः — (निःश्वस्य मातरं पश्यन् ।)

उत्प्रेक्षणा त्वां तार्क्ष्यचञ्चुकोटिनिर्पातितम् ।

त्वद्दुःखदुःखिता नूनमांस्ते सा जननी तव ॥२८॥

देवी—घण्णा खु सा जणणी जा गरुडमुहपडिदस्स अक्खदसरी-

रस्य एव्व पुत्तअस्स मुहं पेक्खिस्सदि । [धन्या खलु सा जननी या

३ गरुडमुखपतितस्याक्षतशरीरस्यैव पुत्रकस्य मुखं प्रेक्षिष्यते ।]

शङ्खचूडः—अम्ब सत्यमेवैतत् । यदि कुमारः स्वस्थो भविष्यति ।

नायकः—(वेदनां नाटयन्) अहह परार्थसंपादनरसाक्षेपादेतावतीं

६ वेलां मया न लक्षिताः संप्रति तु मां बाधितुमारब्धा मर्मच्छेदि-

न्यो वेदनाः । (मरणावस्थां नाटयति)

जीमूतकेतुः—(ससंभ्रमम्) हा वत्स किमेवं करोषि ।

९ देवी—हा किं णु क्खु एव्वं वददि । (सोरस्ताडम्) परित्ताअह

परित्ताअह । एसो क्खु पुत्तओ विवज्जइ । [हा किं नु खल्वेवं

वदति । (सोरस्ताडम्) परित्रायध्वं परित्रायध्वम् । एष खलु मे पुत्रको

१२ विपद्यते ।]

१ स्रस्तान् पाताल्लम्बांस्तिमिरचयनिभान् । २ आयासादाल... । ३ अस्मिन् ।

४ विपाटितम् । ५ दुःखमास्ते । ६ संपादनामृतरसास्वादाक्षिप्तत्वादेतावतीं ।

मलयवती—हा अज्जउत्त परिच्चइदुकामो विअ लक्खीअसि । [हा आर्यपुत्र परित्यक्तुकाम इव लक्ष्यसे ।]

१५ नायकः—(अज्जलिं कर्तुमिच्छन्) शङ्खचूड समानय मे हस्तौ ।

शङ्खचूडः—(तथा कुर्वन्) कष्टमनार्थीकृतं जगत् ।

नायकः—(किञ्चिदुन्मीलिताक्षः पितरौ पश्यन्) तात अम्ब अयं मे
१८ पश्चिमः प्रमाणः ।

गात्राण्यमूनि न वहन्ति संचेतनत्वं
श्रोत्रं स्फुटाक्षरपदां न गिरं शृणोति ।

कष्टं निमीलितमिदं सहसैव चक्षु-

र्हा तात यान्ति विवशस्य ममासवोऽभी ॥२९॥

अथवा किमनेन प्रलपितेन ('संरक्षता पन्नगमद्य पुण्यं' इत्यादि पूर्वोक्तं
श्लोकं पठित्वा पतति)

३ देवी—हा पुत्त हा वच्छ हा गुरुअणवच्छल कहिं गदोसि । देहि
मे पडिवअणं । हा लोअणाणन्द जीमूदवाहण कहं पुणो दे दंसणं ।

[हा पुत्र हा वत्स हा गुरुजनवत्सल क गतोऽसि । देहि मे प्रति-
द्वचनम् । हा लोचनानन्द हा जीमूतवाहन कथं पुनस्ते दर्शनम् ।]

जीमूतकेतुः—हा पुत्र जीमूतवाहन हा निखिलजनवत्सल हा
सर्वगुणनिधे कासि देहि मे प्रतिवचनम् । (हस्तावुत्क्षिप्य) कष्टं भोः
९ कष्टम् ।

निराधारं धैर्यं कमिव शरणं यातु विनयः

क्षमः क्षान्तिं वोढुं क इह विरता दानपरता ।

हतं सत्यं सत्यं ब्रजतु चै कृपा काय कृपणा

जगज्जातं शून्यं त्वयि तनय लोकान्तरगते ॥ ३० ॥

१ मं परिच्चइअ गमणं ते ण जुत्तं । २ विचेतनानि । ३ कृपणा काय करुणा ।

मलयवती—हा अज्जउत्त कंहं मं परिच्चइअ गदोसि । अदि-
णिग्धिणे मलअवादि किं तुए पेक्खिदव्वं जा एत्तिअं वेलं जीविदासि ।

३[हा आर्यपुत्र कथं परित्यज्य गतोऽसि । अतिनिर्धृणे मलयवति
किं त्वया प्रेक्षितव्यं यैतावद्वेलं जीवितासि ।]

शङ्खचूडः—हा कुमार केमं प्राणेभ्योऽपि वल्लभं जनं पारित्यज्य
दगम्यते । तदवश्यमन्वेति त्वां शङ्खचूडः ।

गरुडः—कष्टमुपरतोऽयं महात्मा । तत् किमिदानीं करोमि ।

देवी—(सात्त्वमूर्ध्वमवलोक्य) भवन्तो लोअपाला कंहं ण अमिदेण
९सिंचिअ पुत्तअं मे जीवावेह । [भगवन्तो लोकपालाः कथं नामृतेन
सिक्त्वा पुत्रकं मे जीवयत ।]

गरुडः—(सहर्षमात्मगतम्) अये अमृतसंकीर्तनास्साधु स्मृतम् ।
१२मन्ये प्रमृष्टमयशः । तद्यावत् त्रिदशपतिमभ्यर्थ्य तद्विसृष्टेनामृतवर्षेण
न केवलं जीमूतवाहनमेतानपि पूर्वभक्षितानस्थिशेषानुरगपतीन् प्रत्यु-
ज्जीवयामि । अथ प्रार्थितो यदि न ददात्यसौ तदाहं
पक्षोत्क्षिप्ताम्बुनाथः पटुतरजवनैः प्रेर्यमाणैः समीरै-
र्नेत्राग्निशेषमूर्च्छाविधुरविनिपतत्सानलद्वादशार्कः ।

चञ्च्चा सञ्चूर्ण्य शक्राशनिधनदगदावारिलोकेशपाशा-

नैजौ निर्जित्य देवान् क्षणममृतमयीं वृष्टिमभ्युत्सृजामि ॥३१॥

तदयं गतोऽस्मि ।

(इति सादोषं परिक्रम्य निष्क्रान्तः)

जीमूतकेतुः—शङ्खचूड किमद्यापि प्रतीक्ष्यते । समाहृत्य दारूणि
३चित्तां विरचय पुत्रस्य मे येन वयमप्यनेनैव सह गच्छामः ।

देवी—पुत्त सङ्खचूड लहु सज्जेहि । अस्सेहि विणा भाउणो दे
दुक्खं भविस्सदि । [पुत्र शङ्खचूड लघु सज्जय । अस्माभिर्विना

१ पटुजवपवनप्रेर्यमाणे समीरे । २ प्रेतलोकेशदण्डान् । ३ अन्तः समग्रपक्षः क्षण...

४ वैश्वानरं साधयामः ।

६भ्रातुस्ते दुःखं भविष्यति ।]

शङ्खचूडः—(साक्षम्) यदाज्ञापयन्ति गुरवः । नन्वग्रग एवाहं
युष्माकम् । (उत्थाय चितारचनां नाटयित्वा) तात अम्ब सजीकृतये
९चिता ।

जीमूतकेतुः—कष्टं भोः कष्टम् ।

उष्णीषः स्फुट एष मूर्धनि विभात्यूर्णेयमन्तर्ध्वो-

श्रक्षुस्तामरसानुकारि हरिणा वक्षःस्थलं स्पर्धते ।

चक्राङ्गौ च करौ तथापि हि कथं हा वत्स मे दुष्कृतै-

स्त्वं विद्याधरचक्रवर्तिपदवीमप्राप्य विश्राम्यसि ॥३२॥

देवि किमिदमतिविलम्ब्यते । उत्तिष्ठ चितासमारोहणाय ।

(सर्वे उत्तिष्ठन्ति)

३मलयवती—(बद्धाङ्गलिरुर्ध्वं पश्यन्ती) भवद्वि गौरि तुए आणत्तं
विज्जाहरचक्रवर्ती भत्ता दे भविस्सदिति । ता क्कं मम मन्दभग्गाए
तुमं पि अलीअवअणा संवुत्ता । [भगवति गौरि त्वयाज्ञप्तं विद्या-
धरचक्रवर्ती भर्ता ते भविष्यतीति । तत् कथं मम मन्दभाग्यायाः
त्वमप्यलीकवचना संवृत्ता ।]

(ततः प्रविशति ससंभ्रमा गौरी)

९गौरी—महाराज जीमूतकेतो न खलु साहसमनुष्ठातव्यम् ।

जीमूतकेतुः—अये कथममोघदर्शना भगवती गौरी । *fruits*

गौरी—(मलयवतीमुद्दिश्य) वत्से कथमहमलीकवादिनी भवेयम् ।

(नायकमुपसृत्य कंमण्डलदकेनाभिषिच्य)

निजेन जीवितेनापि जगतामुपकारिणः ।

परितुष्टास्मि ते वत्स जीव जीमूतवाहन ॥ ३३ ॥

(नायकः उत्तिष्ठति ।)

जीमूतकेतुः—(सहर्षम्) देवि दिष्ट्या वर्षसे । प्रत्युज्जीवितो मे वत्सः ।

३देवी—भवद्वर्द्धे गौरीए प्रसादेण । [भगवत्या गौर्याः प्रसादेन ।]

१ किं गच्छसि ।

मलयवती—(सहर्षम्) दिङ्मिआ पच्चुजीविदो अज्जउत्तो । [दिष्ट्या प्रत्युज्जीवत्यार्यपुत्रः ।]

दनायकः—(गौरीं दृष्ट्वा बद्धाञ्जलिः) भगवति ।

अभिलषिताधिकवरदे प्रणिपतितजनार्तिहारीणि शरण्ये ।

चरणौ नमाम्यहं ते विद्याधरवन्दिते गौरि ॥ ३४ ॥

(इति गौर्याः पादयोः पतति । सर्वे ऊर्ध्वं पश्यन्ति ।)

जीमूतकेतुः—अये कथमनभ्रा वृष्टिः । भगवति किमेतत् ।

३ गौरी—राजन् जीमूतवाहनं प्रत्युज्जीवयितुमेतांश्चास्थिशेषानुरग-
पतीन् समुपजातपश्चात्तापेन पक्षिपतिना गरुडेन देवलोकादियममृत-
वृष्टिः पातिता । (अद्भुत्या निर्दिश्य) किं न पश्यति भवान् ।

संप्राप्ताखण्डदेहाः स्फुटफणमणिभिर्भासुरैरुत्तमाङ्गै-

र्जिह्वाकोटिद्वयेन क्षितिममृतरसास्वादलोभाल्लिहन्तः ।

संप्रत्याबद्धवेगा मलयगिरिसरिद्वारिपूरा इवैते

वक्रैः प्रस्थानमार्गैर्विषधरपतयस्तोयराशिं विशन्ति ॥ ३५ ॥

(नायकमुद्दिश्य) वत्स जीमूतवाहन न त्वं केवलं जीवितदानमात्र-
स्यैव योग्यस्तदयमपरस्ते प्रसादः ।

हंसासेर्वितहेमपङ्कजरजःसंपर्कपङ्कोज्झितै-

रुत्पन्नैर्मम मानसादुपनतैस्तोयैर्भहापावनैः ।

स्वेच्छानिर्मितरत्नकुम्भनिहितैरेषाभिषिच्य स्वयं

त्वां विद्याधरचक्रवर्तिनमहं प्रीत्या करोमि क्षणात् ॥ ३६ ॥

अपि च ।

अग्रेसरी भवतु काञ्चनचक्ररत्न-

मेष द्विपश्च धवलो दशनैश्चतुर्भिः ।

श्यामो हरिर्मलयवत्यपि चेत्यमृनि

रत्नानि ते समवलोकय चक्रवर्तिन् ॥ ३७ ॥

अपि च । आलोक्यन्ताममी शारदशशाङ्कनिर्मलबालव्यजनहस्ता मणि-
मरीचिरचितेन्द्रचापभक्तयो भक्तिनमितपूर्वकायाः प्रणमन्ति नमन्ति
३ च मतङ्गतकादयो विद्याधरपतयः । तदुच्यतां किं ते भूयः प्रिय-
मुपकरोमि ।

नायकः—अतःपरमपि प्रियमस्ति ।

त्रातोऽयं शङ्खचूडः पतगपतिभयाद्वैनतेयो विनीत-
स्तेन प्राग्भक्षिता ये विषधरपतयो जीवितास्तेऽपि सर्वे ।
मत्प्राणाप्त्या च मुक्ता न गुरुभिरसवश्चक्रवार्तित्वमाप्तं
साक्षात् त्वं देवि दृष्ट्वा प्रियमपरमतः किं पुनःप्रार्थ्यते यत् ॥३८॥
तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

दृष्टिं हृष्टशिखण्डिताण्डवकुंते मुञ्चन्तु काले घनाः
कुर्वन्तु प्रतिरूढसन्ततहरिच्छस्योत्तरीयां क्षितिम् ।
चिन्वानाः सुकृतानि वीतविपदो निर्मत्सरैर्मानसै-
र्मोदन्तां सततं च बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः ॥ ३९ ॥
अपि च

शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः श्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः ॥४०॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

इति नागानन्दं नाम नाटकं समाप्तम् ।

१ एते च मत्प्रबोदिताश्चटुलचूडामणिमरीचिरचितेन्द्रचापभक्तयः । २ सुखात् ।
३ त्वत्तत्त्वं । ४ कृतो, भूतो । ५ घनबद्धबान्धव...

NOTES

—: 0 :—

Act I

It is a convention of Sanskrit dramatists to begin their plays with a benedictory verse or verses called नान्दी which is defined as आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते । देवद्विजन्तृपादनिं तस्मान्नान्दीने संज्ञिता ॥ A नान्दी is so called because the Gods rejoice at it (नन्दयतीति नान्दी नन्दन्ति देवताः अस्यां अनया वा) and the dramatist may confidently expect to see his work coming to a successful end when the नान्दी is sung. The नान्दी in fact, is the concluding prayer of an elaborate religious ceremony called the पूर्वरंग which had to be gone through before the actual representation of the play commenced (see the fifth अध्याय of the नाट्यशास्त्र for further details). This is the only play where the नान्दी praises a non-Brahmanical deity. The deity praised here is बुद्ध, the founder of Buddhism. The other two plays of श्रीहर्ष viz. रत्नावली and प्रियदर्शिका praise शिव and गौरी in their opening verses. Our play must have been therefore written by king हर्ष at a time when he was definitely inclined towards Buddhism. It is clear however from our play itself, that he nevertheless remained perfectly tolerant of Hinduism (see Introduction).

The सूत्रधार is to sing the नान्दी and then depart, his place being taken by an actor similar to the सूत्रधार, and called स्थापक (प्रयुज्य विधिर्नैवं तु पूर्वरंगे प्रयोगतः । स्थापकः प्रविशेत्तत्र सूत्रधारमुपाकृतिः ॥ नाट्य V. 150). As a matter of fact therefore, it is the स्थापक and not the सूत्रधार that takes part in the प्रस्तावना of a play. It is well-known that each drama has a special नान्दी of its own from which it appears that the end of the पूर्वरंग was not fixed but was left to the choice of the poet. The newly discovered plays of Bhāsa open with the stage-direction नान्दन्ते सूत्रधारः and have no

नान्दी at all. In Bhāsa's time, therefore, it seems that any नान्दी chosen by the सूत्रधार was to be sung, and that no special नान्दी was given to each play by the dramatist. Nothing is to precede the मङ्गल, hence there is no stage-direction indicating that the नान्दी is to be sung by the सूत्रधार who is introduced to the audience after the two benedictory verses.

1:—'Having taken recourse to the pretext of meditation, whom are you thinking of? Having opened your eye look for a moment at us who are tormented with the arrows of the bodiless one (Love). Saviour as you are, you do not protect (us). You are a falsely kind person; where can there be another more merciless than you?'—May Buddha thus jealously addressed at the time of enlightenment by the nymphs of Māra protect you!

Prose order: ध्यानव्याजं उपेत्य कां चिन्तयसि, चक्षुः उन्मील्य अनङ्गहरातुरं इमं जनं क्षणं पश्य, ताता अपि नो रक्षसि, मिथ्याकारुणिकः असि, कुतः त्वतः निर्द्विगुणतरः अन्यः पुमान्, इति बोधो मारवक्षुभिः सेव्यं अभिहितः जिनः वः पातु । (शाङ्खविक्रीडितं).

This verse describes the temptation of Gautama Buddha by the nymphs of Māra who is the Buddhistic Satan. Gautama was a prince of the Sākya clan but he left his wife and a newly-born son and went to the forest to practise penance. He underwent his most memorable spiritual experiences at Bôdh Gaya in Magadha where he secured the saving knowledge and was then called Buddha. It was when he was about to be बुद्ध that Māra came to tempt him and sent his sixteen daughters to lure Gautama who however was able to defy all their attempts. ध्यानव्याजं under the pretext (व्याज) of meditation. ध्यान is one of the eight stages of योग and is defined as प्रत्यक्षैकतानता or continuous meditation. A man has his eyes closed at the time of ध्यान. क्षण might be taken with उन्मील्य also. चक्षुः might mean 'eyes' or 'one eye.' मिथ्याकारुणिक you are said to be kind but that is all false as you do not take pity on us. The other reading स कोऽन्यः पुमान् which would mean 'who is that other person who is more cruel than you?' is less forcible than कुतोऽन्यः as it implies to a certain extent that the speaker believes in the existence of a person more cruel than Gautama. मारवक्षुभिः=मारस्वामिका-

मिः सुरयुवतिभिः by the servant-nymphs of मार or the wives of मार. The reading नारवृमिः would mean ' by courtezans '. बोधि at the enlightenment (बोधिः). विद्युद्वुद्धिसंतानो बोधिरित्यभिधीयते । or बोधि might be taken here to mean बोधितरु or the अश्वत्थ tree, seated under which Gautama secured the saving knowledge. जिनः one of the epithets of बुद्ध, the conqueror, जयतीति जिनः—Some explain it as जानातीति.

2 :—May the lord of sages protect you—the lord who was beheld with wonder, as meditating and not moved at the time of securing enlightenment, by the God of love with his bow strung, by the warriors of Māra dancing in unison with the well-sounding drums beaten (by them), by the celestial nymphs displaying knitting of the eyebrow, tremor, yawning, smile and graceful movements, by the Siddhas with their heads bent down, and by Indra with his body possessed of horripilation !

Prose order: चापे आकृष्य कामेन, इतपटुपटहावलिभिः मारवीरैः, भ्रूमङ्गोत्पन्नजम्भास्मितललितवता दिव्यनारीजनेन, प्रह्वोत्तमाङ्गैः सिद्धैः, पुलकितवपुषा वासवेन बोधिः अवाप्तौ ध्यायन् अवलितः इति विस्मयात् दृष्टः मुनीन्द्रः वः पातु ! (लक्षणा).

This verse refers to the effect produced on friend and foe by Gautama's successfully withstanding the temptation. कामेन—the poet purposely uses the word काम instead of मार as he wants to reconcile the mythology of Buddhism and Brahmanism. In fact the proverbially catholic Hindu religion does regard Buddha as the ninth avatar of Viṣṇu निदासि यज्ञविधेरदह श्रुतिजातं सदबह्वृक्ष्य दक्षित-पशुघातं केशव धृतबुद्धशरीरं जय जगदीश हरे *Gīt* 1. Cupid had strung his bow when he darted his arrows at Gautama, who, he thought, would be immediately vanquished, but when he found that Gautama was unmoved he was so surprised that he forgot to restore the bow to its original condition or Cupid was made to stand in that very position by the power of Buddha. विस्मयात् is to be taken with कामेन, मारवीरैः, दिव्यनारीजनेन, सिद्धैः and वासवेन. इताः पटवः पटहाः वै तथोक्ताः आवलन्ति इति तैः. आवलिभिः dancing about or बल्लनपरैः boasting. पटह a drum पटेन हन्वते, पटल शब्दं जहाति or पावयति इति. ललितं a graceful movement of the body. If the reading is...चलितदृष्टा the meaning is ' with their eyes wantonly playing as they

forwned' etc. प्रह=नत bent down. सिद्धs are semi-divine beings supposed to be of great purity and possessed of miraculous powers. पुरुकित=रोमाञ्चित, with the hair standing on end. The reading ध्यायन् यो योगपीठादचलित इति means 'who meditating was unmoved from his posture of yoga'. योगपीठा a posture described in the Yogasāstra suitable for profound and abstract meditation. बोधै. रवासी न चलाति would mean 'who was not moved, being filled with wisdom.' But बोधै: अवास: is quite an awkward expression. नीन्द्र is one of the epithets of Buddha. सर्वज्ञ: सुगन्धो बुद्धो धर्मराजस्तथागत: समन्तभद्रो भगवान्माराजिलोकान्निजिन: ॥ षडभिन्नो दशबलोद्भयवादी विनायक: । मुनीन्द्र: श्रीधन: शास्ता मुनि: शाक्यमुनिस्तु य: ॥ Amara. If काम is identified with मार, then मारवधूs would be the Apsarases Rambhā, Urvas'ī and others, and मारवीर्यs would be spring, the southern breeze etc.

The नान्दी should consist of twelve or eighteen पदs, पद again might mean 'an inflected word' or 'line', so that there is a great latitude left to the poet in this respect. The रत्नावली has as many as four stanzas for the नान्दी, the प्रियदर्शिका has only two. The नान्दी should also be काव्यार्थसूचक i.e. suggestive of the plot. Thus here the expression मुनीन्द्र may be said to suggest जीमूतवाहन who could not be shaken from his resolve of sacrificing himself in order to save the नाग. The expression दिव्यनारीजन suggests गौरी or the mother of शङ्खचूड. काम might suggest जीमूतवाहन's love for मलयवती and so forth.

सूत्रधार is the manager who holds as it were, the threads of the play in his hands (सूत्रं धरतीति and नाट्यस्य यदनुष्ठानं तत्सूत्रं स्यात्सबीज-कम्). The name appears to have been derived from that of an exhibitor of dolls and paper figures, exhibitions of which seem to have preceded dramatic representations. I. 2. 2—अलमतिविस्तरं enough of prolixity. The विस्तर refers not to the extent of the नान्दी, but of the whole पूर्वराग, hence we have such an expression in the उत्तररामचरित which has a very small श्लोक for its नान्दी. इन्द्रोत्सव—A festival in honour of Indra, when a great ध्वज was erected. Raghu IV. 3. speaks of पुरुदूतध्वज on which Mallinātha comments पुरदूतध्वज: इन्द्रध्वज: । स किं राजमिदं दृष्टवर्थं पूज्यते... 'चतुरस्रं ध्वजा.

कारं राजद्वारे प्रतिष्ठितम् । आहुः शक्रध्वजं नाम पौरलोकसुखावहम् । Plays were generally acted on festive occasions like the वसंतोत्सव or इंद्रोत्सव or some देवयाज्ञा when a large gathering could reasonably be expected. The passage beginning from अलमतिविस्तरेण to the end of the 3rd verse, occurs *mutatis mutandis* in रत्नावली and प्रियदर्शिका also. We have वसंतोत्सव there instead of इंद्रोत्सव. आकार्यं v. 2. for आहूय means the same thing 'having called.' 1. 2. 3—पाद...ना depending upon the lotus-like feet. 1. 2. 4—अपूर्व...कृतं ornamented with the arrangement (रचना) of an extraordinary plot. वस्तु is the plot, the subject-matter of the play. विद्याधर...वर्द्ध—based on the birth story of the विद्याधर. The जातक stories generally describe some events in connection with Buddha in his past births. So this would be a story referring to Buddha when he was born a विद्याधर. विद्याधरचक्रवर्ती would mean the sovereign king of the विद्याधरस. 1. 2. 5—नागानन्दं=नागानां आनन्दः यस्मिन्—a play in which the serpents are shown to be delighted, the significance of which name will be clear from the events in the fifth Act. श्रोत्रपरंपरया—by hearsay. 1. 2. 6—प्रयोगतः—in representation on the stage. 1. 2. 7—अनुग्रह—favour, obligation. यथावत् adv.—in the proper manner or it might be translated 'exact' so as to have the force of an adj. to प्रयोग. नायितव्यम्—should be enacted. 1. 2. 8—नेपथ्यरचना—arrangement of the attiring room (कुशीलव-कुटुम्बस्य स्थली नेपथ्यमुच्यते). नेपथ्य also means the curtain as in I. 3. 2. and the dress which the actors put on. नेपथ्य lit. that is agreeable to the eye (ने to the eye, पथ्य agreeable). आवाजितानि are won. 1. 2. 9—सामाजिक—audience, one belonging to an assembly (समाज).

3:—Sriharsa is a clever (or gifted) poet; this assembly also is an appreciator of merits, the history of the Bodhisattva again is attractive to all (lit. in the world), we too are skilled in acting; even each of these things (circumstances) would singly lead to (lit. be the abode of) the attainment of the desired object in to-day's representation; how much more then would all this assemblage of merits combined through the accumulation of my good luck !

Prose order: श्रीवर्षः निपुणः कविः, एषा परिषद् अपि गुणग्राहिणी, बोधि-
मस्त्वचरितं च लोके हारि, वयं च नाट्ये दक्षाः, इह एकैकं वस्तु अपि वाञ्छितफलप्राप्तेः पदं,
मद्भाष्यापेक्षया समुदितः गुणानां अयं सर्वः गणः किं पुनः । (शार्दूलविकीर्तितं).

गुणग्राहिणी appreciating merits; the नाट्यशास्त्र gives in detail
the characteristics of appreciative प्रेक्षकः. (... ये तुष्टौ लुष्टिमायान्ति शोके
शोकं प्रजन्ति च । दैन्ये दीनत्वमायान्ति गुणग्रहणतत्पराः ॥ व्यक्तरौषानुरागाश्च ते नाट्ये
प्रेक्षका मताः १) हारि—attractive. बोधिसत्त्व—a Buddhist saint, one who is
on the way to the attainment of perfect knowledge and has only
a certain number of births to undergo before attaining to the
state of a supreme Buddha and complete Nirvāṇa. बोधिसत्त्व lit.
means 'one who has perfect knowledge (बोधि) for his essence
(सत्त्व).' क्षेमराज in his बृहत्कथा says जीमूतवाहनस्यैतदात्मदानं किमद्वैतम् ।
बोधिसत्त्वः स हि पुरा दत्तवान् बहुशस्तनुम् ॥ Commenting on एवंविधैर्विलसित-
रतिबोधिसत्त्वैः, *Mūl* X. Jagaddhara says बोधिसत्त्वा जीमूतवाहनादयः. In
our play also V. 19-3 गरुड says किंवद्वन्ना बोधिसत्त्व एवायं मया व्यापादितः,
hence we have preferred the reading बोधिसत्त्वचरितं to सिद्धराजचरितं.
जीमूतवाहन again was the lord of the विद्याचरस and not of the सिद्धः.
मलयवती was the daughter of the king of the सिद्धः. वयं refers to the
सूत्रधार as well as to the other actors. इह=अस्मिन्प्रयोगे. There is
the contrast between एकैकनीपि and सर्वो गुणानां गणः I. 3. 1—संगीतकं—
musio. गीतं वाद्यं नर्तनं च त्रयं संगीतमुच्यते । After the stage-direction
('परिक्रम्य etc.) the Trivandrum edition reads the following verse
दिक्परिजनबन्धुहिते मद्भवनतटाकहंसि मृदुशीले । परपुरुषचन्द्रकमलिन्यायै कायादित-
स्तावत् ॥ 'O lady, you who are beneficial to Brahmins, servants
and relatives, the swan on the lake in the form of my house,
and possessed of a tender nature, the day-lotus for the moon
in the form of other men (beside the husband), come here for
some purpose.' The कमलिनी or day-lotus opens its petals during
the day and closes them during moon-light so that the mean-
ing is that the lady shuns all strangers. This verse is not to
be found in most of the editions and has no special propriety at
all, hence it is not admitted in the text. I. 3. 5—किं ... रुष्यते imperson-
al construction. I. 3. 10—तातः here=father-in-law, and आर्या=
mother-in-law. स्वविर...गतः he went to the forest on account of
disgust produced by old age (स्वविरभाव), and having thought

that you have become fit to shoulder the burden of the family by this time. The reading अदूरनातनिर्वेदः means 'greatly disgusted' अदूर=अत्यन्तं. I. 3. 12-सनिर्वेदम्=with dejection or disgust.

4:—Having abandoned hereditary possessions, in order to render service to the parents, I also go to the forest as does this Jīmūtavāhana.

Prose order: क्रमागतं देशस्य त्यक्त्वा पित्रोः शुश्रूषां विधातुं अहं वनं गामि यथा वयः जीमूतवाहनः । (अनुष्टुप्).

Here ends what is called the प्रस्तावना or prologue (प्रस्ताव्यते सूच्यते प्रस्तुतमनया). It is thus defined:—नटी विदूषको वापि पारिपाशक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्नं कुर्वते ॥ चित्तैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताश्चेपिभिर्मिथः । आमुल्लं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥ It is the business of the सूत्रधार in the प्रस्तावना to introduce the plot of the play to the audience in the course of conversation. Here we are introduced to जीमूतवाहन the hero, whose condition is similar to that of the सूत्रधार. The प्रस्तावना also should give some information about the author of the play. It has five varieties (उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशय-स्तथा । प्रवर्तकावगलिते पञ्च प्रस्तावनाभिदः ॥). Our प्रस्तावना is of the प्रयोगातिशय type (एषोऽव्यमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः । पात्रप्रवेशो यत्नैश्च प्रयोगातिशयो मतः). Some regard our प्रस्तावना as belonging to the अवगलित type.

THE MAIN SCENE

जीमूतवाहन, the hero, and the lord of the विषाधर leaves his kingdom in the hands of his ministers and follows his father जीमूतकेतु and his mother to the forest, in order to wait upon them who had taken to the forest life on account of old age. Some time after जीमूतकेतु wants to change his place of residence and asks his son to find out a suitable abode on the मल्ल्य mountain. जीमूतवाहन with his विदूषक goes up to the मल्ल्य mountain and is pleased with the scenery and determines to make their abode on it. There he hears some singing at a distance and following the sound comes across मल्ल्यवती the सिद्ध princess and falls into love with her.

नायकः—the hero, जीमूतवाहन. Generally the proper name of the hero or a name peculiar to his position is given in plays.

Probably the poet had recourse to this method so as not to confuse the names जीमूतबाह्वन and जीमूतकेतु which both come together in the fifth Act and the abbreviation of both would be जीमूत. Bhāsa also has नायक for the hero in some of his plays.

5:—I know that youth is an abode of passion; it is also not my conviction that it is not perishable. Who indeed on earth does not know it as averse to consideration of what should and what should not be done? Youth under the control of the senses though deserving blame in this manner would be liked by me, if it is thus spent in devotedly serving my parents.

Prose order: (इदं यौवनं), रागस्य आरूपदं इति अवेमि, ध्वंसि नहि इति मे न प्रत्ययः, कृत्याकृत्यविचारणास्तु विमुखं (इति) क्षितौ कः वा न वेत्ति, इन्द्रियवशं इदं यौवनं एव निन्य अपि पितरौ भवत्या शुभ्रभूषमाणस्य मे यदि इत्थं एव याति, (तर्हि) प्रीत्यै भवेत् । (शार्दूलविक्रीडितं).

आरूपदं, ध्वंसि and विमुखं are all predicates of यौवनं. ध्वंसि न इति न = ध्वंसि एव, two negatives making one emphatic affirmative. The reading ईप्सितफलप्राप्त्यै ... would mean ' youth, contemptible though it is, would secure me my desired object etc. ' and जीवानन्द the Calcutta editor remarks मन्दमपि वस्तु शुभकर्मणि व्याप्रियमाणं शुभफलदं भवतीति भावः । ; but we cannot point out what the ईप्सितफल is and again whatever it may be, it is some thing that is being already enjoyed by the नायक when he employs his youth in serving his parents. I. 5. 5—न निर्विण्ण ... are you not tired? ननु for न would mean ' I say, you are tired, ' जीवन्मृतयोः—dead though living i. e. dead for all practical purposes on account of old age. I. 5. 7—निर्वैन्व—insisting. इच्छा ... रमणीय—charming because one is able to enjoy at one's sweet will.

6:—Does one shine so well on a throne as when standing on the ground before the father? Is there the pleasure in (being served by) an assembly of kings which is found in one who shampoos the feet of the father? Is there the satisfaction in enjoying (ruling over) the three worlds which is found in partaking of what is left after enjoyment by the father? A kingdom is indeed a trouble to him who deserts his father; is there any merit in it?

Prose order: पितुः पुरः सुवि तिष्ठन् यथा भाति तथा सिंहासने (भाति) किम्, तातस्य चरणौ संवाहयतः हि यत् सुखं (तत्) राजको (अस्ति) किम्, गुरोः भुक्तोऽजिते भुक्ते या धृतिः असौ भुवनत्रये भुक्ते (अस्ति) किम्, उज्जितगुरोः राज्यं खलु आयासः, तत्र कश्चित् गुणः अस्ति (किम्) । (शार्दूलविक्रीडितं).

राजकं—a collection of kings; here of course the feudatory princes are meant. In the second line तत् corresponding to यत् is wanting and in the third we have असौ instead of सा, though the meaning is sufficiently clear. धृति—happiness, satisfaction. तत्=तस्मिन् राज्ये. I. 6. 1—आत्मगतम्—to himself, so that the other actors on the stage are supposed not to hear it. अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिह स्वगतं मतम् । आत्मगतं and स्वगतं mean one and the same thing. प्रकाशं = सर्वश्राव्यं.

7:—The subjects (or ministers) have been directed to the right path; the good (virtuous) have been well placed; the kinsmen have been set on an equality with myself; protection has been secured in the kingdom; the *Kalpa* tree that gave more than what is wished for, has also been given to the needy. What more than this is to be done ? Tell me what is in your mind.

Prose order: प्रकृतयः न्याय्ये वर्तमाने योजिताः, सन्तः सुखं स्थापिताः, तथा बन्धुजनः आत्मसमतां नीतः, राज्ये अपि रक्षा कृता, दत्तमनोरथाधिकफलः कल्पद्रुमः अपि अर्थितं दत्तः, अतः परं किं वा कर्तव्यम्, यत्ते चेतसि स्थितं (तत्) कथय । (शार्दूलविक्रीडितं).

न्याय्यं = न्यायादनपेतं—just, right. प्रकृतयः subjects or ministers; of देवे चन्द्रगुप्ते वृद्धमनुरक्ताः प्रकृतयः *Mudrá*. The reading सुसंस्थापिताः means the same thing ' well established. ' दत्तं मनोरथाधिकं फलं येन = दत्त.... फलः. The कल्पद्रुम had been a hereditary gift to जीमूतवाहन who however parted with it in order that it might be useful to all his subjects (see the extract from the *Bṛhatkathāśaṅkṛā* elsewhere). Cf. for the first two lines राज्यं निजितशत्रु योग्यसाक्षिं न्यस्तः समस्तो भरः । सम्यक्पालनलालितः प्रशमिताशेषोपसर्गाः प्रजाः ॥ *Rat.* I. It is more than probable that हर्षं is referring to his own condition in this verse. I. 7. 3.—अत्यन्त...प्रतिपक्षः Your opponent the wretched मतङ्ग is a very daring fellow. साहसिक—rash, daring. हत or हतक in compounds means ' wretched. ' Cf. दैवहतक. I. 7. 4—प्रधानामात्यसमाधिष्ठितं entrusted to the care of the prime minister or chief ministers.

I. 7. 6—मनङ्गो...the noble जीमूतवाहन does not abuse even his enemy by calling him मन्त्रहृत्क. I. 7. 8—यद्येवं...स्यात् if that be the case (i. e. if मन्त्र robbed me of my kingdom), what will happen? I. 7. 9—परिपाल्यते is protected. परिकल्प्यते would mean 'is meant for.' तातानुरोधात्—out of regard for my father. I. 7. 10—किम्...चिन्तितेन—what is the use of thinking about this contemptible thing (अवस्तु)? I. 7. 11—बहु...वर्तते this place has the sacred fuel, kus'a grass and flowers lying far on account of use for many days, and has the fruits, roots, bulbs and rice almost consumed. बहुदिवस-परिभोगेन दूरीकृतानि समित्कुशकुसुमानि यस्मात् तत्. दूरीकृत because the near ones had been exhausted by everyday use. उपभुक्तानि फलमूल-कन्दनीवारणि प्रायेण यस्य तत्. प्रायेण—mostly. I. 7. 13—मलय is a range of mountains along the Malabar coast. It is said to abound in sandal trees and the Sanskrit poets often refer to the breeze from the mountain as an excitant of love. I. 7. 19—एष...मल्यमारुतः here is this breeze from Malaya causing horripilation on my friend's body, the breeze which has a strong fragrance sticking to it on account of its contact (परिमिलन) with the very heart of forests of juicy and dense sandal trees, which wafts along with it a collection of cool sprays scattered about (उच्छलित) by the stream shattered by being dashed against the rugged bank, removing the fatigue of the journey, like the embrace of a beloved eager for the first union. सरसानि घनानि चन्दनवनानि तेषां उत्सङ्गस्य परिमिलनेन लब्धः बहलः परिमलः यस्य, विषमतटोपहतः अत एव जर्जरितः यः निर्झरः तस्मात् उच्छलितः यः शिशिरः शीकराणां आसारः तं वहतीति. प्रथमः सङ्गमः तस्मिन् उत्कण्ठितायाः प्रियायाः कण्ठग्रहः. उत्सङ्ग lit. means the lap, here the 'very heart' of the forests or 'top'. The expression प्रथमसङ्गम etc. suggests to the audience जीमूतवाहन's love towards मल्यवर्ता. Mr. Paranjpye thinks that प्रथमसङ्गम means the first reunion of lovers after a long separation. But the poet more probably means by प्रथमसङ्गम the first union after marriage as he seems to have used the expression on purpose to suggest जीमूतवाहन's entrance into the realm of love. I. 7. 25—रामणीयकं = रमणीयस्य भावः. loveliness.

8:—This Malaya mountain, where there are sandal trees that are exuding juice as they are broken by the rubbing of the

broad temples of intoxicated elephants, which possesses valleys and caves resounding, being lashed upon by the waves of the ocean, which has its slabs of pearls tinged with the lac-dye of the feet of Siddha damsels as they pass along, deserves to be resorted to and makes my mind eager in an indescribable manner.

Prose order: मातृकुञ्जरगण्डमित्तकपणैः भद्रस्वचन्द्रनः, जलनिषेः वीचिमिः आस्फालितः (अतः) क्रन्दन्त्यन्दरगह्वरः सिद्धाङ्गनानां गतैः पादालक्तकरक्तमौक्तिकशिलाः अथ सेव्यः मलयाचलः मे चेतः किमपि उत्सुकं करोति । (शादूलविक्रीडितं).

मातृतां कुञ्जराणां गण्डाः एव मित्तयः तासां कपणैः, भद्राः अतः एव स्वन्तः चन्द्रनाः यत्र सः । Here we have to take कपणैः in one compound with भद्राः in the other compound. Such constructions though irregular are warranted by the best usage. दिग्गज means a quarter-elephant; every quarter is said to have one elephant to guard it. There is no special propriety of दिग्गज here. क्रन्दन्तः कन्दराश्च गह्वराश्च यस्य, पादालक्तकेन रक्ताः मौक्तिकशिलाः यस्य. The reading मौक्तिकशिलाः for मौक्तिकशिलाः would mean 'the slabs on the summit' from मौलि= head or मौलि adj. meaning 'topmost.' मौलिक might also mean 'lying at the bottom' from मूल=root, bottom. गतैः—गतं p. p. used as a noun. The reading सेव्योऽयं is better than दृष्टोऽयं as it is more emphatic and shows that जीमूतवाहन has at once determined to make it a resort and it only remains for him to find a suitable spot as is clear from the next line. किमपि might also mean 'for some unknown reason.' सिद्धाङ्गनानां suggests मलयवती also. In the story in the *Bṛihut.* मलयवती is said to have been the wife of the नायक in his past birth, so the reason why जीमूतवाहन's mind is eager is clear, for मनो हि जन्मान्तरसंगतिश्चम् । I. 8. 2—नाट्यतः gesticulate. I. 8. 3—दक्षिणाक्षिस्पर्दनं—the throbbing of the right eye or arm is regarded as a good omen in the case of men, while the throbbing of the left eye or arm is a good omen in the case of women.

9:—The right eye throbs; I have no desire for fruit anywhere. But the saying of the sage cannot be false, what indeed will this lead to (lit. tell) ?

Prose order: दक्षिणं चक्षुः स्पन्दते, मे कश्चित् फलाकाङ्क्षा न, मुनिवचः न च मिथ्या, इदं किं नु कथयिष्यति । (पथ्यावचनं).

मुनिवचः—the sage here is the शकुनशास्त्रकार who has laid down the rule that the throbbing of the right eye indicates approaching success. किं त्विदम् ... but what will this lead to ? Cf. for a similar idea शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य *S'āk.* I. 1. 9. २—आसन्नं near, approaching. I. 9. 7—एतत्...लक्ष्यते this surely looks like a penance-grove, which is decorated with particularly (सविशेषं) dense and verdant trees, which has issuing from it thick smoke laden with the fragrant odour of the oblations, and which has hosts of beasts sitting fearlessly at ease. सविशेषं घनैः स्निग्धैः पादपैः विशोभितं; सुरभिः हविर्गन्धः गन्धितः (गन्धे जातः) अयं तादृशः उद्दामः धूमस्य निर्गमः यस्मात्, अलुब्धः अतः एव सुखनिषण्णाः श्वापदगणाः यस्मिन्. Cf. एते चार्वागुपवनमुवि छिन्नदर्माङ्कुरायां । नष्टाशङ्का हरिणाशिशवो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ *S'āk.* I. 1. 6. 10—सम्यगुपलक्षितम्—well observed.

10—For clothing, not very large stripes of barks of trees are cut as if out of pity; the water of the stream, clear as the sky, contains old and slightly visible broken pots; here and there are to be seen girdles of *Munja* grass rent and then thrown away by the boys; and by constant hearing here is a verse from the *Sāmaveda* repeated by a parrot.

Prose order: वासोऽर्थं तरुणां नातिपृथक् त्वचः दययैव कृताः, भद्रालक्ष्यजरत्नमण्डलु नमःस्वच्छं तैश्चैरप्यः, कश्चित् च बटुभिः वृद्धितोज्जिताः मौञ्ज्यः मेखलाः दृश्यन्ते; नित्यार्कानया शुकेन साम्नां इदं पदं पठयेत् च । (शार्दूलविक्रीडितं).

The sages took as much of the bark as was absolutely necessary for their clothing. They did so as if out of compassion for the trees. The reading दययैव would be appropriate in the mouth of a sage living in the forest, but is not suited to the context as the नायक is only offering a guess. Cf. नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् *S'āk.* IV. ते...अमरवधूदरतैः सदयालूनपल्लवाः *Kumār.* II. 41. भद्राः आलक्ष्याः जरत्नमण्डलवः यत्र; the reading भद्रानेकजरत्नमण्डलुरजः would mean 'where are pieces of many worn out broken pots.' नमःस्वच्छं clear like the sky free from clouds. पूर्वं वृद्धिताः पश्चात् उज्जिताः = वृद्धितोज्जिताः. मौञ्ज्य=made of *Munja* grass. A Brahmin boy whose thread-ceremony is performed is to have round his waist a girdle of *Munja* grass.

The girdle and the sacred thread when broken must be thrown in water. मेखलामात्रिनं दण्डमुपवांतं कमण्डलुम् । अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ *Manu* II. 64. सामवेद the third of the four Vedas, the hymns in which are to be sung. For the idea in the fourth line Cf. अनवरतश्रवणगृहीतवपद्कारवाचालशुककुलम्...आश्रमम् *Kādam*. I. 10. 1—अहो...तपोवनस्य Oh the serene charm of the penance-grove where details of Vedic passages of doubtful meaning are being discussed by sages with delight, where fresh (or wet आर्द्र) *Samidhs* are being cut by pupils reciting (the Vedas) and where the basins of young tress are being filled by the girls of hermits. सुदितैः सुनिजनैः प्रकपंग विचार्यमाणः संदिग्धानां वेदवाक्यानां विस्तरः यत्र, पठद्भिः वटुजनैः लिखमानाः आर्द्रसमिधः यत्र, तापसकुमारिकाभिः पूर्यमाणाः आल्वालाः यत्र. The idea of girls watering the trees seems to have been suggested by *Sūk*. I. In fact the whole description of the hermitage is modelled on the description in *Sūk*. I. though it is more exhaustive than that of Kālidāsa.

11:—How the very trees have been taught to worship the guests ! They, as if uttering sweet welcome with the humming of bees, make a bow to me as it were with their heads (branches) bent down with fruit, and scattering a shower of flowers, offer me as it were the *arghya* !

Prose order: अमी भृङ्गशब्दैः मधुरं स्वागतं इव वदन्तः फलनत्रैः शिरोभिः नतिं इव कुर्वन्ते, पुष्पवृष्टिं किरन्तः मम अर्घ्यं इव ददन्ते, कथं शाखिनः अपि अतिथिसपर्यां शिक्षिताः । (मालिनी).

When a guest comes to our house, we welcome him with sweet words, then we salute him and then we offer him the अर्घ्य. The trees are described here in a beautiful manner as following the well-known custom of receiving guests. वदन्ति would be a better reading for वदन्तः, so that each line would be complete in itself. अर्घ्य=अर्थः पूजाविधिः, तदर्थं द्रव्यं, a respectful offering consisting of rice, *Dārū* grass etc. आपः क्षीरं कुशाग्रं च दधि सपिः सतण्डुलम् । यवः सिद्धार्थक-श्चैव अष्टांगाऽर्थैः प्रकीर्तितः ॥ सपर्या—worship. For a similar idea Cf. ददन्तु तरवः पुष्पैरर्घ्यं फलैश्च मधुक्षतः ... कलमविरलमत्युत्कण्ठं कणन्तु शकुन्तयः । *Uttar*. III. 1. 11. 4—किं ... लक्ष्यन्ते what indeed do these deer appear to be

hearing with necks slightly turned, with mouthfuls of *Darbha* grass half-chewed dropping down from their motionless mouths, with one of their ears raised up and with eyes shut. इषत् बलिनाः कम्बराः यैः, निश्चलैः मुखैः निस्सन्तः दग्धलिताः (दग्ध=little) दम्बकवलाः येषां, समुन्नमिनः दत्तः एकः कर्गः यैः. The description is quite life-like. (Cf. with this the description in *Kūdām*, when Chandrapīda heard Mahās'veta singing from a distance उन्मुक्तवलेन निश्चलध्वनपुटेन तन्मुखाभूतेनेन्द्रायुगेन प्रथमसाकर्णितं गीतशब्दम् etc.

12:—These antelopes with their bodies turned, and controlling (stopping) the noise of chewing the mouthful of grass got between the teeth, listen to the song the words in which are distinct and melodious, which on account of its attainment of proper places, possesses the arrangement of bass and treble notes, in which the *gamakas* are properly exhibited and which is mingled with the notes of the string of the resounding lute as with the hum of bees.

Prose order: एते व्याजिह्माङ्गाः कुरङ्गाः दन्तान्तरालस्थिततृणकवलच्छेदशब्दं नियम्य स्थानप्राप्त्या प्रकटितगमकां मन्द्रतारव्यवस्थां दधानं निःहोदिन्याः विपञ्चयाः तन्त्रीस्वनेन अलिस्तेन इव मिलितं स्फुटललितपदं गीतं आकर्णयन्ति । (कम्बरा).

मन्द्र (bass), मध्यम (tenor) and तार (treble) arise from the heart, throat, and head or palate which are said to be their स्थानs. (मन्द्रो वक्षसि मध्यमोऽप्यथ गले तारः पुनर्मस्तके ।). It is clear that a note, if it is to be sounded properly, must arise from its स्थान, and then only the proper arrangement (व्यवस्था) of मन्द्र, तार etc. would be possible. प्रकटितगमकां goes with व्यवस्था. (स्वरोत्थानप्रकारस्तु गमकः परिकीर्तितः । स कम्पितादि भेदेन स्मृतः सप्तविधो बुधैः ॥) The reading प्रकटितगमकं would be an adv. going with दधानं. प्रकटितसमतामन्द्रतार-व्यवस्थां=where the arrangement of मन्द्र and तार was harmoniously (समतया) exhibited. Some read ... व्यवस्था instead of व्यवस्थां and take the whole expression with निःहोदिन्याः. The Calcutta edition reads स्थानप्राप्तावधानं which is construed as an adverbial clause going with आकर्णयन्ति meaning 'in a manner in which attention was given at the proper place (by the deer).' निःहोदिनी—resounding. विपञ्ची lute, तन्त्री string. The song was mingled with the notes of

the string i. e, it was uttered along with the sound of the lute. There was both singing and playing on the lute. The notes of the lute heard from a distance resembled the humming sound of the bees. दन्तानां अन्तरालेषु स्थितानां वृणक्वलानां च्छेदशब्दम्. Some of the grass had already dropped down from the mouths of the deer (I. 11. 5), but some portion remained between [the teeth which could not be so easily dropped down or even chewed for fear of producing noise which would not enable the deer to hear the music distinctly; so they stopped chewing altogether or they were so engrossed in listening to the music that they forgot to chew the grass at all. व्याघ्रिह्रम crooked, bent, turned up. रकुटानि ललितानि (charming) पदानि यस्य तत्. I. 12. 3—यथैताः ... गीयन्ते—since the strings struck by tender fingers, do not resound very distinctly, and the song mainly consists of *Kūkālī* notes. काकली is a sweet indistinct note peculiar to women. It also means a musical instrument with a low tone generally used by thieves to find out whether a man is asleep or not. I. 12. 6—उपवीणयति sings in unison with the lute. The word occurs in *Kādam* गीत्या देवं विरूपाक्षं उपवीणयन्तीम्. जीमूतवाहन's meeting with मलयवती is closely modelled upon चन्द्रापीड's meeting with महाश्विता. I. 12. 9—वन्धाः ... this clearly would not have been written by a thorough Buddhist. I. 12. 10—द्रष्टुमनहो स्त्रीजनः of. अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् *S'ūl.* V. तदनेन ... concealed (अन्तरितौ) by this grove of *Tamāla* trees we shall await the time for beholding the deity. I. 12. 13—संस्कृतमाश्रित्य Female characters in Sanskrit dramas excepting some dignified and literate ladies, are to speak the Prakrit language as they are considered to be नीच characters. They are allowed however to have recourse to Sanskrit at times.

13:—Oh Gauri having a white lustre like the pollen in the filaments of a full-blown lotus, oh Goddess, may my desire be fruitful through Your grace !

Prose order: उत्कुहकमलकसरपरागगौरयुते भगवति गौरि युष्मत्प्रसादेन मम हि अभिवाञ्छितं प्रप्तिष्यतु । (आर्या).

उत्कुहस्य कमलस्य केसरेषु यः परागः तद्वत् गौरा युतिः यस्याः, this is clearly an irrelevant epithet as it in no way helps her to

secure her desired object and also हि serves no purpose. K. P. VII quotes this verse as an instance of अपुष्टार्थविशेषण and निरर्थकपद. गौरि is singular in the first line, while in the second we have the plural युष्मत्.

14:—Clearness has been attained here even by this tenfold arrangement of playing on lute, this three-fold timing divided into quick, intermediate and slow has been quite distinct, and the three pauses, such as *Gopuchhā* have been attended to in order and the three modes of playing on the instrument, *Tatva*, *Ogha* and *Anugata* have been well exhibited.

Prose order: अत्र दशविधेन अमुना व्यञ्जनधातुना अपि व्यक्तिः लब्धा, अयं द्रुतमध्यलम्बितपरिच्छिन्नः त्रिधा लयः विस्पष्टः, गोपुच्छाप्रमुखाः त्रिधाः अपि यतयः क्रमेण संपादिताः, त्रयः तत्त्वौघानुगताः वाद्यविधयः च सम्यक् दशिताः । (शाईल-विकीर्णित) .

धातुः is वाद्यवादनविधिः, ' विस्तारः करणश्चैव आविर्द्धो, व्यञ्जनस्तथा । चत्वारो धातवो ज्ञेया वादित्रकरणाश्रिताः ॥ व्यञ्जनधातुः is वीणावादनप्रकारः, ' इति दशविधः प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जो धातुः । ' and the tenfold division is ' व्यञ्जनधातो-र्ज्ञेयं कलतलनिष्क्रोष्टिं तथोत्कृष्टम् । रेफोऽवृष्टपुष्पावनुस्वनो विन्दुरधरश्च ' ॥ अत्र in the singing and playing on lute. लय is the time kept in music by the hand or the instrument. It is of three kinds द्रुत quick, मध्य- middle, लम्बित or विलम्बित slow, ' तालान्तरालवर्ती यः स कालो लय उच्यते । त्रिविधः स च विज्ञेयो द्रुतो मध्यो विलम्बितः । ' यतिः is the pause ' लयप्रवृत्ति- नियमो यतिरित्यभिधीयते । समा स्रोतोगमा चान्या गोपुच्छा त्रिविधेति सा ॥ तत्त्वौघानु- गताः are the three वाद्यविधयः. तत्त्वं भवेदनुगतमोषश्चेति निरूपितम् । गीतानुगं त्रि- प्रकारं वाद्यं तल्लक्ष्म कथ्यते । ' ' त्रिविधं गीते कार्यं वादित्रं वैष्णवे वाद्यजैः । तत्त्वं तथा. प्यनुगतमोषो वा नैककरणं तु ॥ ' The reading स्वातोघानुगताः would mean ' accompanied by the आतोय or the lute. ' It is not a good reading, It is more likely that the poet refers here to three technical terms, as in this verse as well as in I. 12. the poet wishes to parade his knowledge of the science of music. This verse occurs in *Priya* also (III. 10.) I. 14. 3—अग्रहस्त—अग्रश्चासौ हस्तश्च or हस्तस्य अग्रं lit. means the ' fore-arm, ' here evidently used to mean a ' finger '. मृदुदारिका a young princess, a term of address in dramas. I. 14. 5—हजे a term of address used by ladies with reference to maids

or female friends, equal to our Marathi अग or गडे. ' हडे हडे हल्ल. गहने नीचां चेवें सखीं प्रति. ' I. 14. 10—सावित्रेपम् with scorn. I. 14. 11—कन्यका ... दर्शयति who does not favour you even now though you are worshipping her with vows and fasts difficult for maidens. Correct the text as आराधयन्त्या अद्यापि. The use of the word कन्यका in कन्यकाजन ... prompts विदूषक's next speech. I. 14. 15—कन्यका ... भवन्ति maidens may be looked at without sin; cf. निर्दोषरश्मता कन्यका सखियम् *Priya*. II. The निरुक्त derives कन्या in the following ways कर्मतीया भवति केयं नेतव्येति वा, कर्मनेनानीयत इति वा । कर्मनेनां स्यात्कान्तिकर्मणः *Ni*. IV. 15. I. 14. 16—बाल ... साध्वजात् through fear (साध्वस) and bashfulness natural to a young maiden. लताजाल network of creepers. I. 14. 24—त्रीणाविज्ञानानुरूपेण रूपेण by her form worthy of her skill in playing on the lute. I. 14. 26—नागकन्यका a maiden belonging to the Nāga race. The नागस are semi-divine beings supposed to inhabit पताला. They have human forms with the serpent's tail. The नाग females are noted for their beauty. अर्जुन is stated to have married a नाग maiden in the महाभारत. विद्याधरस like the सिद्धस are semi-divine beings. उत्त, आहोस्वित्=or.

15:—If she be a celestial damsel, the thousand eyes of Indra have had their reward; if she be a maiden belonging to the Nāga race, the nether regions are not without the moon while the face of this lady is there, if she be a Vidyādhari, our race is victorious over all other races, if she be born of the family of the Siddhas, then the Siddhas are celebrated in all the three worlds.

Prose order: यदि इयं स्वर्गस्त्री तत् हरेः चक्षुःसहस्रं कृतार्थमभवत्, नागी चेत् अस्याः मुखे सति रसातले शशशृता सूर्यं न, विद्याधरी चेत् नः जातिः सकलान्यजातिजयिनी, यदि सिद्धान्वया स्यात् ततः सिद्धाः त्रिसुवने प्रसिद्धाः । (शार्दूल-विमोडितं).

Indra has a thousand eyes as an effect of the curse of गौतम for his adultery with अहिल्या. So far Indra had no occasion to make use of all his eyes, but her beauty is so great that Indra would be required to use all his thousand eyes to behold it. An eye is कृतार्थ when it beholds excellent objects. The nether regions are full of darkness, but if she is a नागी, the regions have

got the moon in the form of her beautiful face. The verse shows that जीमूतवाहन has fallen in love with the नायिका at first sight. I. 15. 4—*किं दृष्ट्वा* luckily, गोचरे मन्मथस्य under the influence or power of love. अथवा ... बाह्यस्य or rather he has fallen under my power only i. e. henceforward he would allow himself to be guided by me. The Calcutta edition remarks मन्मथीन एव मन्त्रिष्यति मन्त्रयासेनैवास्य मनोरथसिद्धिर्मांशितेति as विदूषक is always a great helper of the hero in his love affairs. If the stage direction is आत्मानं निदिश्य भोजनमभिनीय the meaning is that विदूषक has the नायक in his power in the sense that he will have a grand feast at the celebration of the marriage. But this seems to be somewhat forced. I. 15. 9—*वाङ्मात्राणि* snatches the lute. I. 15. 11—*मा नैरिमन्त्रिष्यति* do not insult the Goddess Gauri. I. 15. 21—*विज्ञाताति* i. e. superb skill. असधारण uncommon, extraordinary. I. 15. 22—*चक्रवर्ती* a sovereign king, ruling over a चक्र or extensive territory or a circle of feudatory princes. I. 17. gives in detail the physical appearance of a चक्रवर्ती. पाणिग्रहण ... will marry. I. 15. 27—*वरः* a pun of the word, it means a 'boon' or a 'husband.' I. 15. 34—*वर एष* here is the boon (husband) promised by the Goddess. I. 15. 36—*अपवार्य* a-ide. रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकारं तं । त्रिपताकाकरेणान्यनपश्यान्नाग कयाम् ॥ I. 15. 39—*अन्योन्य*. सदृश्याकृत्या with his noble form suited to each other. अनन्यसदृशी the other reading means 'unrivalled'.

16:—Oh you whose broad eyes are restless, and whose full and thick breasts are trembling owing to (fast) breathing, this body (of yours) has been sufficiently wearied with penance, oh you who cause restlessness (to yourself), why do you further suffer pain?

Prose order: तरलायतलोचने श्वसितकम्पितपीनधनन्तानि इयं तनुः तपसैव अलं श्रमं गता, संभ्रमकारिणि किं पुनः खिद्यसे । (दुतविलोवितं).

जीमूतवाहन means to say that her body has had already enough of pain owing to नियम, उपवास etc., why should she further trouble herself at his sight? तरले आयते लोचने यस्याः, श्वसितं p. p. used as a noun. I. 16. 10—*विचिन्त्य* reflecting. विदूषक thinks of a plan to detain मलयवती for some time. आचार the course of conduct, custom. येन...that a guest who has come is not greeted even

with words. Before (विमुञ्च्य) some editions read भो मित्र अहं पूर्व-
पठेताविद्यावलेन संप्रतमेतां मुहूर्तं धारयामि I shall now detain her for
a while through the power of the learning acquired before.
This is said by विदूषक humorously. The Calcutta edition reads
मम पठितविद्यावि मुहूर्तं धारयामि I shall detain her for a while like the
learning acquired before. विदूषक is always described as a clever,
but at the same time a stupid fellow who forgets things very
soon. So just as his memory holds the learning for a while
only he would detain मलयवती for some time only. The *Nirukta*
IV. 4. derives अतिथिः as अभ्यतितो गृहान् भवति । अभ्येति तिथिषु परकुला-
नीति वा. परगृहाणीति वा. It is also explained as न विद्यते द्वितीया तिथिः
यस्य a guest should stay at a place only for one day. I. 16. 17—
अनुरज्यते is interested, delighted. I. 16. 20—महानुभाव a noble
person. प्रतिपत्तिमूढा not knowing how to act, or confused as
regards the respect (प्रतिपत्ति) to be shown. We have already
remarked of the similarity of this scene to that in *S'ūh.* I. 1-
16. 20—परिहासशीले oh you who love jests. अविनीता immodest. I.
16. 32—कुलपतिः=सुनीता दशसाहस्रं योऽत्र ददाति पोषात् । अध्यापयति विप्र-
धिरसौ कुलपतिः स्मृतः ॥ I. 16. 33—भविष्यत् future. I. 16. 35—वरहेतोः for
a husband. प्रतीक्षमाणा expecting, waiting for. मध्यदिनसन्तवेला...the
time for the mid-day oblation will elapse. I. 16. 37—अये...पद-
पङ्क्तिः Ah, whose indeed can be this foot-print showing the
marks possessed by a sovereign king in this dusty place? A
चक्रवर्ती has signs of disc (चक्र) on his feet and hands. 'अतिरक्तः
करो यस्य ग्रथिताङ्गुलिको मृदुः । चापाङ्कुशाङ्कितः सऽपि चक्रवर्ती भवेद्भुवम्.' भृवा-
र्मध्ये यस्य रोम भालश्च सुवेष्टृतः । को च चरणं त्रिङ्गं चक्रं दि स हि रज्जम क ॥'
Cf. also the description in *Buddha* I. चक्रं कृपाणि स तथा मशपञ्जाल-
वनङ्गुलिपाणिपदम् । सर्गाङ्गुलं वारणवस्त्रिकांशं सविस्मयं राजकुलं ददश ॥ The
Lalita V. 7. also contains the expressions used in the next
verse उर्गपशीर्षः, ऊर्गा भ्रुवोर्मध्ये, पादतन्त्रयोः चक्रे etc. The reading प्रका-
शचक्राचक्षा = wherein the marks of discs are visible.

17:—There shines distinctly on his head the mark of hair,
and a line of small hair between the eye-brows, the eye resem-
bles a red lotus; his chest rivals with (that of) the lion, and
as this pair of hands bears the marks of the disc, I guess

that this person, whoever he might be, cannot rest without obtaining the dignity of the sovereign of the Vidyādhara.

Prose order: सूर्यान्ति एषः स्फुटः उष्णीषः विभाति. भ्रुवोः अन्तः इयं ऊर्णा (विभाति), तामरसानुकारि चक्षुः, वक्षःस्थले हरिणा स्पर्धते, यथा च इदं करद्वयं चक्राङ्कं तथा अयं कः अपि विधाधरचक्रवर्तिपदवीं भवाप्य नो विश्राम्यति (शति) मन्ये । (शार्दूलविक्रीडितं).

उष्णीषः does not mean here a 'turban,' but 'a characteristic mark of hair on the head of a Buddha which indicates his future sanctity' (उष्णीषवन्धस्थाने ललाटोपरि पट्टबन्धरेखा). ऊर्णा a circle of hair between the eye-brows. तामरस a red lotus. The chest vies not with the lion, but with the chest of the lion, hence हरिणा स्पर्धते is not strictly regular. करद्वयं he has already referred to the पदपाङ्क्ति as possessing the mark of the disc and so it would be superfluous to mention it again; on the other hand as he was at some distance from जमूनगहन, he could not have seen the marks of the disc on his hands, hence पदद्वयं would be a better reading. Correct तथा करद्वयं as यथा करद्वयं. The first three lines enable him to draw the inference in the fourth line. नो not. विश्राम्यति rests. This verse with a slight change occurs in our play again (V. 32.). I. 17. 1—कृतं संदिहेन away with doubt. I. 17. 3—चिरत्...वटयेत् the creator would indeed be acting rightly after all, if he were to unite this pair worthy of each other. युक्तकारी wise; Cf. समानयंस्तुत्ययुगं वधूवरं चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः S'āk. I. 17. 6—सर्वस्याभ्यागतो गुरुः 'the guest is the lord of all.' गुरुरभिद्धि. जातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः । परिवर्को गुरुः क्लीणां सर्वस्याभ्यागतो गुरुः ॥ I. 17. 9—The expression अनुरूपमर्तृगानिनी occurs in S'āk. IV.

18:—On the one hand is the command of the preceptor, on the other the happiness of seeing the lover. My heart not knowing whether to go or to remain, yet swings to and fro.

Prose order: प्रकृतः गुरुवचनं अन्यतः दयितदर्शनसुखानि, मे गमनागमनविमूढं हृदयं अद्यापि दोलयते । (आर्यां).

The reading दयितदर्शनसुखानि is better than...सुखं इति as the plural सुखानि is in a better contrast with the singular वचनं. गमना-गमनविमूढं is more emphatic than...नाविमूढं as it implies that she

does not know at all whether she should go or stop, while the latter implies that she cannot decide between going and stopping. Cf. for a similar idea इतस्तपस्वकार्यम् । इतो गुरुजनान्ना । द्वयमप्यन-
तिक्रमणीयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् । *S'ûk.* II. The Trivandrum edition drops this verse altogether. We however think that it is necessary as we believe that the poet consciously imitates Kâlidâsa where it is possible for him to do so.

19:—By her whose gait is slow on account of the weight of the expanse of hips, is laid a step in my heart though walking in another direction.

Prose order: जवनाभोगभरमन्थरया अन्यतः अपि व्रजन्त्या अनया मे हृदये पदं निहितम् । (अनुष्टुप्).

जवनस्य आभोगः तस्य भगः तेन मन्थरं (slow) यानं यस्याः तया. Mark the alliteration and अनुपास in the first line. The second line contains the figure विरोधाभास ' apparent contradiction '. If the lady is moving अन्यत्र, how can she lay a step in the heart ? The contradiction is removed by taking पदं metaphorically i. e. ' she has left an impression of love on my heart. ' जीमूतवादन is now firmly caught in the meshes of love. I. 19. 5—मध्या ... धमायते the fire in my stomach rages, its force doubled as it were by the heat of the rays of the mid-day sun. i. e. I am extremely hungry. The विदूषक refers to his hunger and भोजन in season and out of season; cf. सवत्रोदारिकस्याभ्यवहार्यमेव निषयः *Vikram*; also *Rat.* धम्ममायते an onomatopoeitic expression expressing a sound made by blowing with a bellows; cf. विपाणिगतकन्दुरिव म उदगम्यन्तरे दहते *M.* II. I. 19. 7—कन्दमूलफलैरपि even by roots etc i. e. if not by sweet dishes. I. 19. 10—सहस्रदीपतिः the thousand rayed one i. e. the sun. The expression occurs in *Priya.* I.

20:—Bearing cheeks (temples) whitish with the juice of the sandal rubbed the very moment on account of heat, with (his) face fanned by the continuous breezes due to the flapping of his ears, with (his) chest particularly wet with the showers of water thrown by his trunk, this lord of elephants now possesses the state unbearable like the state of the fading S'allaka tree.

Prose order: तापात् तक्ष्णवृष्ट्यन्तरसायाङ्क कपोतौ बहन्, संसर्गैः निज-
कर्णतालपत्रैः संवीज्यमानाननः, हस्तोज्ज्वलैः शीकरैः विषेणितह्रयः एषः गजानां
पतिः संप्रति ग्लायच्छकटुः सदां दशां इव धत्ते । (शादूलविक्रीडितं)

The elephant rubbed his cheeks against the sandal to alle-
viate the heat the moment (तक्ष्ण) he began to feel it. आयाङ्क
slightly white. संसर्गैः=संनर्गैः or संलगेः. कर्णतालः the flapping of the
ear or we may take कर्णौ एव तालौ where ताल would mean 'the ताल
tree.' हस्त is the trunk. ग्लायत्—fading. The other reading
गाढायच्छकटुः सदां is decidedly better 'unbearable owing to intense
(गाढ) longing (आयच्छकटुः)' as जीमूतवाहन who is himself longing for
his beloved, is more likely to compare the state of the elephant
to the state of a lover rather than to the state of the शकट.

Act II.

A few days have passed and from the Praves'aka we learn
that the heroine has been seriously suffering from the love fever.

II. 0. 7—विचरति tarries long, denom. from चि. लघु quickly.
मित्रास्तु had undertaken the task of finding out a husband for his sis-
ter. He wanted to offer her to जीमूतवाहन. Now मलयवती did not know
that her lover was जीमूतवाहन nor did the hero know that his love
was मलयवती. She is anxious to know whether मित्रास्तु has settled
her marriage without her say in the matter. II. 0. 13—परिहस्य
etc. the idea occurs in *M. I.* II. 0. 20—कुसुग ... शरीरं my body
is exhausted by the fatigue in gathering flowers. She of course
could not reveal the true reason. शरत्काले the heat of the sun in
winter. II. 0. 21—बालकदली ... covered over with young plantain
leaves. चन्द्रमणि the moon-stone which oozes when the moon shines.
II. 0. 31—नेदृशस्तस्याः सन्नापः the clever maid however guesses the
true reason of the torment of मलयवती. II. 0. 32—अधिकतरः the
चन्दनलतागुहं would on the contrary be an excitant of love. This
is the प्रवेशक. प्रवेशक and विष्कम्भक or विष्कम्भ are interludes introduced
at the beginning of an Act in order to give information to the
audience on matters that cannot for various reasons be directly
represented on the stage in order that the audience might be
able to understand the plot properly. These interludes refer to

matters that have happened during the interval between two Acts and they also indicate what is to happen in future. The विष्कम्भक is called शुद्ध if only ordinary (मध्य) characters take part in it. It is called संकीर्ण if both मध्य and नीच (low) characters take part in it. In प्रवेशक *only* नीच characters take part. A प्रवेशक can never come at the beginning of the first Act, while a विष्कम्भक can be so introduced. (वृत्तसन्ध्यमणानां कथाशानां निदर्शकः । मोक्ष-
प्राप्त्यस्तु विष्कम्भक आशङ्क्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यवर्त्या वा पात्रवर्त्या प्रयोजितः ।
शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यवर्त्तकाल्पनः ॥ and प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्र-
प्रयोजितः । संक्षयान्नाविज्ञेयः शेष विष्कम्भके यथा ॥). नीच characters are ser-
vants etc who speak the प्राकृत language. Women are also considered to be ' low ' characters. We have a विष्कम्भक at the beginning of the 4th Act of our play.

THE MAIN SCENE.

मलयवती who has been pining on account of love, goes with her maid चतुरिका to the चन्द्रनल-मृद to divert her mind. While they are there, जाम्बूनगहन who also has now fallen desperately in love with मलयवती, comes with विदूषक to the same place. मलयवती and the maid conceal themselves behind the red Asoka tree and overhear their conversation. The hero then narrates to विदूषक the account of his having seen his beloved in a dream and draws her picture on the pearl slab. मलयवती becomes dejected at this as she does not know that she herself is the object of his love. In the meanwhile मित्रावसु appears on the scene and offers the hero his sister मलयवती as directed by his father. जाम्बूनगहन also not knowing that his beloved is मलयवती herself, refuses the request on the plea that he already loves another lady and विदूषक advises मित्रावसु to tender his request to जाम्बूनगहन's father. After मित्रावसु goes away, मलयवती out of despair tries to commit suicide by hanging herself. चतुरिका raises a cry for help and जाम्बूनगहन catches hold of मलयवती's hand and prevents her from the rash deed. Explanations follow and when मलयवती and चतुरिका see the picture drawn on the slab, they are satisfied that the object of जाम्बूनगहन's love is मलयवती and no other lady, and the misunderstanding is completely removed. Just at that time another चेट्टी comes with the happy

news that जीमूतवाहन's father has agreed to मलयवती being his daughter-in-law and that the marriage will be celebrated the same day.

II. 0. 40—आये ... आत्मभरित्वम् Oh heart, having made me turn my face away from (i. e. avoid) that person (जीमूतवाहन) in that manner, you have now of your own accord gone to him—lo, your selfishness ! She means to say that her heart by producing bashfulness, did not allow her to stand in the presence of her lover, but now that same heart of its own accord had gone to the hero; therein lies the selfishness of the heart. आत्मानं विभक्तिं इति आत्मभरि तस्य भावः selfishness. II. 0. 45—मलज्जम् because her absent-mindedness was noticed by the maid. II. 0. 52—शून्यहृदयत्वम् absent-mindedness. Lovers are often depicted as being absent-minded on account of their being engrossed in love. Cf. King Agnimitra calling गौतम by name though he is not present there, *M. IV.*, also the conversation between वसन्तेना and her maid in *Mri. II. II. 0. 63*—भगवन्... रुज्जसे Oh God having flowers as your weapons (Love), you have done nothing to him who has surpassed you in beauty; and you are not ashamed to strike me though I have not offended you, thinking me to be weak (a woman) i. e. unable to resist you. जीमूतवाहन has conquered you as he is more beautiful than you. You have a grudge against him and so ought to have punished him, but you allow the really guilty person to go scot-free and punish me who am quite innocent, probably because I am unable to resist you, being but a woman and so weak. A pun on अवला meaning 'weak' and 'woman.' Cf. for this use of अवला, सरति सहसा बाह्योर्म्यं गताप्यवला सती *M. IV.* For the whole idea Cf. भगवन् कुसुमायुधं निजितसकलसुरासुरो भूत्वा कथं स्वीजनं प्रहरन् न रुज्जसे । *Rat. II. II. 0. 66*—वन...विरणं where the sun's rays are kept out by thick foliage. II. 0. 70—कि...प्रतिपद्यते but you will not admit it declaring that it is impossible. असंभाविनी would mean 'not believing (in me)' going with अतुंगारिका. II. 0. 73—कथं लक्षिता—Am I detected ? Has she known my secret ? II. 0. 76—एष...वरः (this boon) and the चेटो was going to

finish up the sentence as in II. 0. 86. But the नायिका understands the unfinished sentence to mean 'Here is your desired lover' and thinks that जीमूतवाहन has actually come there, and so asks कुत कुत्र सः and thus betrays herself. II. 0. 87—प्रविमुक्तकुसुम-बाण इव मकरध्वजः who was as if the fish-bannered one (God of Love) without his flowery arrows i. e. he was as beautiful as मदन but wanted only the flowery arrows to make him identical with मदन. He was मदन minus the arrows. The expression might also mean 'like मदन who has discharged his flowery shafts.' For the idea in the first explanation cf. विस्मृतहस्तकम-लया नरेन्द्रलक्ष्म्या वसुमतीव M. V. मदन is said to have five arrows whence he is called पञ्चबाणः ' अराविंदमशोकं च चूर्तं च नवमालिका । नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः ॥ ; the arrows are also named समोहनेन्मादनौ च शोषणस्तापनस्तथा । स्तंभनश्चेति कामस्य पंचबाणाः प्रकीर्तिताः ॥ मकरः ध्वजे यस्य an epithet of मदन. II. 0. 91—चतुरिका खलु त्वं you are indeed चतुरिका (clever), a pun on चतुरिका which means (1) a proper name (2) clever. किं तेऽपरं प्रच्छाद्यते why should anything further be concealed from you ? II. 0. 97—यद्यहं चतुरिका might be interpreted in two ways (1) If I am चतुरिका (clever), with a pun on the word चतुरिका (2) As sure as my name is चतुरिका, a sort of oath. II. 0. 98—सोऽपि...रंस्यते He also without seeing the Princess will not feel interested (अभिरंस्यते) in anything else even for a while (मुहूर्त). II. 0. 101—कुतो...भागवैयता Whence can there be such good fortune for us ? II. 0. 103—किं...भवति Can the slayer of the Madhu demon (Viṣṇu) be happy without bearing लक्ष्मी on his bosom ? Similarly जीमूतवाहन will not feel happy unless he sees you. II. 0. 108—किं स्वजनः...जानाति Can a friend know to say anything but what is pleasant ? चतुरिका says किं मयु-मथनो etc. because she is interested in मलयवती. Cf. for a similar idea सोऽहमेवं पश्यति, and अलं सेवया, मध्यस्वतां गृहीत्वा अण M. III. सखि अनोऽपि...वाधते occurs in Rat. II. II. 0. 109—यत्स...संभावयिष्यते that the noble person who was not honoured by me so much as by words, will regard me as discourteous (अद्रक्षिणा). During the meeting, I did not behave properly and जीमूतवाहन will be carrying a bad impression about me. अकृतप्रतिपत्तिः goes with महानुवाच

(अकृता प्रतिपत्तिः यस्मै); it may also be taken with अदक्षिणा (अकृता प्रतिपत्तिः यया), I who did not honour him so much as by words. II. 0. 117—अथवा कथं...हृदये दास्ये is evidently said आत्मगतम्. II. 0. 121—एभिः...सन्तापमपनयति, this (juice of sandal) made hot by these constantly (अनवरत) falling drops of tears cannot remove the heat of your heart. वाजयति fans. II. I. 1—मास्य...कथय do not blame this (fanning).

1:—You yourself make this breeze of the plantain leaf hot with your sighs though it is cool with the contact of thick and young (tender) sandal shoots.

Prose order: घनतरुणचन्दनपल्लवसंसर्गशीतलं अपि शमं कदलीदलमारुतं त्वमेव निश्वासेः उष्णं करोषि । (आर्या).

घनाः तरुणाः चन्दनपल्लवाः तेषां संसर्गेण शीतलं. The breeze is naturally cool, but it is your sighs that make it hot. The breeze is not to blame.

2:—By her, making with the bright and blue lustre of her eye (glances) the trees (appear) as if possessed of collections of hides of antelopes shining and hanging from the branches in the hermitage, was I seen even in the presence of the sage while she only turned her face, and when I have been thus struck, why, Oh God of flowery arrows, are these arrows let fall by you in vain ?

Prose order: सितासितेक्ष्णरुचा तान् शाखिनः विटपावसक्तविल्सत्कृष्णा-जिनौवान् इव आश्रमे कुर्वन्त्या तथा मुनेः अपि पुरः व्यावृत्त्य एव यत् दृष्टः अस्मि तेन एव मयि आहते, पुष्पेषां भवता किं इति मुधा एव एते शराः क्षिप्यन्ते । (शार्दूलविकीर्णितं).

व्यावृत्त्य having turned her face. The force of एव is that she looked at him not with a full face, but only a side glance was thrown. The reading आवृत्त्यैव which would mean ' repeatedly ' is to be rejected as it was not the case that she repeatedly saw him and it would make her glance quite lose its power. सिते च असिते ईक्षणं तस्य रुचा or it may be a Bahuvrīhi going with तथा. The pupil of the eye was black or blue and the rest of the eye was bright, hence her glances sent forth a mixture of bright and blue splendour and the trees in the hermitage covered with this blue-bright splendour appeared to be possessed of hides of spot-

ted antelopes that are both bright and blue. विटपेषु अवसवताः विलसन्तः कृष्णाजिनानां ओषाः येषां तान्. Cf. for a similar idea of the eye transferring its splendour to other objects, यदालोकस्थाने भवति पुरमुन्मादतरलैः । कटाक्षेनारीणां कुबलयितवातायनमिव ॥ *Māl.* II. व्यावृत्त्य दृष्टोऽस्मिन्, for the idea of. यास्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं ... वहन्त्या । ... गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः *ibid* I. and the famous verse in *S'āh.* दमोदकुरेण चरण क्षत इत्यकाण्डे etc. The मुनि is the तापस शाण्डिल्य; जीमूतवाहन means to say ' I have been struck already and sufficiently too by you, oh मदन, as she looked at me at that time. I have been already experiencing the climax of my suffering, why do you then waste your arrows for nothing ? They cannot add to my suffering at all. ' II. 2. 2—तदीरत्वम् that much vaunted courage.

3:—Have not the nights white (bright) with the moon, been passed (by me) ? Has not the blue lotus been smelt ? Have not the evening breezes fragrant with the full-blown *Mālatī* flowers, been endured ? Has not the humming too of bees in the lotus pond been heard by me ? So that you call me plainly as wanting in courage, among the love-lorn !

Prose order: शशाङ्कचवलाः निशाः न नीताः किम्, इन्द्रावरं न आप्रातम्, उन्मीलितमालतीसुरभयः प्रदोषानिलाः न सोढाः किम्, कमलाकरे मधुलिङ्गां शङ्कारः वा मया न श्रुतः किं येन विधुरेषु अवीरः इति मां भवान् निर्व्याजं अभिषत्ते । (शार्दूल-विक्रीडितं).

The moon-lit night, the lotus, the evening breezes, the humming of the bees are all excitants of love. जीमूतवाहन means to say that he ought to have been called वीरतम in as much as he successfully defied these excitants so far. शशाङ्करचयो would mean 'possessed of the splendour of the moon.' शशाङ्क the moon who has got the mark of a hare on the body. The spots on the moon are popularly considered to have the form of a hare. कमलाकर a lake full of lotuses or an assemblage of lotuses. निर्व्याजं without any pretext, i. e. plainly, openly. विधुरेषु (जनेषु) among the विधुर i. e. lovelorn. मयि च विधुरे भावः कांतावृत्तिपराङ्मुखः *Vikram.* IV. विधुरां ज्वलनातिसर्जनाच्च न मां प्रापय पत्युरन्तिकम् *Kumār.* IV. or विधुर might be a noun meaning 'anxiety' or 'affliction.' The reading केनाभिषत्ते would mean 'what leads you to make such an

assertion ? ' II. 3. 1.—अथवा सम्यगभिहितं or you have well said that I have lost my धीरत्वम्. The reading न सम्यगहं ब्रवीमि means 'I am not right when I say that I am धीर on the grounds mentioned in the first three lines of the last verse.' मया नाभिहितं । नन्वधीरोऽस्मि your remark is not false, I say, I am a coward.

4:—By me possessed of a woman's heart, even the flowery arrows discharged by the bodiless one were not endured, so that how can I in this condition call myself now a brave person still before you ?

Prose order: अनङ्गेन क्षिप्ताः कुसुमेष्वः अपि स्त्रीहृदयेन (मया) न सोढाः येन सः अहं अथ तव पुरः धीरः एव इति कथं वदामि । (आर्या).

स्त्रीहृदयेन=स्त्रियाः इव हृदयं यस्य तेन or it might mean (3) स्त्रीगतहृदयेन i. e. कान्तानुक्तमनसा by me whose heart is fixed upon मलयवती, or (3) 'through the heart i. e. love of a woman' explaining the manner in which the arrows were discharged by सदन. Some take स्त्रीहृदयेन as an adj. to अनङ्गेन. जीमूतवाहन means to say that he has forfeited all claim to being called a brave person as he was not able to endure even the *flowery* arrows discharged not by a stout man but by the *bodiless* one. The arrows discharged were not made of steel but flowers, and they were discharged by one who has no-body, hence they were remarkably easy to endure. But I could not endure even them. सः अहं that I i. e. I who was unable to endure such arrows. II. 4. 1—The reading आविष्कृता=आविष्कृतः disclosed. II. 4. 5—प्रतिपद्यमानेन admitting. आवेगः agitation. तद्यावत्...आक्षिपामि where shall I turn his mind from this subject ? II. 4. 8—कस्य ... कथनीयम् the expression occurs in *S'āk.* III. II. 4. 9—अङ्गुल्या निर्दिशन् he points to the चन्दनलतागृह by his finger. II. 4. 11—उपलभमानेव as if chiding me. स्वप्ना ... रम्ये charming on account of the union with the beloved experienced in dream. दिवसशेषं समतिवाहायितुं to pass the remaining portion of the day. II. 4. 19—कलविष्यति will understand, the reading ना ... तुल्यतु means 'let not anybody weigh i. e. understand my heart'.

5:—This bower of sandal creepers without the moon-faced one, though possessed of a slab of moon-stones, like the evening without the moon-light, does not please me.

Prose order: चन्द्राननया रहितं सचन्द्रमणिशिलं अपि इदं चन्द्रनलतागृहं चन्द्रिकाया रहितं निशायाः मुखं इव मम न प्रियम् । (आर्या).

निशायाः मुखं the beginning of night i. e. evening. The bower is compared to the evening and मलयवती to the चन्द्रिका. II. 5. 2—दिष्ट्या वर्षसे you are to be congratulated; an idiomatic construction; the thing upon which one is to be congratulated is to be put in the instrumental case. II. 5. 7—अतिसाध्वसेन by excessive nervousness or fear. II. 5. 17—एषा सेति The चेदी being at a distance could make out only एषा सा of what विदूषक had said in II. 5. 15. II. 5. 20—The विदूषक repeats again what he had said, because जीमूतवाहन had apparently not heard him before on account of his being engrossed in his own thoughts.

6:—This is the same slab of moon-stones, where the beloved was seen by me weeping—the beloved who resting her pale face on her sprout-like left hand, was heaving deep sighs, and who, when I was delaying long, with her lower lip slightly throbbing and suppressing the anger in her heart, indicated the feelings within her.

Prose order: यस्यां विषाण्डुरं आननं वामे करकिसलये कृत्वा वनश्रुतिद्रमा मयि चिरयति मनाक्स्फुरिताधरा नियमितमनोमन्युः व्यक्ताकूता रुदती प्रिया मया दृष्टा, सा इयं शशिमाणिशिला । (हरिणी).

विषाण्डुरं pale or wan, करकिसलय sprout-like i. e. tender. वनः श्रुति-तानां उद्गमः यस्याः सा. मयि चिरयति loc. abs. व्यक्तः आकूतः (feelings हृदया-भिप्रायः) यस्याः सा, मनाक् little. If the reading is स्फुरितैर्भुवोः, मनाक् should be taken with व्यक्ताकूता who slightly indicated her feelings by the throbbing of the eye-brows. नियमितः (restrained) मनोमन्युः यस्याः or यया. II. 6. 3—का पुनरेषा who indeed can this beloved be, who is so described ? II. 6. 5—यथा...मविष्यासि as we see him unobserved, so I think you also might have been observed by him. The reading मा नाम त्वमप्येवं दृष्टा would mean ' I hope you are not seen by him. ' It is not good as it does not properly harmonise with युज्यत एतत् said by the नायिका. II. 6. 8—युज्यत एतत्. All right, कं ... मन्त्रयते but of whom is he thinking in his mind as having a love-quarrel with him ? The नायिका means to say that even though चेदी's suggestion viz. that she might have

been observed is accepted, the matter remains unexplained. *She* had no love-quarrel with him, hence it must be some other lady of whom he is thinking. II. 6. 14—अभिरमते is pleased or delighted. II. 6. 15—एतदेव वक्षयिष्यामि I shall dwell on this topic still further, एनमेव वादयिष्यामि I shall harp on the same strain, or I shall make him relate the whole story.

7:—This slab of the moon-stone sprinkled over with these tears is as it were oozing out on account of this rise of the moon in the form of your face.

Prose order: बाष्पाम्बुना सिक्वतं एतत् चन्द्रकान्तशिलातलं ते अनेन मुख-चन्द्रोदयेन निष्यन्दते इव । (अनुष्टुभ्).

The moon-stones ooze in the presence of the moon. The moon-like face of मलयवती has as it were caused the slab of the moon-stone to exude water which was really due to her tears. II. 7. 7—येन त्वं ... प्रतिपाल्यावः my heart is not convinced that he, by whom you were seen, will talk in this manner with reference to another lady: we shall therefore await the end of the tale. II. 7. 10—विनोदयेयम् I shall divert myself. The idea of a lover's diverting himself with the picture of his love is quite common. Cf. *S'ûk.* VI. where दुष्यन्त similarly diverts himself. See also *M. II.* and *Rat.* मनःशिला red arsenic. II. 7. 14—वर्णकः a colouring material.

8:—Even the out-line of the face of the beloved, first beheld, which (face) is the festival of (my) eyes and which is possessed of a lower lip having the beauty of an unimpaired *Bimba* fruit, delights (me) like even the digit of the moon, seen for the first time, who (the moon) is the festival to the eyes (of all men) and who possesses a lustre on account of the disc being unclouded.

Prose order: अक्लिष्टविम्बशोभाधरस्य मननोत्सवस्य, दयितामुखस्य आशिनः इव इयं प्रथमदृष्टा रेखा अपि सुखयति । (आर्या).

अक्लिष्टविम्बशोभाधर referring to दयितामुख should be dissolved as अक्लिष्टं विम्बं (i. e. the *Bimba* fruit) तस्य शोभा यस्य तादृशः अवरः (lower lip) वस्मिन्; अक्लिष्टं = lit. unimpaired i. e. full or ripened; referring to the moon, अक्लिष्टं (free from clouds or stain) विम्बं (disc)

तस्य शोभां धारयतीति, प्रथमदृष्टा referring to the moon means 'seen for the first time after the dark fort-night' i. e. the moon on the शुक्लपक्षदिने day. रेखा referring to the face means 'the out-line of the picture;' referring to the moon, it means the 'रेखा or digit of the moon.' The reading रेखापि is more emphatic than रेखा सुखयति नः. II. 8. 2—अप्रत्यक्षे...ल्लिख्यते such (i. e. so exact) a form is painted even though the person drawn is not present !

9:—This beloved is indeed near in front placed by my imagination; when constantly gazing at her, I paint her, what wonder is there ?

Prose order: सङ्कल्पस्थापिता इयं प्रिया पुरः सन्निहिता एव यदि दृष्ट्वा दृष्ट्वा एनां लिखामि तत् अत्र कः विस्मयः । (अनुष्टुप्).

जीमूतवाहन says 'you are wrong, oh विद्वक्, in remarking that I am drawing my beloved in picture, when she is not present. She is present and quite near in front of me, created by my imagination. It is a 'model drawing' that I am engaged in drawing. Hence there is no wonder that the painting is so exact.' दृष्ट्वा दृष्ट्वा means 'looking at again and again.' Cf. चिरं ध्यात्वा ध्यात्वा निहित इव निर्माय पुरतः *Uttar*. VI. II. 9. 2—ज्ञातं...has not the end of the tale been known now ? You asked me to await the end of the tale (II. 7. 8.) and the upshot of the whole thing is that he is desperately in love with another lady. The reading ज्ञातं खलु...means 'has not the end of the tale come now ?' as one would say 'झाला का एकादा गोष्टाचा शेवट ?' in Marathi. 'You thought that the end of the tale would show something favourable to us, but on the contrary it has confirmed my suspicions.' II. 9. 6—जीवितं...उल्लासः her words (उल्लास) show that she is quite regardless of her life. She is overcome completely with despair and might be thinking of putting an end to her life. II. 9. 7—ननु मत्तैव...as we know from (II. 0. 7.). II. 9. 11—आसन्नभावात् on account of his being near us. सुपरीक्षितः examined or observed properly. कुतो...वरः whence can there be a more worthy husband ? The reading कुतो योग्यो वरः he is regarded as a fit husband. II. 9. 12—अहं...अनुभवामि As for me, on account of my great affection for मलयवती (lit. my being dependent on her affection),

I experience an indescribable (strange) and different state of feelings. अवस्थान्तरं means अन्या अवस्था; hence अयत्त is superfluous.

10:—Since (on the one hand) he is the ornament of the royal family of the Vidyādhars, wise, esteemed (lit. approved of) by the good, matchless in beauty, rich in valour, learned, modest and young, and since (on the other hand) he being prepared would give up his life out of compassion for (to save the life of) any living creature; and so in offering my sister to him, I feel an incomparable joy and also sorrow.

Prose order: यत् विद्याधरराजवंशतिलकः, प्राज्ञः, सतां सम्मतः, रूपेण अप्रतिमः, पराक्रमधनः, विद्वान्, विनीतः. युवा; यत् च अभ्युद्यतः सत्त्वार्थं करुणया असन् अपि सन्त्यजेत्, तेन अस्मै स्वसारं ददतः मे अनुला तुष्टिः विपादः च । (शार्दूलविकीर्णितं).

मित्रावसु is incomparably glad because मलयवती would get such an excellent husband and sorry because जीमूतवाहन would not hesitate to sacrifice his life to save any creature (as the Calcutta edition says अतिमुपात्रे अस्मिन् भगिनीदाने हर्षः, कस्यापि जीवनाय स्वजीवनदानं भगिन्या वैष्यापत्तिरिति विपादः). यत्=यस्मात् since. तिलक lit. means a natural mark under the skin or a mark on the forehead, used at the end of compounds to denote the best of the species. सत्त्वार्थं for i. e. to save the life of any creature (सत्त्व). The reading अनुला would be an adj. to स्वसारं 'the peerless;' but there is no good propriety in taking such an epithet for स्वसारं. On the other hand अनुला as going with तुष्टिः is quite in its proper place as the merits of the would be bridegroom in the first two lines do warrant an incomparable joy. II. 10. 5—प्रच्छादय ... कन्यकाम् conceal this girl drawn in the picture by this plantain leaf. The other reading चित्रगतं कर्म would mean 'this drawing of the picture.' A similar expression occurs in *Rat.* II. भो वयस्य प्रच्छादयेत्तच्चित्रफलकमनेन कदलीपत्रेण. II. 10. 13—अपि कुशली is he doing well? अपि used at the beginning of a sentence, introduces a question. II. 10. 18—अस्ति... सिद्धराजान्वयस्य I have got a daughter named मलयवती who is as it were the very life of the royal family of the Siddhas. दुहिता derived by यास्क as दुहिता (not properly placed); दूरे हिता (desirable to keep at a distance from the father's house, i. e. at the

husband's), दोग्धेः (one used to milk the cows or one always demanding wealth from the father as Durga explains). जीवितमिव i. e. as dear as life; cf. सा कुलपतेरुच्छवासितमिव *Ślik*. एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् *Kumār*. VI. 63. II. 10. 22.—किं न... ' why are you not angry now ? Do continue to be angry ' said in jest. II. 10. 24—मा हस ... do not laugh prematurely. Have you forgotten that his heart is devoted to another (अन्यस्मिन् जने हृदयं यस्य सः, तस्य भावः). मित्रावसु has made the offer but it is not likely to be accepted. II. 10. 30—तद्यथा ... मेघः having said something or other (i. e. putting forth some sort of excuse) let him be dismissed. II. 10. 33—दृताश ... जानाति oh wretched man, who does not know this ? मलयवती means to say that she knew that विदूषक would give some such advice to deceive मित्रावसु. II. 10. 33—क इह ... प्रतिगृहीतुमुत्सहे who, on this earth, would not desire such honourable connection with you ? But it is not possible to turn the heart elsewhere which has been fixed on something else. Hence I am unable to accept her. The noble जीमूतवाहन refuses to follow the advice of विदूषक and gives a straight-forward and courteous answer. अन्यतः प्रवृत्तमन्यतः प्रवर्तयितुं might also mean ' to turn my heart which is engrossed in service of my parents to love affairs ' ; but this is quite unnatural. II. 10. 36—समाश्रयितुं take heart, comfort. II. 10. 39—पराधीनः ... गताश्रय्यस्तु this जीमूतवाहन is dependent on others (i. e. parents), what is the use of requesting him ? Having gone to his parents, request them. विदूषक gives a statesmanlike answer in order to free the hero from an awkward situation, and विदूषक hopes to influence जीमूतवाहन's father in the meanwhile by informing him of the real state of things. But मित्रावसु is more than a match for him. He takes up the hint, at once goes to जीमूतवाहन's father and secures from him consent to the proposed match (II. 12. 42). II. 10. 41—नार्य ... he would not transgress i. e. go against his father's wishes. II. 10. 42—तद् ... याह्यामि I shall make him accept मलयवती through his parents. II. 10. 43—एवं ... जानाति To refuse our request, when we have thus spoken our mind—but of course, the Prince knows best what to do; said rather sarcastically. He means to say that it

was not proper for जीमूतवाहन to give a blank refusal. II. 10. 46—How indeed मित्रावसु though humbled by a refusal, still urges something ! मलयवती as a self-respecting girl could not brook the idea of her brother still continuing negotiations after the insult given to him. In her opinion मित्रावसु ought to have walked off indignantly; of course मलयवती could not hear exactly what मित्रावसु said, as she was too angry for that. प्रत्यक्षं लघुकृतः means, 'insulted to his face.' II. 10. 52—किं ... धारितेन what is the use of keeping this body of mine that is sullied by the stain of misfortune and subjected to the utmost misery ? शरीरहतक would mean 'this wretched body.' II. 10. 54—विलम्बस्मितेन with an embarrassed or forced smile, in order to drive any suspicion in the mind of the चेटि. II. 10. 58—अन्यादृशं otherwise, i. e. there is something uncommon about her. II. 10. 59—अपवारिता concealed; cf. with this the speech of the विट in *Mk.* VIII, विटः—(किञ्चिद्भ्रूत्वा) अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनान् । तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम्. II. 10. 64—अन्यस्मिन्नपि जन्मान्तरे in another life. As जन्मान्तर alone means अन्यत् जन्म, अन्यस्मिन् is superfluous. II. 10. 67—उद्ध्व by hanging. Cf. with this a similar scene in *Rat.* III where सागरिका hangs herself in the same manner and is similarly rescued by the king. सागरिका—वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्धव्योपरता भविष्यामि ... तद्यावदहमशोकपादपे गत्वा यथासमीहितं करिष्ये ... (इति कण्ठे लतापाशमर्पयति). II. 10. 70—(सवर्ष) because he is delighted to see his beloved. It would have been more natural if the hero had been a little excited and aggrieved at the state of his beloved.

11:—Not indeed, oh beautiful lady, should such a rash act be done; take off this sprout-like hand from the creeper; how can that (hand) which is not strong, as I think, even to gather flowers, devise the noose for hanging you till death ?

Prose order: सुगन्धे ईदृक् सादृशं न खलु न खलु कार्यम्, एतं पल्लवार्धं वरं लतायाः व्यवस्य, यः कुलुभं अपि विचेतुं न समर्थः (इति) मन्ये स ते उद्धवनाय कथं पाशं कलयति । (मालिनी).

पल्लवार्धं = पल्लवस्य आना यस्य ते, लतायाः from the noose of the creeper. कलयति takes, devises. Cf. for the use of न खलु, न खलु न खलु वाचः सन्निपात्योऽयमस्मिन् *S'ūtr.* I, and for a similar idea अलमल-

सतिमात्रं साहसेनामुना ते । त्वरितमायि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ॥ *Rat.* III. II.
 11. 4—कथं मरणेऽपि...Are you to be requested even for death ?
 Am I to take your permission even to die ? मरणे has here the
 sense of the dative मरणाय.

12:—This guilty hand, by which a noose was placed on
 the neck fit for a necklace, has been caught (by me); how can
 it be set at liberty ?

Prose order: हारलतायोस्ये कण्ठे त्वया येन (वरेण) पाशः अपितः साप-
 राधः अयं ते करः (मया) गृहीतः, कथं (स) मुच्यते । (अनुष्टुप्).

जीमूतवाहन means to say that he cannot let go the hand
 which like a culprit was caught red-handed (अपराधी गृहीतो विना
 दण्डं न मोच्य इति भावः *Cal. ed.*). II. 12. 2—मरणव्यवसाय determi-
 nation of dying. Cf. मन्दीनकार मरणव्यवसायबुद्धिम् *Kumār.* IV. 45.
 II. 12. 4—न खल्वाच्छामि surely I cannot understand. II. 12. 10—
 तस्याः...व्यवसितम् this was attempted by her full of dejection
 thinking that she was not accepted, though offered by मित्रावसु,
 by him out of partiality for his beloved painted on the slab.
 प्रतिषादयतः मित्रावसोः gen. abs. II. 12. 13—अथवा...प्रयुज्जिः or whence
 could the digit of the moon originate but from the ocean ?
 i. e. such a charming maiden like मलयवती could only have
 sprung from a noble family like that of विश्वावसु. This refers to
 the mythical account of the moon, and other beautiful things
 being churned out of the ocean by the Gods and the demons. Cf.
 सखि कुतो वा महोदधि वज्रयित्वा पारिजातस्योद्वेगः *Māl.* II. हा कथं वञ्चितोऽस्मि
 how am I deceived ? I rejected the very object of
 my love through some misunderstanding. II. 12. 18—यदि मां न
 प्रत्येपि if you do not believe me. II. 12. 31—किं...त्वमालिखितेति
 what do you say that you are *as it were* drawn ? Why, such
 is the resemblance of this picture that it cannot be made out
 whether a reflection of the princess is transferred to this slab or
 you are drawn in the picture ? The idea is: the picture is so
 exact that your image is reflected in this slab or that you
 yourself are drawn and *not* that you are *as it were* drawn. II.
 12. 35—दुर्जनीकृता made wicked i. e. blame-worthy. She means
 to say • The picture clearly shows that I am the object of his

love, and that I alone am to blame for my rash action.' गान्धर्वो विवाहः love-marriage. In *Manu* eight forms of marriage are mentioned. ब्राह्मो वैवस्वथैवापः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमो-
यमः ॥ The गान्धर्व विवाह is thus described, इच्छयान्योन्यसंबोधः कन्यायाश्च
वरस्य च । गान्धर्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥ II. 12. 42—प्रतिगृहीता—it
seems that मित्रावरुण goes directly to जीसूतवाहन's parents and secures
their consent for the match. II. 12. 47—ममैवैकस्य...विदूषक means to
say that it would be only he who would be pouted by the match
as he would have grand feasts in celebration of the marriage.
II. 12. 53—गता i. e. you will be going. दास्याः पुत्रि an abusive
term, lit. 'daughter of an unchaste woman' if it is taken as an
अलुक् compound. II. 12. 56—स्नपनकं bath. From the Prakrit
गृहवर्गकं we have our Marathi न्हाणं. II. 12. 58—वैतालिकः a bard.
विविधेन तालेन व्यवहरतीति; the business of the वैतालिक is to announce
time, to sing the glories of the king, to awaken him in the
morning etc.

13:—Giving to this Malaya mountation the splendour like
that of Meru by the shower of scented powder, and where at
once the beauty of the morning and the evening sunshine is
surpassed by red lead-powder, the world of Siddhas announces
to you the time of marriage-bath for the accomplishment of
your desire by means of the loud songs of ladies, charming with
the chiming of noisy anklets with red gems.

Prose order: इह मलये पिष्टातकस्य वृष्ट्या मेरुतुल्यां भुतिं दधानः, सद्यः
सिन्दूरदूरीकृतदिवससमारम्भसन्ध्यातपश्रीः सिद्धलोकः अङ्गनानां अरुणमणिरणन्नूपुराराव-
हृद्यैः उद्गीतैः भवतः उद्गाहलानवेलां सिद्धये कथयति । (सन्धरा).

पिष्टातक is a yellow scented powder like our बुक्का or गुलाल, मेरु
is a fabulous mountain which is golden and the sun and the
planets are supposed to revolve round it. The मलय mountain
appeared to be all yellow like the मेरु owing to the showers of the
पिष्टातक (उत्सवेषु रजनीतण्डुलकुङ्कुमादीनां तत्र तत्रोलखलावहनेन चूर्णप्रसारणं क्रियते
तत्र पिष्टातकमुच्यते). सिन्दूरेण दूरीकृता दिवससमारम्भस्य सन्ध्यातपस्य च श्रीः येन, the
showers of सिन्दूर (our शेंदूर) surpassed the morning or evening
twilight in splendour. The reading सिन्दूरधूलीकृत...सिन्दूरधूलीभिः कृता-
दिवससमारम्भे अपि सन्ध्यातपस्य श्रीः येन creating the beauty of the even-

ing even in the morning by the सिद्ध. But it does not appear that the events described before have taken place at dawn, and what is exactly meant by saying that the beauty of the evening was created even at dawn is not clear. The morning sunshine and the evening sunshine, so far as the colour is concerned, are practically the same. दूरीकृत lit. placed at a distance i. e. surpassed. उद्गीतैः by loud songs sung in गान्धार note. षड्जमध्यमनामानौ ग्रामौ गायन्ति मानवाः । न तु गान्धारनामानं स लभ्यो देवयोनिभिः ॥ अरुणाः मणयः येषु नादृशानां रणतां नूपुराणां आरावेण हृद्यैः. this reading has अरुणमणि open to the fault of being an अपुष्टार्थ expression, so the reading चलनरण... would be better. सिद्धलोकः the world of the Siddhas. The verse describes the preparations for the marriage going on actively.

14.—Of but a few meritorious (lovers), I think there takes place the union—of them who love each other, and who are equal in point of beauty, love, family and age.

Prose order: अन्योन्यप्रीतिकृतां समानरूपानुरागकुलवयसां पुण्यवतां केषांचित् एव समागमः भवति इति मन्ये । (आयौ).

The reading अन्योन्यदर्शनकृतः means 'caused by each other's sight.' जीमूतवाहन means to say that it falls to the lot of very few couples to be worthy of each other in every respect. Compare for the idea of the importance of mutual love in marriage इतरेतानुरागो हि विवाहकर्मणि पराव्यं मङ्गलम् । गीतश्चायमवोऽङ्गिरसा यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृदिः *Mūl.* II. The Calcutta edition drops this verse altogether.

Act III.

The marriage is over and we are introduced to a comic scene where the मित्र and चेटो make fun of विदूषक. Then the hero and the heroine enter, and the hero is shown as acting the part of an out-and-out gallant lover. मित्रावसु then brings the news of the invasion by मत्तङ्ग of the kingdom of जीमूतवाहन and expresses his readiness to go and fight with मत्तङ्ग. जीमूतवाहन however persuades him not to trouble himself about the matter as he would not like the idea of being the cause of slaughter for the sake of the kingdom.

विचित्रविह्वलेषः dressed in a fantastic and disorderly manner. चषक a cup for drinking wine. विट in dramas is a companion of the hero and is described as being skilled in the arts of singing, music and poetry (संयोगहीनसंपद्विस्तु धूर्तः कलैकदेशज्ञः । वेशोपचारकुशलौ वागी मधुरोऽथ बहुमतो गोष्ठ्याम्). Our विट however is merely a sensualist. चेटः शृङ्गारिनायकस्य अघमः सहायविशेषः. The चेट makes his appearance in this scene with a liquor pot on his shoulder.

1:—To me there are only two gods—he who always drinks wine and he who brings about one's union with the beloved—Baladeva and Kāmadeva.

Prose order: यः नित्यं सुरां पिबति यः च जनस्य प्रियसंगमं कुरुते तौ द्वौ एव बलदेवः कामदेवः च समं देवौ । (आर्या).

बलदेव or बलराम, the elder brother of श्रीकृष्ण, is described always as a great drunkard. It is quite natural for the विट who is himself drunk and is waiting for his beloved नवमालिका, to declare that he would pay allegiance to Bacchus and Cupid only. The reading मन्वे द्वौ इव would mean 'I regard the two to be as it were gods,' but the reading adopted in the text is decidedly better, being more forcible. III. 1. 2—धूर्णन् reeling.

2:—On whose chest there is always the beloved, in whose mouth there is always the wine scented with blue lotus, and on whose head there is always the crest.

Prose order: यस्य वक्षःस्थले दधिता, मुखे नीलोत्पलवासिता मदिरा, शीर्षे च शेखरकः नित्यं एव संस्थितानि । (आर्या).

शीर्षे च शेखरकः would also mean 'and शेखरक (the name of the विट) stands at the head of all' i. e. is superior to all. A pun on the word शेखरक which means (1) a crest and (2) the name of the विट. III. 2. 8—अवश्यं ... The विट reels and tumbles under the influence of wine, but imagines that he is being pushed by his beloved in jest. परिहसति plays a joke. III. 2. 18—प्रथमप्रहरे in the first watch of the night. The reading प्रथमप्रदोषे would mean 'the first part of evening' but प्रदोष is not subdivided into parts. III. 2. 21—आपानकसौख्यं the pleasures of drinking. III. 2. 23—कीदृशः ... शेखरकः what is शेखरक (wreath or crest) without नवमालिका (jasmine)? A pun on शेखरक as well as नव-

मालिका. नवमालिका is the name of the beloved of विट and it also means the 'jasmine'. The विट without his beloved is like the wreath without the jasmine. III. 2. 26—महारक master, lord. III. 2. 42—
 मे ... द्रवन्ति why indeed do these bees attack me ? आत्मानमाग्राय
 smelling his own person. III. 2. 44—सबहुमानं...पिनदम् I have
 fragrant pastes applied to my body with great respect and a
 wreath of flowers has been fastened to my head. III. 2. 45—
 स ... मृतः this same extreme respect shown to me has now be-
 come the cause of this calamity. The bees were attracted by
 the fragrance of the paste and the wreath. III. 2. 46—रत्नंयुक्तं ...
 गन्निष्यामि I shall go veiling myself with the upper garment and
 wearing this pair of red garments profusely i. e. so as to cover
 the whole of the body, like a woman. लंबं लंबं i. e. going right
 up to the heels. रक्त...red is a characteristic colour of the Bud-
 dhists. अवगुण्ठन veil. The reading लोवेणं विधाय does not appear to be
 good. It is ridiculous to suppose that the विदूषक actually dresses
 himself like a woman; what he seems to have done is simply to
 cover up the whole of his body with the pair of garments. विदूषक
 in this dress is now mistaken for नवमालिका by the intoxicated
 शेखरक. III. 2. 54—कण्ठे गृहीत्वा having embraced her. III. 2. 60—
 दुष्टमधुकर a wicked drunkard or libertine; a pun on मधुकर which
 means (1) a bee (2) a drunkard. III. 2. 63—कथं ... विदूषक had
 turned his face to avoid the smell of liquor. The विट thinks that
 नवमालिका being angry with him as he was late, had turned her
 face away from him. III. 2. 75—रञ्जनी ... तोत्कण्ठे whose longing
 has been increased owing to separation during the night.

3:—Oh Navamālikā, that S'ekharaka falls at your feet,
 who, proud as he is, does not know to bow down to (i. e.
 who is too proud to salute) Viṣṇu, Ś'iva or Brahmadeva.

Prose order: नवमालिके, गर्वितः यः हरिहरपितामहान् अपि ननु न जानाति
 सः शेखरकः तव चरणयोः पतति । (अर्था) .

पितामह means 'grand-father,' here used for Brahmadeva.
 The expression हरि...might also mean 'the grand-fathers of
 हरि and हर.' विट is too proud to salute हरि or हर or मन्ना, but he is
 willing to fall at the feet of नवमालिका. III. 3. 4—मत्तपात्क drunken

wretch. The reading मत्तबालक means the same thing. III. 3. 7—
 कथं ... प्रसाद्यते how the noble आश्वेय is being entreated by शेखरक
 being overpowered by intoxication, mistaking him for me. The
 reading अन्या लो for आयांश्वेयः should be rejected as it goes against
 the next sentence. अलीकं कोपं कृत्वा feigning anger. III. 3. 12—
 रौषारक्तैः red with anger. III. 3. 19—कपिलमकंदक brown monkey.
 The विदूषक is often likened to a monkey. Cf. *M.* IV. where
 विदूषक says साधु रे पिङ्गलवानर साधु, सुष्ठु परिश्रान्तस्त्वया संकटात् सपक्षः. In
Vikram. विदूषक is called a शाखाभृग. प्रतारयसि cheat or insult. The
 विट seems to have been prostrate all this time, and gets up after
 विदूषक had said कोऽपि ब्राह्मणोऽहं, hence he was not able to notice
 the चेटी. III. 3. 36—तज्ज्वन्ती threatening. III. 3. 39—इदानीं...I
 shall make you fall on my feet presently. The चेटी succeeds in
 carrying out her threat in III. 3. 81. III. 3. 41—सलीकृतः treat-
 ed like a bad man i. e. insulted. III. 3. 45—त्वं...मत्तपालकः con-
 sidering you to be a relative, I have jested with you; is शेखरक
 really a drunken wretch? The reading किं शेखरको मत्तः कृतः परिहासः
 would mean 'Is शेखरक really a drunken wretch or is it merely
 joking?' The विट belonged to the bride's party and the विदूषक
 belonged to the bride-groom's party and thus विट and विदूषक were
 now relatives by the marriage of जोमूतवाहन and मलयवती. The
 custom of playing innocent jokes at the time of marriage still
 survives. विदूषक had called विट a मत्तपाल, so विट wants to ascertain
 whether he really held that opinion even after the explanation
 offered. III. 3. 48—बहुलीकृत्य having folded it into a round form.
 III. 3. 49—ततः कृतः परिहासः then enough of joking or the expres-
 sion might mean 'then you admit or it is now settled that it
 was all a joke.' III. 3. 52—दिष्टया...सदावेगः Luckily his intoxi-
 cation seems to have come to an end. III. 3. 57—सुभरितं...सुरया
 fill to the brim this cup with pure liquor. III. 3. 59—जानुभ्यां
 स्थित्वा bending on his knees, kneeling. III. 3. 66—इदं...पूवं
 This has its juice particularly scented with the contact of नवमा-
 लिका's face, and has not been tasted by any one else except
 शेखरक. III. 3. 68—कं...करिष्यामि What greater honour can I do
 to you? III. 3. 70—ब्राह्मणः ... I am a Brahmin and a Brahmin

should never drink wine. III. 3. 72—ब्रह्मसूत्रं the sacred thread or यज्ञोपवीत. III 3. 79—अनेन...वेदाक्षराणि the Vedic words are all shut up or held back by the smell of liquor. The विदूषक is generally described as a मृत्विण्डिबुद्धिः and of a very short memory. Cf. यदि नीत्या एकमप्यक्षरं पठेयं तद्वायवीमपि विस्मरेयम् *M.* IV. and विदूषक gives this answer because he is as a matter of fact, ignorant of वेद. Or विदूषक's answer may be taken here to be a witty one so as to avoid the necessity of uttering Vedic words which should not be heard by a man of low caste. III. 3. 91—ममैवतु forgive. III. 3. 101—अकालमृत्युः Untimely death. विदूषक humorously characterises his recent uncomfortable position as a sort of death. He is glad that he has surmounted his recent trouble. III. 3. 102—सङ्गृहीत polluted by the touch. दीधिका a well. III. 3. 103—रूपिणीमिव वरलक्ष्मीं the bride-groom's beauty in bodily form as it were. स्वयंवरलक्ष्मी would mean the 'beauty of a choice-marriage.' The reading रुक्मिणी इव हरिः would mean 'like Kṛṣṇa supporting रुक्मिणी'. III. 3. 104—पार्श्वपरिवर्ती भवामि I shall be by his side i. e. attend on him. III. 3. 105—गृहीतवरनेपथ्यः dressed as a bride-groom. विभवतः परिवारः retinue according to rank or dignity (विभव).

4:—Looked at, she casts down her eyes; spoken to, she does not speak; on the bed she turns her back to me; embraced forcibly, she trembles and when her female friends go out of the room, she desires to go out; by her very perversity, my newly married beloved has become all the more dear to me to-day.

Prose order: दृष्ट्वा दृष्टिं अथः ददाति, आभाषिता आलापं न कुरुते, शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति, बलात् आलङ्घिता वेपते, सखीषु वासभवनात् निर्यान्तीषु निर्गन्तुं एव ईक्षते, नवोदा प्रिया वामतया एव अथ मे सुतरां प्रीत्यै जाता । (शार्दूलविक्रीडितं).

शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति contains no reason for her behaviour as in the other clauses, so we may supply प्रापिता सती. निर्यान्तीषु सखीषु loc. abs. construction. वामता perverse behaviour. Cf. for a similar idea प्रणयविशदां दृष्टिं वक्षते ददाति न शङ्कया । ... वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्न-धृताप्यहो । रमयतितरां संकेतस्था तथापि द्वि कामिनी ॥ *Rat.* III. 9. Also व्याहृतापि प्रतिबचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका । सेवते रम शयने पराङ्मुखी सा तथापि रतये

पिनाकिनः ॥ *Kumār*. VIII. ... हस्तौ स्त्रौ नयति स्तनावरणतामालिङ्गयमाना बलात् ॥ ... व्याजेनाप्यभिलाषपूरणसुखं निर्वर्तयत्येव मे ॥ *M. IV*.

5:—(The vow of) silence was observed by me by giving as a reply the sound *hum*, this body of mine was heated by the moon-light blazing like the forest fire, and meditation was also effected with a concentrated mind for many nights and days, this fruit of that penance, oh beloved, this face of yours I now behold.

Prose order: हुंकारं प्रतिवचः ददता मया यत् मौनं आसं वितम्, यत् दावानल-
दाग्निमिः चन्द्रातपैः इयं तनुः तापिता, बहूनि नक्तदिनानि अनन्यमनसा यच्च ध्यातम्
तस्य तपसः एतत् फलं यत् ते इदं मुखं अधुना पश्यामि । (शाङ्खलिविक्रीडितं).

जीमूतवाहन means to say that he had been practising a sort of penance ever since he fell in love with मलयवती and now he has secured the reward of his penance viz. the face of मलयवती. An ascetic practising penance observes the vow of silence, answering any question by a mere हुंकार; जीमूतवाहन also was too engrossed in his love to answer otherwise than a हुंकार. An ascetic observes the पंचाग्निसाधन, seating himself amidst the four household fires, and at the same time exposing his body to the sun's heat; जीमूतवाहन also allowed his body to be scorched by the moon-light, which being a great excitant of love, is to a lover a veritable wild fire. An ascetic passes his days and nights in meditating upon Brahman, with a concentrated mind: जीमूतवाहन also did the same contemplating upon his beloved. The ascetic is able to know Brahman as the reward of his penance. जीमूतवाहन has मलयवती as his reward. The reading हुंकारैः प्रतिवचं ददता means the same thing 'giving a reply by हुंकारs'. दावानल is the forest fire. III. 5. 2—न केवलं...he is not merely handsome (दशनीय) but also knows how to make a flattering speech. III. 5. 5—प्रतिपक्षवादिनि Oh you who take a perverted view! The चेटी means to say that there is nothing flattering in जीमूतवाहन's speech, he is simply stating a fact. पडिपक्षवादिणि may also be प्रतिपक्षपातिनि one who is partial to the opposite side. The ultimate meaning is of course the same. III. 5. 9—स्वैरं slowly.

6:—The weight of breasts wearies your waist, why then a necklace in addition? The pair of thighs is oppressed by the weight of the hips, why then this girdle? The two feet have no strength to bear the pair of thighs, how can they the anklets? By your own limbs you are adorned, why do you wear these ornaments to trouble you?

Prose order: एषः स्तनभारः ते मध्यस्थं खेदाय, अपरः हारः किम्, नितम्ब-भारतः ऊरुयुगं ताम्ब्यति, अनया काञ्च्या पुनः किम्, ऊरुयुगलं वोढुं पादयुगस्य शक्तिः न, नूपुरौ (वोढुं) कुतः, स्वाङ्गैः एव विभूषिता असि, हे शाय मण्डनं किं वहसि। (शाङ्खनिष्क्राडितं).

Heavy breasts, a slender waist and bulky hips are regarded as a sign of beauty in the case of young ladies. Cf. मध्ये क्षामा...। श्रेणीभारादलसममना स्तीकनम्रा स्तनाभ्याम्। *Megha*. The reading श्राम्यति would mean, 'is exhausted.' काञ्ची the belt or girdle, Marathi कमरपट्टा. Newly married ladies even now indulge in the luxury of a काञ्ची, नूपुर and हार. Cf. for the idea in the fourth line द्यमव-यदेः पाण्डुक्षामैरलंकृतमण्डना *Māl.* VI. III. 6. 3—परा श्रीः exquisite beauty.

7:—The juice of the sandal trees cools the paved ground in the bower of creepers; near by is the peacock dancing at the sound of the fountains and this flood of water too, issuing forth from the fountain and red with the pollen of flowers carried easily by the gush of water falling forcibly, flows with speed, filling the basins of trees.

Prose order: चन्दनानां निष्यन्दः लतामण्डपे कुट्टिमान्तान् शिशिरयति, भारात् नीलकण्ठः धारागृहाणां ध्वनिं अनु ताण्डवं कुरुते, यन्त्रोन्मुक्तः आपातोत्पीड्येहल-हृतकुसुमरजःपिञ्जरः अयं च जलौघः विटपिनां आलम्बालान् पूरयन् वेगात् चलति। (स्रग्धरा).

शिशिरयति denominative from शिशिर 'makes cool'. कुट्टिमान्त paved ground or region (अन्त). The reading लतामण्डपं कुट्टिमानां would mean 'the bower of creepers over the paved ground'. भारात् near. The reading तारं would mean 'loud' and would be connected with ध्वनि. अनु is a कर्मप्रवचनीय governing ध्वनि. The reading तनुते would mean 'spreads or commences'. The peacock mistakes the noise of the fountains for the thunder and is

greatly delighted at the prospect of the approaching rain. Sanskrit poets frequently allude to the peacock's joy at the advent of rain and thunder. Cf. पद्मेहीति शिखाण्डिनां पडुतरं केकाभिराक्रन्दितः *Mh.* V. येषां रवेण सहस्रोत्पतितैः मयूरैः *ibid*, also स्तनयित्स्नोर्मयूरीव चकितोत्कण्ठितं स्थिता *Uttar.* III. मेघघ्वाणेषु नृत्यं भवति च शिखिनाम्. For the idea of the peacock's mistaking other noise for thunder cf. जीमूतस्तनित-विशङ्किमिमयूरैरुदग्रावैरनुरसितस्य पुष्करस्य *M. I* and शशिमाणिप्रणालनिर्झरप्रमोद-मुखररवरभ्ये प्रदोषसमये *Kādam.* ताण्डवं a dance. It is peculiar to God S'iva and his ganas. आपातेन यः उत्पीडः तेन हेल्या हृतेन कुसुमानां रजसा पिबतः. The reading हत would mean 'struck'.

8:—Making the bowers—their drinking-halls—resound with their songs (hummings), displaying the contact of the perfumed powder by means of the pollen of flowers, and drinking honey to their utmost in the company of their mates, these bees are as it were experiencing the drinking festival all around.

Prose order:—गीतारम्भैः मुखरितलतामण्डपमुवः, पुष्पाणां परागैः प्रकटपटवास्यतिकराः सहचरीभिः सह मधुरसं पर्याप्तं पिबन्तः अमी मधुपाः समन्तात् आपानोत्सवं अनुभवन्ति इव । (शिखरिणी).

मुखरिताः लतामण्डपानि एव भुवः यैः, प्रकटः पटवासस्य व्यतिकरः यैः, पटवास is a fragrant powder like our बुक्का. The bees had applied the पटवास as it were to their bodies as they had the pollen of flowers sticking to them. पर्याप्तं may be taken as an adj. or adv. At a drinking festival, people enjoy themselves in various ways. They apply scented powder to their bodies, sing songs, and drink wine with their beloveds. The bees are also doing the same as it were.

They too have their halls—the bower-creepers, they sing songs i. e. produce the humming sound, they have the पटवास in the form of the pollen of flowers; they too drink the honey with their mates. The अलंकार is उत्प्रेक्षा. Cf. for the idea in the third line, मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पयो त्रियां स्वामनुवर्तमानः *Kumār.* III. III. 8. 7—किं ... विलम्बितोऽस्मि I have been delayed all this time, wandering about out of curiosity for the sight of the drinking of the Siddhas and Vidyādhara mingling together at the marriage festival.

9:—With bodies annointed with *Harichandana* and wearing garlands of *Santānaka* flowers, with their bright garments made variegated by the contact with the lustre of the jewelled ornaments, these Vidyādhara along with the Siddhas, drink mingling together, the wine remaining after being tasted by their beloveds, under the shade of the sandal trees.

Prose order: हरिचन्दनेन दिग्धाङ्गाः, सन्तानकानां स्रजः दधतः, माणिक्याभरणप्रभाव्यतिकरैः चित्राकृताच्छांशुकाः सिद्धजनैः सार्धं मिश्रीभूय अमी विद्याधराः चन्दनतरुच्छायासु दयितापीतावशिष्टानि मधूनि पिबन्ति । (शार्दूलविक्रीडितं).

हरिचन्दन and सन्तानक are celestial trees. पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः । सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥. दिग्धाङ्गा would mean 'with limbs made glossy,' चित्राकृत variegated or picturesque. अच्छा pure, bright. दयिताभिः पूर्वं पीतानि पश्चात् अवशिष्टानि.

10:—This face of my beloved, having conquered the moon by the lustre of her cheeks and now glowing with the heat of the sun desires (or tries) indeed to conquer the lotus.

Prose order: प्रियायाः एतत् मुखं कपोलयोः कान्त्या शशिनं जित्वा, अधुना तापानुरक्तं (सत्), कमलं जेतुं ध्रुवं ईहते । (आर्यो).

The face, by the *natural* splendour of the cheeks has defeated one of its competitors viz. the moon, and now with the additional glow imparted to it by the sun's heat, the face is trying to vanquish the other competitor viz. the lotus. The reading क्षिप्त्वा would mean 'having thrown in the background.' तापाभिताम्र red on account of heat. III. 10. 2—वृथैव...you have been vainly troubled by us, with our longing to see the pleasure-garden. जीमूतवाहन means to say that he need not have taken the trouble of coming to the garden to see its beauty as मलयवती's face possesses all the lovely things in the garden.

11:—This your face, shining with the creepers in the form of the eye-brows, and possessing sprouts in the form of the reddish lower lip, is indeed a delightful garden; while every other garden is but a forest (as compared to your face).

Prose order: भ्रूलतोद्भासि पाटलाधरपल्लवं एतत् ते मुखं नन्दनं उद्यानम्, अतः अन्यत् केवलं वनम् । (अनुष्टुभ्).

श्रुवौ एव लंते ताभ्यां उद्भासते इति, पाटलः अधरः सः एव पल्लवः यस्य. A garden has beautiful creepers and sprouts, but मलयवती's face has creeper-like eye-brows and sprout-like lip of a superior beauty. नन्दनं delightful or it might mean 'the garden of the Gods, Paradise.' अतः अन्यत् need not be restricted to the नन्दन उद्यान, or the कुसुमाकरोद्यान. III. 11. 5—अस्माकमपि amongst us i. e. men also. विदूषक refers to himself when he says दर्शनीयो जनोऽस्त्येव. III. 11. 8—वर्णयामि paint or describe. The चैटी uses the word in the first sense, while the विदूषक understands it in the second. III. 11. 12—इदृशः तादृशः of this form or that. III. 11. 15—निद्रायमाण denom. from निद्रा, निमीलिताक्षः with eyes closed. The चैटी wants the विदूषक to close his eyes so that she might disfigure his face and hence she tells him that he looked particularly beautiful when he was drowsy with eyes closed. III. 11. 19—नीलरस juice of an indigo plant. III. 11. 20—कालीकरिष्यामि blacken, a च्वि form. निष्पीडनं pressing. नाटयति gesticulates. III. 11. 22—धन्यः Lucky, blessed.

12:—Here is seen the springing of the flower of a smile on the sprout of your lower lip; but the fruit, oh lovely-eyed one, is elsewhere—in the eyes of me who observes it.

Prose order: मुग्धाक्षि ते अधरपल्लवे अयं स्मितपुष्पोद्गमः दृश्यते, फलं तु अन्यत्र पश्यतः मम चक्षुषोः । (अनुष्टुप्).

स्मितं एव पुष्पं तस्य उद्गमः, अधरः एव पल्लवः, मलयवती smiled when she saw the blackened face of विदूषक. There was the smile on her lower lip. The smile is identified with the flower and the lip with the sprout. Now one would naturally expect the fruit in the same place where the flowers and sprouts are to be found. But the fruit viz. the delight produced by observing her exquisite smile lies elsewhere i. e. in the eyes of जीमूतवाहन. The अलंकार is असङ्गति. The verse with the other readings would read स्मितं पुष्पोद्गमोऽयं ते दृश्यतेऽधरपल्लवः । फलं सुजातं मुग्धाक्षि etc. Here is the flower in the form of your smile, the sprout in the form of your lip, and the excellent fruit in my eyes. The idea is not evidently as beautiful as that given by the readings adopted in the text. III. 12. 3—प्रमृज्य wiping. दण्डकाष्ठं उच्यस्य lifting up his stick. III. 12. 7—रात्रकुलं seems to have been used here in the sense of a

king or master. विदूषक means to say that he would not be able to punish the चेटी by taking the law in his own hands, in as much as the deed was done in the very presence of जीमूतवाहन who had apparently approved of it. राजकुलं may mean 'a court of justice.'

III. 12. 15—एवं...भव long may you be thus alone. एवं i. e. in the company of your husband. Under some pretext or other, the other characters make their exist, and the hero and the heroine are left together alone on the stage. Cf. *S'uk.* III. and *M.* IV.

13:—Possessing a reddish hue being touched by the rays of the sun and displaying the filaments by the shooting rays of the teeth,—this face of yours, oh charming one, is truly like a lotus. But then, the bee is not seen drinking the honey therefrom.

Prose order: अयि सुगन्धे दिनकरकरैः सृष्टं (अतः एव) परिपाटलां युतिं विभ्रत, संसर्पद्भिः दशनकिरणैः स्फुटीकृतकेसरं इदं ते मुखं सत्यं कमलेन समम्, किं तु एतस्मिन् मधु पिवन् मधुकरः न विभाव्यते । (हरिणी).

The lotus is red when touched by the sun's rays, and has filaments. मलयवती's face also is red and has the rays of the teeth corresponding to the filaments. So far the comparison is complete. But the lotus also has a bee drinking the honey and there is as yet nothing corresponding to it in the case of the face. जीमूतवाहन wants to complete the similarity by kissing मलयवती, when he would correspond to the bee. The reading किं वा would mean 'why or for what reason?' III. 13. 2—पटाक्षेपेण by tossing aside the curtain. The rule is that नासूचितः पात्रप्रवेशो भवेत् i. e. no character should enter the stage unless its entrance is already suggested. But when a character wants to enter the stage suddenly, showing hurry, fear etc. the rule is broken, and the character makes its entrance by simply tossing aside the curtain.

14:—Without having killed that rival of Jimútavāhana, how can I, shameless that I am, say 'Your kingdom has been seized by the enemy?'

Prose order: जीमूतवाहनस्य ते सपरत्वं अनिहयं निलज्जः अहं तव राज्यं रिपुणा हतं इति कथं इव कथयिष्यामि । (आर्या).

सपरन a rival or enemy. III. 14. 4—संरब्धः agitated. III. 14. 6—मतङ्गेन the noble जीमूतवाहन does not abuse his enemy by calling him मतङ्गहतक as मित्रावसु does. III. 14. 7—स्वनाशाय etc. Cf. M. I. राजा—वाहतक किं प्रतिपद्यते वैदर्भः । अमात्यः—आत्मविनाशम् । III. 14. 8—अपि नाम ... can this be true ? I hope it is true. अपि नाम is used when the speaker expresses a hope mixed with uncertainty. III. 14. 9—उच्छिद्यते for destruction. किंहुना in short, why say more ?

15:—As soon as these Siddhas, having received your orders are gone out instantly from here for battle, shutting out the sun's light by means of their aeroplanes moving all around and running over all the passages in the sky, and making the day dark as in rainy season, your own kingdom will be regained by you with the assemblage of princes humbled through fear caused by the destruction of your ill-behaved enemy.

Prose order: समन्तात् संसर्पाद्भिः कृतसकलवियन्मार्गयानैः विमानैः स्थगित-रविरुचः, प्रावृषि इव वासरस्य द्यौमतां कुर्वाणाः एते सिद्धाः तव वचनं प्राप्य सद्यः इतः युद्धाय याताः च, उद्बृत्तशत्रुक्षयभयविनमद्राजकं स्वराज्यं ते सिद्धं च । (लम्बरा) .

कृतं सकलस्य वियन्मार्गस्य यानं यैः, स्थगिताः रवेः रुचः यैः ते, उद्बृत्तः यः शत्रुः तस्य क्षयात् यत् भयं तेन विनमत् राजकं यस्मिन् तत्, स्थगितरविरुचः may also be taken with वासरस्य, स्थगित=stopped. उद्बृत्त ... may also be taken as an adv. उद्बृत्त ill-behaved, rebellious. With the reading क्षण, उद्बृत्तशत्रुक्षण ... would mean 'where the assemblage of princes is humbled for a short time by the fear caused by the rebellious enemies. उद्बृत्तेभ्यः शत्रुभ्यः यत् क्षणभयं तेन विनमत् राजकं यत्र, राजकं=राजसमूहः the assemblage of feudatory princes. The use of च and च, याताश्च सिद्धं च, shows that the two actions are simultaneous. The past tense denotes certainty. III. 15. 1—किं बलौघैः What need for troops or a large army?

16:—By me, even singly, shining on account of the collection of the mane-like rays of the sword drawn [in fury, attacked from near in battle, know the wretched Matanga to be already slain as by a lion though alone and springing from near is slain: the lord of elephants.

Prose order: रभसावकृष्टनिक्षिपदीधितिसदाभ्रासुरेण एकाकिना अपि मया आजौ आरात् निपत्य हरिणा मतङ्गजेन्द्रं इव मतङ्गहतकं हतं एव विद्धि । (वसन्ततिलका)

रमसावकृष्ट drawn in fury, suddenly. निखिंश a sword (निर्गतः विंशतः अंगुलिभ्यः) larger than thirty fingers. दीधिति rays. The expressions एकाकिना, रमसा...भासुरेण may be taken with हरिणा also. रमसा ... भासुरेण when taken with मित्रावसु should be dissolved as रमसेन अवकृष्टस्य निखिंशस्य दीधितिसदः (mane-like rays) तासां भरेण भासुरः and with हरिणा, ... दीधितिवत् सदाभरः तेन भासुरः shining on account of his huge mane shining like the rays etc. आरात् might mean 'from near' or 'from afar,' आरादूरसमीपयोः । The reading अद्रेः निपत्य would mean 'having sprung from the mountain'. III. 16. 1—कर्णौ पिपाय closing his ears so that he might not hear the terrible words. III. 16. 2—एवं तावत् or let it be thus. जीमूतबाहूना's first thought was to condemn मित्रावसु altogether, but then he changes his mind and wants to proceed in a milder way so as to respect मित्रावसु's feelings. He therefore first compliments मित्रावसु by saying बहुतर ... even much more than this is possible in a hero like you. बाहुशालिन् a brave man, possessed of strong arms.

17:—He, who will indeed unsolicited give out of pity even his own body for the sake of another—how can he consent to the cruelty of the slaughter of living beings for the sake of a kingdom ?

Prose order: यः खलु अयाचितः कृपया परार्थे स्वशरीरं अपि दद्यात्, सः राज्यस्य कृते प्राणिवधकौट्यं कथं अनुमनुते । (आर्या) .

प्राणिवधकौट्यं cruelty of blood-shed. अहिंसा is the cardinal doctrine of Buddhism. III. 17. 6—अपि ... नान्यत्र moreover, I have no feeling of enmity towards anything else other than the *Kles'as*. क्लेश is used here in its Buddhistic sense of sin. The क्लेशाः are five in number:—अविद्या (ignorance), अस्मिता (egotism), राग (desire), द्वेष (aversion, hatred), अभिनिवेश (tenacity of life, or self-love). These five क्लेशाः are mentioned in the Yoga philosophy also. अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः *Yoga Sūtra* II. 3. They are defined as follows:—अमित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखास्मृत्यातिरविद्या । इन्द्रजालशक्योरेकात्मतेवास्मिता । सुखानुशयी रागः । दुःखानुशयी द्वेषः । स्वरसबाही विदुषांऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः । *ibid* II. 5—9. III. 17. 7—अनुकम्प्यताम् pity. क्लेशदासीकृतः a slave to i. e. under the complete influence of these क्लेशाः, तपस्वी a helpless person. गरीब बापडा in Marathi. III. 17.

8—उपकारी कृतज्ञः said ironically. III. 17. 10—अनिवार्यं ... निवर्तयितुं it is not possible to divert him whose mind is overpowered by anger and whose excitement cannot be controlled. III. 17. 12—बोधयिष्यामि I shall explain. III. 17. 13—परिणतमहः the day has drawn to its close, it is evening.

18:—This sun always driving (freeing) the bee from the interior of the lotus shut up by a seal of sleep, and who brings to life the entire universe by his rays (hands) intent on the sole object of filling up the quarters (fulfilling the desires), and who, even though he is setting, is beheld by the Siddhas with their mouths resounding with prayers begun—this sun alone is praise-worthy whose toil is only for doing good to others.

Prose order: निद्रामुद्रावबन्धात् पद्मकोशात् मधुकरं अनिशं अपास्यन्, आशा-
पूर्वकमप्रवणानिजकरप्राणिताशेषविश्वः, अस्तं गच्छन् अपि प्रसक्तस्तुतिमुखरमुखैः सिद्धैः
दृष्टः, यस्य प्रयासः परहितकरणाय एव, एषः विवस्वान् एकः श्लाघ्यः । (स्वधरा) .

निद्रा एव मुद्रावबन्धः यस्मिन् सः तस्मात् पद्मकोशात् अवबन्ध binding on all
sides. The day-lotus opens its petals when the sun rises and
closes them when the sun sets. The bee is confined in the lotus
all night as the petals are closed in the absence of the sun who,
when he rises up, frees it as the petals are opened up at sun-
rise. This idea is very common with Sanskrit poets, cf. the
well-known verse रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति हसिष्यति
पङ्कजश्रीः । इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥
The moment the sun rises, the liberation of the bees takes place.
The reading...व्यतिकर for मधुकर would mean the 'contact in the
form of the shutting up by the seal of sleep' i. e. all lotuses
are awakened. आशानां पूरः एव एकं कर्म तस्मिन् प्रवणैः निजकरैः प्राणितं अक्षेपे
विश्वं येन सः । आशा (1) directions, (2) the desires of the people.
प्रवण engaged in, intent upon. The reading प्रीणिता ... would
mean 'who pleases the whole world' etc. प्रसक्ताभिः स्तुतिभिः
मुखराणि मुखानि येषां तैः refers to the evening prayers offered to the
sun. The sun is praised even though he sets. People
generally do not care for a person who is coming to the end
of his career. But the sun is an exception to this general rule.

The reading प्रसादः would mean 'favour.' प्रवासः would mean 'travels,' 'revolution round the earth,' according to the old Astronomy. The sun is always engaged in doing good to others, hence he alone is praiseworthy. The छनि in the verse is that that king alone is praiseworthy who liberates all prisoners and fulfils the desires of his subjects and who is always engaged in doing good to others. The sun's condition reminds the noble जीमूतवाहन of the lofty principle of self-sacrifice.

There is some confusion as regards the time taken by the events described in this Act. The बिट and चेट make their appearance at dawn (III. 2. 19) and after some time जीमूतवाहन enters with मलयवती. Their conversation hardly takes an hour. The conversation with मित्रावसु takes but a few minutes, but we find that in III. 17. 13 (संप्रति परिणतमहः) we are told that it is evening time. The inconsistency can be removed by regarding the expression सम्प्रति परिणतमहः and the last verse as an interpolation, but we think that the lofty and noble sentiment in the last verse is something which we cannot afford to lose in our play and the poet may be excused the inconsistency as regards time.

Act IV.

In the introductory scene, from the conversation of the कल्युकी and the प्रतीहार we learn that red garments have to be presented for ten days after marriage according to the custom of the time, to the bride and the bride-groom and also that मित्रावसु wants to make a suitable present to the newly-wedded pair at the approaching Dipāvali festival.

The Dipāvali festival falls on the 1st day of Kārtika. According to our modern custom, no marriages take place during the four months from Ās'vin to Kārtika. Custom differed in those times or there was no necessity of a regular मुहूर्त for the marriage as it was celebrated on a mountain. Even now people are allowed to marry at any time on गिरि or in holy क्षेत्र.

कञ्चुकी is the chamberlain or the superintendent of the harem. He is thus defined:—अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्व-कार्यार्थकुशलः कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥

1:—Managing the affairs of the harem, and protecting myself from stumbling at every step by supporting myself by the staff and weakened by old age, I now imitate the whole course of conduct of the king who puts everything in order within the cities, who rectifies at every stage the wrongs done, by taking recourse to punishment by law and who is fond of praise.

Prose order: अन्तःपुराणां विहितव्यवस्थः, दण्डनीत्या पदे पदे स्वल्लनानि रक्षन् जरातुरः अहं संप्रति नृपस्य सर्वा वृत्ति अनुकरोमि । (उपजाति) .

अन्तःपुराणां with reference to the कञ्चुकी means ' of the harem (अन्तःपुर) ; with reference to the king, it means ' in the cities ' (पुराणां अन्तः) . स्वल्लनानि when taken with the कञ्चुकी means ' the physical stumblings ; ' taken with the king, it means ' the wrongs, or offences ' . जरातुरः when taken with the कञ्चुकी means ' disabled by old age ' (जरायां आतुरः) , taken with the king, it means ' eager for praise ' (जरायां आतुरः, जरा=praise) . दण्डनीत्या when taken with the कञ्चुकी means ' by resorting to the staff ' which the कञ्चुकी carries as a mark of his office and also to support himself ; taken with the king it means ' by means of his penal code ' . This verse is to be found in *Priya*. also (III. 3.). IV. 1. 3—दशरात्रं यावत् for a period of ten nights i. e. days. IV. 1. 5—समुद्रवेला the sea-tide. वेला also might mean ' the shore. ' IV. 1. 6—उत or. IV. 1. 8—अस्यां वेलायां by this time. IV. 1. 12—उत्सवानुरूपं appropriate to the festival. निरूप्यतां have a look at it. The reading चिन्त्यतां would mean ' think of or suggest something. ' निरूप्यतां would imply that the presents have already been settled upon and मित्रावसु is only asked to inspect them. चिन्त्यतां would imply that मित्रावसु is to think of some suitable presents which have not been secured as yet. For विष्कम्भक and its distinction from the प्रवेशक see P. 22.

THE MAIN SCENE.

जीमूतवाहन while taking a walk one day with his brother-in-law मित्रावसु on the sea-shore, comes across large heaps of bones

of the serpents killed by गरुड. He also learns from मित्रावसु that every day one serpent is sent by the king of serpents to गरुड for his food. जीमूतवाहन resolves in his mind to spare the life of at least one serpent by offering himself in his place to गरुड. In the meanwhile the door-keeper comes and informs मित्रावसु that he is wanted by his father. मित्रावसु then goes away cautioning जीमूतवाहन not to remain long in that place. Then comes शङ्खचूड the serpent whose turn it was that day for being eaten by गरुड, with his old weeping mother. जीमूतवाहन offers to save शङ्खचूड by sacrificing his own life. शङ्खचूड respectfully declines the offer and goes to pay his last respects to गोकर्ण. Just after शङ्खचूड is gone, the कञ्जुकी comes and offers red garments to the hero as a present according to the custom. These garments are a god-send to जीमूतवाहन as the victim of गरुड was to be clad in red garments. जीमूतवाहन at once stands on the वध्याशिला clad in red garments and गरुड who immediately arrives, mistaking him for the serpent, takes hold of him when there is a flourish of trumpets and showering of flowers in the sky. गरुड then goes to the मलय mountain in order to devour his prey at ease.

2:—The grass-plot is the bed; the white stone is the seat; the place underneath the trees is the house, the cool water of the stream forms the drink, the roots are the food and the deer are the companions. Thus in the forest where all objects of enjoyment can be had unsought and where persons in want of anything are difficult to be had, there is this draw-back, that we have to stay in vain barren of accomplishment of good to others.

Prose order: शादलं शय्या, शुचिशिला आसनं, द्रुमाणां अश्वः सव्यः, शक्तिं निरक्षरवारि पानं, कन्दाः अशनं, मृगाः सहायाः, इति अप्राथितलभ्यसर्वविभवे दुष्प्रापाथिनि बने यत् परार्थवटनावन्धैः वृथा स्थीयते (इति) अयं एकः दोषः । (शादूल-विक्लीडितं).

शादलं a grassy plot (शादाः green grass अस्मिन् सन्तीति). अश्वः=अधोभूमिः, अप्राथिताः लभ्याः सर्वविभवाः यत्, दुष्प्रापाः अथिनः यत्. In the forest, all the necessities of life can be secured very easily and so nobody is in want of anything and hence there are no

opportunities for doing good to others. Such a life, according to जीमूतवाहन is not worth living as one can do no good to others. The reading ... वन्धे would be construed with वने. Cf. for the idea in the first two lines तरुच्छाया तोयं यदपि तपसा योग्यमशनं । फले वा मूलं वा तदपि न पराधीनमिह वः ॥ *Uttar.* II. IV. 2. 1—समयो ... it is time for the tide to flow in.

3:—Since there arises this loud noise deafening the ears, heightened by the continuous and violent dashing of the lordly water-elephants emerging (from the water), and making all the interior regions of the mountain-caverns reverberate—in all probability here is this tide coming, white with the innumerable rolling shells.

Prose order: यथा उन्मज्जलकुञ्जरेन्द्रमसास्फालानुबन्धोद्धतः सर्वाः पर्वतकन्दरो-
दरभुवः प्रतिध्वानिनीः कुर्वन् अयं श्रुतिपथोन्माथी उच्चैः ध्वनिः उच्चरति, तथा प्रायः
प्रेङ्खदसंख्यशङ्खध्वला इयं वेला आगच्छति । (शार्दूलविक्रीडितं).

उन्मज्जतां जलकुञ्जरेन्द्राणां रमसेन यः आस्फालः तस्य अनुबन्धेन उद्धतः, आस्फाल
dashing or striking against, अनुबन्ध continuity. The reading
उद्धर्जत् would mean 'producing a loud noise'. पर्वतानां याः कन्दराः
तासां उदरभुवः (interior regions). प्रतिध्वानिनीः or ध्वानिताः echoing,
reverberating. उच्चैः loud or loudly if it be taken as an adv. श्रुति-
पथोन्माथी lit. painning or jarring upon the region of the ear i. e.
deafening. प्रेङ्खन्तः (rolling, swinging) असङ्ख्याः शङ्खाः तैः ध्वला. The
reading ... ध्वला would mean 'having circles of shells' etc.
यथा-तथा, since-therefore. This stanza is quoted in the साहित्य-
दर्पण as an example of spirited style.

4:—With water fragrant with the spitting out of elephants and sharks who have swallowed up the foliage of clove plants, this tide of the sea appears to be decked with the rays of gems.

Prose order: कवलितलवङ्गपल्लवकरिमकरोद्धारसुरभिणा पयसा एषा समुद्रवेला
रत्नयुतिरञ्जिता भाति । (आर्या).

कवलिताः लवङ्गपल्लवाः यैः तेषां करिमकराणां उद्दारेण सुरभिणा. पयसा=पयसा
उपलक्षिता (इत्थंभूतलक्षणे तृतीया). IV. 4. 1—जल ... क्रम्य getting out of
the way of the flowing water. IV. 4. 3—शरत् ... सानवः here
these peaks of the मलय mountain, spread over by the veils of
clouds white on account of autumn, possess the beauty of the

peaks of the Himālaya. पटल a veil or covering. प्रालेयाचल the snowy mountain i. e. हिमालय. (प्रालेय=snow). IV. 4. 5—अस्मिन्संघाताः heaps of bones. जीमूतवाहन mistakes the heaps of bones for the peaks. Cf. लक्ष्मणः—आये पुरत एष ते शुभगिरिः किनामधेयः । श्रमणा—नायं गिरिर्धशोराशिरिव वीरस्य बालिनः । एष दुन्दुभिदैत्येन्द्रमहिषस्यास्थिसंघः ॥ *Mahā V.* IV. 4. 6—संघातमृत्यवः (संघातेन मृत्यवः) wholesale deaths or संघातेन मृत्युः एषां ते, dying in heaps. 14. 4. 7—इह किल ... वैनतेयः Here indeed गरुड (the son of विनता) used to feast on one serpent every day, pulling him out from the nether regions in a manner in which the whole ocean down from the bottom was scattered about by the wind caused by his wings. स्वस्य पक्षयोः पवनेन अपास्तः समस्तः सागरतलस्य पूरः यस्मिन् यथा तथा. The reading स्वपक्ष ... जलः would be a Bahuvrihi compound going with वैनतेय. किल indeed, or it is reported. आहारयति denom. from आहार or ' तत्करोतीति ' णिच्, आहारं करोति. The following extract from the बृहत्कथामञ्जरी (P. 110. 89-95) would explain the cause of the enmity between गरुड and the serpents ... कद्रुश्च विनता चेति कश्यपस्य प्रिये पुरा ॥ बालथौ भारकराश्वानां सिता-
सितविवादतः । पर्णं दास्याय चक्रान्ते प्रतिज्ञाकृतनिश्चये ॥ कृष्णबालान्विधायश्वान् कद्रु-
पुत्रैर्भुजङ्गमैः । दास्ये निनाय विनतां व्याजाद्रुडमातरम् ॥ तस्या निशम्य दास्यं तत्पीयूष-
हरणावधिः । वैनतेयो बहन्नागान्मातुर्दास्यमवारयत् ॥ जवात्पीयूषमाहृत्य जित्वा
शक्रं स्वगेश्वरः । प्रदाय काद्रवेवेभ्यो दासभावादमुच्यत ॥ धृतं पीयूषकलशं कुशेष्वभेद्य
वासवः । जहार तत्क्षणाद्राश्वं लल्लिहुः पन्नगाः कुशान् ॥ ततो द्विजिहतां प्राप्ताः
खरदर्भाबलेहनैः । विष्णोर्वैरात्सुपर्णस्य भक्ष्यतां पन्नगा ययुः ॥ IV. 4. 10—अतिदुष्कर
something that is very dreadful. IV. 4. 11—सकल ... शङ्किना who
apprehended the destruction of the whole serpent race. IV. 4. 13—मां प्रथमं भक्ष्य clearly shows what the noble जीमूतवाहन would
have done if he were in the place of वासुकि. IV. 4. 16—स्वदामि-
पातसन्नासात् out of fear caused by your onslaught. IV. 4. 17—
स्रवन्ति fall out. गर्भाः embryos, पञ्चत्वं iit. the state of being dissolved
into the five elements of which the human body was supposed
to be formed, i. e. death. VI. 4. 18—सन्ततिविच्छेद destruction of
the progeny. तद्यदर्थं ... प्रेषयामि I shall send every day one serpent
for which you attack the world of serpents, to you waiting on
the sea-shore. IV. 4. 20—कष्टं ... पन्नगाः It is a pity that the
serpents were saved by the king of serpents on this condition.

5:—In the midst of his two thousand tongues, was there not even one tongue by which he could say 'Here is this my own self offered to-day to the enemy of serpents for the protection of the serpents'?

Prose order: तस्य जिह्वासहस्रद्वितयस्य मध्ये अहिरक्षार्थं अहिद्रिषे अद्य एष आत्मा मया दत्तः इति यया ब्रवीति सा एका अपि जिह्वा तस्य न अस्ति किम् । (इन्द्रवज्रा).

A serpent has two tongues (see the extract from बृहत्कथा-मञ्जरी given above (IV. 4. 7). वासुकि is said to have a thousand mouths and consequently two thousand tongues. The reading तादृग्भूद्रसज्ञा means the same thing. रसज्ञा=the tongue. There would also be a pun on रसज्ञा which also means ' knowing the pleasure ' of benevolence here. But it would be better to expect a plain statement from जीमूतवाहन. The reading अहिद्रिषो would mean ' from the enemy of serpents,' abl. sing. and would be construed with अहिरक्षार्थं. IV. 5. 1—प्रतिपन्नं accepted, agreed to.

6:—Those lordly serpents whom the king of birds thus brought to an agreement by the king of serpents eats up—of them these are the heaps of bones shining like snowy peaks, which have undergone, are undergoing and will undergo increase as days pass on.

Prose order: इति भोगिपतिना विहितव्यवस्थः एषः पक्षिराजः इह यान् अहिपतीन् भक्षयति तेषां अमी तुहिनश्चैलरुचः अस्थिकूटाः दिनैः विवृद्धिं गताः यान्ति यास्यन्ति च । (वसन्ततिलका).

भोगिन् one having a hood, a serpent. विहितव्यवस्थः with whom an agreement was arrived at. The same expression occurs in a different sense in IV. 1. ५०. The order यास्यन्ति, यान्ति and गताः is faulty and is adopted for the exigencies of metre. तुहिनश्चैलरुचः snow. The Trivandrum edition reads this verse after IV. 4. 19—and जीमूतवाहन has two continuous verses 5 and 7 to say. We think that our arrangement is better as it is more in the fitness of things that जीमूतवाहन should interrupt मित्रावसु in the middle and offer his criticism on the extraordinary agreement, than wait till the whole speech of मित्रावसु is over.

7:—Even for the sake of the contemptible body which is the abode of all impurities and which is more worthless than worn out grass, ignorant persons commit sins.

Prose order: सर्वाशुचिनिधानस्य जरतृणलवीयसः शरीरकस्य अपि कृते मूढाः पापानि कुर्वते । (अनुष्टुप्).

निधान abode, resort. The reading कृतघ्नस्य विनाशिनः would mean ' which is ungrateful and destructible. ' शरीरकं diminutive from शरीर, meaning कुत्सितं शरीरम् . IV. 7. 1—कष्टपर्यवसाना विपत्तिः calamity having a miserable end. कष्टं अपर्यवसाना ... would mean ' Alas, an endless misery ' etc. पर्यवसान end. अपि शक्नुयाम् Shall I be able ? IV. 7. 8.—(कर्णे) एवम् ; the प्रतीहार tells his message (IV. 1. 11-12.) in the ear of मित्रावसु as it concerns the presents to be given to जीमूतवाहन and so it would not have been proper to tell it aloud. Only such things should be told in the ear, as are known to the audience or as would be made known to them afterwards in the play itself in some other way. IV. 7. 11—बहुप्रलयवाये in which there are many dangers or obstacles (प्रत्यवाय). It might appear somewhat strange on the part of मित्रावसु to leave his brother-in-law alone. जीमूतवाहन probably did not show any desire to return so soon and what मित्रावसु could do in the circumstances was to warn him, which he does. (IV. 7. 11-12). At any rate the poet wanted to keep जीमूतवाहन alone and he does it on the whole pretty naturally. IV. 7. 16—व्यापाद्यमानः being destroyed. Pass. Pres. Part. Caus. of पद with वि and अ. IV. 7. 18—अये shows surprise. योषित ... प्रलयः the cry in distress as if of a woman. IV. 7. 19—स्फुटीकरिष्ये I shall make it plain. IV. 7. 20—गोपायित ... guarding a pair of garments. गोपायित would also mean ' concealing ' it from the old woman probably to spare her feelings (see IV. 8. 31). IV. 7. 24—चिबुक chin. IV. 7. 25—अनेन ... पातालम् the nether worlds deprived of the moon in the form of this your face will now be darkened. The poet here has fallen into a curious mistake by referring to the conventional सुखचन्द्र. The पाताल has as a matter of fact no light at all, being always full of darkness. The serpents however may be feeling light even there, and that light too is now to disappear.

The reading मम हृदयं अन्धःकारीभविष्यति पातालमपि my heart as well as the पाताल is darkened. IV. 7. 29—अदृष्टसूर्यकिरणं which has not seen the rays of the sun i. e. so tender. निर्दुणः merciless, दृणा=pity. IV. 7. 30—कण्ठे गृहीत्वा embracing him. IV. 7. 31—अलं परिदेवितन enough of lamentation.

8:—When mortality first clasps the new-born child, then the mother like a nurse; what room then is there for grief?

Prose order: यदा अनित्यता जातं प्रथमं क्रीडीकरोति, पश्चात् जननी धात्री इव (क्रीडीकरोति) तदा शोकस्य कः क्रमः । (अनुष्टुभ्).

धात्रीव cannot be construed with अनित्यता as the nurse never takes possession of the child in priority to the mother. धात्री means a nurse and not a midwife. क्रीडीकरोति embraces, clasps to the bosom, क्रीड bosom. Cf. for the idea मृत्युर्जन्मवत्तां वीर देहेन सह जायते । IV. 8. 4—किं ते ... मोहितया what have you to do with this talk of your mother infatuated by love for her son ? IV. 8. 5—राजकार्यं duty to the king. IV. 8. 8—वध्याशिला the slaughter-slab. IV. 8. 12—प्रसक्तः continuous. IV. 8. 13—अभिव्यक्तिः disclosure, वित्पान्तरितः concealed behind the tree. IV. 8. 17—स्वामिन ... मन्थ्यते this terrible or pitiless thing is said as it is the king's command. IV. 8. 24—रक्तांशुकयुगलं ... victims are dressed in red clothes when they are carried to the place of execution. चारुदत्त in *Mri.* X. has marks of red चन्दन on his body. similarly साल्मी is dressed in red when she is being offered as a victim in *Māl.* V. न्यस्तालक्तक-रक्तमाख्यवसना. रक्तांशुक ... लक्षितं characterized by the mark of red clothes. IV. 8. 32—इदं ... संभाव्यते this appears to me like (as dreadful as) a stroke of the thunderbolt. The reading इदं तव वध्याचिह्नं वसनं येन बिभेति मे हृदयं means ' this is the garment, the mark of a victim, that frightens my heart. ' IV. 8. 39—मनोरथशतलब्धं oh one obtained as a fruit of hundreds of vows ! भक्त oh devoted one !

9:—I think that not only the beak but (also) the heart of the lord of birds is made of adamant, who, giving up all pity, can prey upon this child standing near (his) mother who is distracted and who constantly sheds continuous tears and having uttered many a wail, casts her eyes in a pitiable manner in all directions saying ' Oh child, who will be your saviour ? '

Prose order: मूढायाः सुहुः अश्रुसन्ततिसुचः, बहून् प्रलापान् कृत्वा पुत्रक कः तव दाता इति दिक्षु दृशं कृपणं क्षिपन्त्याः मातुः अङ्गे उपागतं श्वं शिशुं घृणां त्यक्त्वा अश्वतः खगाधिपस्य चक्षुः एव न वज्रेण (कृता) हृदयं (अपि) वज्रेण कृतं मन्ये । (शार्दूलविक्रीडितं).

मूढा distracted or confused. The reading कस्मात्ता मम पुत्रक would mean ' Oh my child, who will be the saviour (of you) ? ' or ' Oh child, who will be my saviour (by saving you) ? ' कृपणं adv. or it may be an adj. going with दृशम्. अङ्गे lit. in the lap, i. e. in the vicinity. The reading चक्षुर्वयेण would be construed with अश्वतः eating by the end of the beak. IV. 9. 1—दुःखा ... प्रति Mr. Paranjpye rightly objects to such a stage-direction which is in fact no stage-direction at all. How are the audience to know that शङ्खचूड fears that his mother's heart will break into twain ? The actor might gesticulate excessive grief, but he cannot gesticulate fear due to the precise calamity viz. that of the breaking of the mother's heart in a manner intelligible to the audience. The whole passage is therefore only for the use of the reader of the play and not for the spectator.

10:—By whom, possessed of an excessive compassionate nature, the prayer of suppliants was not rendered barren, by whom through the vow of kindness, were not counted their personal interests as against those of others, who were possessed of minds which were always distressed at the distress of others—those good ones have ceased to exist ! Ah mother, check this flow of tears; before whom can you now weep ?

Prose order: अत्यन्तदयापरैः यैः अर्थिनां प्रार्थना कन्ध्या न विहिता, कारण्य-परिग्रहात् यैः परार्थं प्रति स्वार्थः न गणितः, ये नित्यं परदुःखदुःखितपिपः ते साधवः अस्तं गताः, मातः बाष्पवेगं संहर, अधुना कस्य अग्रतः सद्यते । (शार्दूलविक्रीडितं).

कन्ध्या न कृता lit. was not rendered barren i. e. fulfilled. The Trivandrum edition drops this verse altogether. From IV. 9. दि. we learn that the old lady wanted to see if some one could help her and so the verse apart from its intrinsic beauty, appears also to be in harmony with the context. शङ्खचूड surely does not wish to save himself at the expense of another as we shall see later on. He is too proud for that. He simply wants to

tell his mother that her wailing would be absolutely of no use. IV. 10. 1—मार्जयन् wiping. किमतिवैकुण्ठ्येन what is the use of excessive grief or distress? IV. 10. 7—एक एव पुत्रकः only son. IV. 10. 9—कथ ... स्मृतः how was my son alone remembered by you in this vast world? The reading ... अविच्छिन्ने जीवलोके मम पुत्रो न विस्मरितः means ' why have you not forgotten my son when the whole world of mortals stands uninjured ? ' Why did you not select some one else for your victim? IV. 10. 10—सर्वथा ... I am undone in every way--luckless that I am !

11:—If I do not save this distressed one, almost deprived of life and abandoned by his own relatives, what then is the use of my body ?

Prose order: आर्तं कण्ठगतप्राणं स्वबन्धुभिः परित्यक्तं एनं यदि न लाये ततः मे शरीरेण कः पुणः । (अनुष्टुभ्) .

कण्ठगतप्राणं lit. whose life is come to the throat on its way out of the mouth or the head. i. e. on the point of death. IV. 11. 2—स्तंस्तन्मय fortify, strengthen. IV. 11. 10.—विनतानन्दन ... the old lady mistakes जीमूतबाहू for गरुड and offers herself as his victim. In the stage direction IV. 11. 8. after संसंभवे, गरुडभ्रान्त्या is to be found in some editions. But such a stage direction becomes absurd for the same reasons as are stated in IV. 9. 1.

12:—Having witnessed this affliction of this woman on account of love for her son, I think that even the cruel-hearted enemy of serpents will feel pity.

Prose order: पुत्ररत्नेहेन अस्याः इदं विकृतत्वं विलोत्रय अकरुणहृदयः भुजङ्गशत्रुः अपि करुणां करिष्यति (शति) मन्ये । (आर्या) .

13:—Where is that Garuda possessing a terrible beak besmeared with the streaks of blood let loose by the breaking asunder of the brains of big serpents and where is this benevolent man of a gentle nature, appearance and form !

Prose order: महाहिमस्तिष्कविभेदमुक्तरक्तच्छटाचर्चितचण्डचक्षुः असौ गरुडमान् क, सौम्यस्वभावरूपाकृतिः एषः साधुः नाम क च । (उपजाति) .

महान्तः ये अहयः तेषां मस्तिष्कानां विभेदेन मुक्ताभिः रक्तच्छटाभिः चर्चिता चण्डा चक्षुः यस्य सः, मस्तिष्क brains. क-का are used to show that there is a great difference or incongruity between two sets of things.

Cf. क सूर्यप्रभवो वंशः क चाल्पविषया मतिः । *Raghu*. I; तपः क वत्से क च तावके वपुः *Kumār*. असौ is generally used to denote a thing that is near the speaker. Here *Garuda* is not near and so the use of असौ is wrong or *Garuda* may be said to be present to the mind of the speaker. The reading सोमस्वभाव... would mean 'having the nature etc. of the moon.' सत्त्वस्वभावाकृतिः means 'whose nature and form are full of goodness (सत्त्व)' where सत्त्व would be one of the three well-known *guṇas* of the सांख्य and योग philosophy. IV. 13. 3—मा मैषीः the augment of अमैषीः (Aorist मी) is dropped before the negative particle मा.

14:—Oh mother, hand over to me this sign of the victim, covering myself with which I shall offer my body to the son of *Vinatā* for his feeding, in order to save the life of your son.

Prose order: अम्ब एतत् वक्ष्यामिह मम अर्पय, प्रावृत्त ते पुत्रस्य जीवित-
रक्षणाय विनतात्मजाय आहारायितुं स्वदेहं यावत् ददामि । (उपजाति).

यावत् and पुरा used with the present tense, give the sense of the future. cf. आलोके ते निपतति पुरा *Megha*. IV. 14. 3—प्रतिहत ... May evil be averted. IV. 14. 4—जात is used as an epithet of endearment. IV. 14. 6—अहो ... चेतः Lo! the mind of this noble one is contrary to the course of the world. चरितम् would mean action, behaviour.

15:—Who gives, as if it were a straw, out of pity for the sake of another, his very life—it is a wonder—for the sake of which *Viśvāmitra* formerly ate the flesh of a dog like a *Chandāla*, for the sake of which, by *Gautama* was killed *Nādiṅga* who had conferred an obligation upon him, and for the sake of which this son of *Kas'yapa*, *Garuda*, eats serpents every day.

Prose order: यन्निमित्तं पुरा विश्वामित्रः श्वपचः इव श्वांसं अभक्षयत्, यत्कृते गौतमेन कृततदुपकृतिः नाडीजङ्घो निजङ्घे, यदर्थं कश्यपस्य पुत्रः अयं ताक्ष्यः प्रतिदिनं उरगान् आत्त, तान् एव प्राणान् कृपया परार्थं तृणं इव यः जहाति, चित्रम् । (सगंधरा).

The first two lines refer to the stories in the शांतिपर्व of the महाभारत. विश्वामित्र oppressed by hunger, went to the house of a चाण्डाल during the dead of night and found there the flesh of a dog. While he was on the point of eating it, one of the चाण्डाला awoke and began to remonstrate with him on the impropriety

of eating the dog's flesh by a sage; विश्वामित्र being too hungry, did not pay any attention to him and offering a small portion of it to the Gods, satisfied his hunger by eating the remainder. श्वपचः one who eats dog's flesh, a चाण्डाल. नाडीजङ्घ was the lord of cranes, ruler of a forest near the modern Allahabad, who recommended गौतम a poor Brahmin to his neighbour विरूपाक्ष a राक्षस prince ruling near अयोध्या. गौतम having secured immense riches from विरूपाक्ष returned to the lord of cranes. Being very hungry, the ungrateful गौतम roasted नाडीजङ्घ to death and ate him up. विरूपाक्ष on learning this, caught गौतम and put him to death. Indra ultimately revived by his nectar नाडीजङ्घ, at whose intercession, गौतम was also restored to life. तार्क्ष्य son of तार्क्ष or तृक्ष which is an epithet of कश्यप. There is no sin in eating anything you like to save your life. जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते ॥ ... क्षुधितश्चात्तुमभ्यगादिश्वामित्रो श्वघानीम् । चण्डालहस्तादादाय शर्माधर्माविचक्षणः ॥ *Manu* X. IV. 15. 1—आत्म...निर्व्याजं sincere on account of your determination to offer yourself. IV. 15. 2—निर्वन्ध insisting.

16:—Insignificant creatures like myself are born and die (in any number). Whence can there be the birth of persons like you who sacrifice their bodies in the interests of others ?

Prose order: मादृशाः क्षुद्रजन्तवः उत्पद्यन्ते म्रियन्ते च, परार्थदत्तदेहानां त्वादृशां कुतः संभवः । अनुष्टुम्).

कुतः संभवः i. e. persons like you are born very rarely. The reading परार्थं बद्धवक्षणां means ' who are always prepared (to sacrifice themselves) for the sake of others. ' IV. 16. 1—अभ्यवसाय determination. IV. 16. 2—न मे ... कर्तुमर्हसि it is not proper for you to throw an obstacle in the way of my desire of accomplishing the object of others, for which an opportunity has been secured after a long time. अन्तराय lit. that which comes between i. e. an obstacle. IV. 16. 3—विकल्प doubt, misunderstanding. IV. 16. 6—यदि ... अनुकम्पनीया if I deserve your pity. IV. 16. 7—अस्मद्विपत्तिविह्वला afflicted by my calamity. न यथा ... चिन्त्यताम् think of some remedy so that she will not abandon her life. IV. 16. 9—त्वदावृत्तः dependent upon you, resting with you.

17:—If you wish to see her live, who dies when you die and lives when you live, save yourself by means of my life.

Prose order: त्वयि त्रियमाणे या त्रियते, त्वयि जीवति या जीवति तां जीवन्तीं यदि इच्छसि, मम असुभिः आत्मानं रक्ष । (अनुष्टुप्).

IV. 17 2—जननीं पुरस्कृत्य leading the mother before you. IV. 17. 3—घातस्थानं place of execution. स्त्री ... कातरतया on account of nervousness natural to a woman. IV. 17. 4—विपन्न ... सङ्कुलं filled with many a skeleton (कङ्काल) of dead serpents. महाश्मशानम् a big cemetery.

18:—In this (cemetery) where a dense darkness is spread by vultures that are greedy of devouring pieces of raw flesh, which being held by their tremulous beaks, drop down on the way and that have begun the flapping of their pairs of wings, the series of flames of fire of jackals, thrown out by the mouths and hence falling into the river of blood stinking of the large mass of fat flowing continuously, are making a sound as they are extinguished.

Prose order : चञ्चलचञ्चलवृत्ताधेच्युतपिशितलवग्रामसंबद्धगर्धः आबद्धपक्षद्वितयविधु-
तिभिः गृधैः बद्धसान्द्रान्धकारे अस्मिन् (श्मशाने) शिवानां वक्रोद्गान्ताः पतन्त्यः शि-
खिशिखाश्रेणयः अजस्रस्रतवहलवसावासविल्ले अस्रस्रोतसि छिन् इति स्वनन्ति । (सन्धरा).

चञ्चलान्या चञ्चला वृत्तस्य अधेच्युतस्य पिशितलवस्य ग्रामे संबद्धा गर्धा यैः. The vultures were greedily carrying away a portion of flesh in their beaks. The portion of flesh not being held properly dropped down and the vultures were hovering down again to secure the dropping piece of flesh. आबद्धा पक्षद्वितयस्य विधुतिः यैः, अधेच्युत=अधेमार्गे च्युतस्य or अर्धात् अंशात् च्युतस्य. We have understood by चञ्चल the beaks of the vultures. Some take it as referring to गर्ध so that the vultures were making themselves ready to pounce upon any pieces of flesh that might fall down from the beak of गर्ध. But the lines probably refer not to any future action but rather to a past action on the part of the vultures. संबद्धलक्ष्यैः means ' who have fixed their attention.' पिशितलवः=मांसखण्डः. सान्द्र dense. The jackals are often described as being उक्तामुखाः so that they vomit flames of fire (शिखिशिखा) from their mouths and these flames coming in contact with the stream of blood

produce a peculiar sound expressed by the word छिम् as they are extinguished. अजलं सुतया बहलया वसया यो वासः तेन विस्रे, वसा is fat. विस्रे=आमदुर्गन्धदुःसहे. स्वनन्ति produce a sound. The reading यत्रोद्दामं भ्रमन्त्यः शमितशिखिशिखाः श्रेणयः would mean 'where the rows of female jackals wandering recklessly with the flames of fires (thrown out by their mouths) are howling (स्वनन्ति)' etc. अस्त्रस्रोतस् the stream of blood. This verse is a typical example of the बीमस्तरस; cf. with the idea in the second line गृधैरावद्धचक्रं वियति विचलितैर्दोर्धनिष्कम्पपक्षैः । धूमैर्ध्वस्ताकभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्त्यः ॥ *Mudrā* III.

19:—This cemetery which is every day not void of (always replete with) the serpent prey, which gives satisfaction to the enemy, the lord of birds, and which is full of bones and skulls as white as the moon, is like the body of Rudra, from which the necklace in the form of a serpent is never absent, which produces pleasure in (the mind of) Vināyaka and which is possessed of the moon, the white bones and skulls.

Prose order : प्रतिदिनं अहिना आहारेण अशून्यं, विनायकाहितप्रीति शशिवल्लास्थिकपालं इदं इमशानं रौद्रं वपुः इव । (आर्वा) .

The expression अहिनाहारेण is to be dissolved as अहिना आहारेण when taken with the इमशानं and as अहिना हारेण when taken with the वपुः of रुद्र who wears serpents on his body as ornaments. विनायकाहितप्रीति when taken with इमशान means वीनां (पक्षिणां) नायकस्य अहितस्य (वैरिणः) प्रीतिः यत्र which satisfies our enemy गरुड or वीनां नायकस्य (गरुडस्य) आहिता प्रीतिः यत्र; when taken with रौद्रं वपुः, it means विनायकस्य (विघ्नेश्वरस्य गणेशस्य) आहिता प्रीतिः यत्र which gives pleasure to God गणपति. शशिवल्लकपालं when taken with इमशानं means शशिवत् धवलानि अस्थानि कपालानि च यत्र, and taken with रौद्रं वपुः, it means शशी च धवलास्थिकपालानि यत्र or शशिना धवलानि अस्थिकपालानि यत्र. इमशान is derived by the *Nirukta* as इमशयनं, इम शरीरम्. The commentary in the Trivandrum edition remarks on this verse as follows: मरणोद्यतस्य तस्य परमशैवस्य महेश्वरानुसन्धानानुबन्धेन तथा दृष्टान्त-परिग्रहस्तस्य भीषिकानिरासार्थः । IV. 19. 1—किमेभिस्त्रासोपन्यासैः what is the use of these alarming words, referring to the fearful

aspect of the cemetery described in the 18th verse. The reading *समोपन्यास* would mean 'conciliatory or pacifying words.'

20:—In whatever state, oh mother, I may be born hereafter—in that condition, oh you affectionate towards your children, may you alone become my mother !

Prose order: मातः यस्यां यस्यां गतो वयं समुत्पत्स्यामहे तस्यां तस्यां, हे प्रियसुते त्वं एव नः माता भूयाः । (अनुष्टुप्).

प्रियः सुतः यस्याः सा प्रियसुता. It would have been better if शङ्खचूड had said that he wished to be a son to his mother in whatever birth she would take. It is not clear why शङ्खचूड addresses himself in the plural. In IV. 16. 6—also he says वयं अनुकम्पनीयाः, but there it is possible to understand by वयं both शङ्खचूड and his mother; cf. for the idea in the verse प्रियस्य सुहृदो यत्र मम तत्रैव संभवः । भूयादमुष्य भूयोऽपि भूयासमनुसंचरः ॥ *Māl.* IX. IV. 20. 4—अपश्चिमं last (अविद्यमानः पश्चिमः यस्य). पश्चिम also means the same thing as अपश्चिम last. *Māl.* IX. contains both these words in one sentence अयमत्र ते जन्मन्यपश्चिमः पश्चिमावस्थाप्रापितो मकरन्दबाहुपरिवृक्तः । IV. 20. 6—अस्मादुत्तरेण to the north of this place, उत्तरेण usually governs the accusative or the genitive. The *Megha.* तत्रागारं धनिपतिगृहादुत्तरेणास्मदीयं has उत्तरेण used with the ablative as here. In *Kādam.* also we have इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेण ..., दक्षिणगोकर्णं प्रदक्षिणीकृत्य having gone round the God at the southern गोकर्णं. गोकर्ण popularly called गोकर्णमहाबलेश्वर stands on the Malabar coast near Karwar. It is one of the celebrated twelve ज्योतिर्लिंग. It is called दक्षिण to distinguish it from the northern one in Nepal. This exit of शङ्खचूड is rather abrupt. The sentence also appears to have been आत्मगतम्. Possibly शङ्खचूड thought that it was no use wasting any more time in persuading जीमूतवाहन or comforting his mother. He would bow down to S'iva and then would offer himself to गरुड. The वृद्धा seems to have quietly gone with him thinking that he was willing to have himself saved by जीमूतवाहन. IV. 20. 8—न ... लपितं my desire is not fulfilled, as शङ्खचूड had gone away without giving him the वध्यचिह्न. अभिलपितं वध्यचिह्नरूपं देहविसर्जनं वा. The reading संपन्नं ... would mean 'my desire is fulfilled.' शङ्खचूड has gone away so that I can now offer myself to गरुड in his place.

IV. 20. 9—इदं स्वर्तांशुकयुगलं (referred to in IV. 1. 3.) is introduced in such a way as to be an answer to the query in IV. 20. 8—को नामाभ्युपायः. This is what is technically called a पताकास्थान which is defined as यत्रार्थे चिन्तितेऽस्मिस्तल्लिङ्गाऽन्यः प्रयुज्यते। आगुंतकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ This is a familiar device resorted to by poets. In V. 3. च० the last word मृत्युः is similarly connected with जीमूतवाहनस्य (V. 3. 1.) with which word the कञ्चुकी begins his message. It is rather queer that the कञ्चुकी should present the red garments to जीमूतवाहन in the इमशान. The poet seems to have made this indiscretion as it is so necessary for the plot. IV. 20. 12—अतर्कितोपनत brought unexpectedly. IV. 20. 13—सफलं ... पाणिग्रहः my marriage with मलयवती has borne fruit. The red garments were a marriage-present to which जीमूतवाहन was entitled in virtue of his marriage with मलयवती. IV. 20. 14—मद्वचनात् in my name.

21:—This pair of red garments, got at the proper time, gives great pleasure to me who am giving up my body for the sake of another.

Prose order: प्राप्ते काले समागतं इदं वासोयुगं परार्थे देहं उज्जतः (मम) महतीं प्रीतिं आपत्ते। (अनुष्टुप्).

The reading करोति ... मम means 'gives great pleasure to me who have fixed my eyes on the interests of others alone.' (परार्थे एव एका दृक् यस्य). IV. 21. 1—यथा ... पक्षिराजः As there is this terrible wind (नभस्वान्) which has shaken the heaps of rocks on the Malaya mountain, I guess that the lord of birds is near by.

22:—The rows of the wings resembling the *Samvartaka* clouds, over-cast the sky; the wind caused by the speed, throws the water of the ocean on the shore as if for inundating the earth; and suddenly producing the apprehension of the end of a *Kalpa* and looked at with terror by the lordly elephants of the quarters, he, possessed of a refulgence like that of the twelve suns, reddens the ten quarters now and then by the lustre of his body.

Prose order: सेवर्तकाभ्रैः तुल्याः पक्षतीनां पङ्क्तयः गगनं पिदधति, बेगानिलः अम्बुराशेः अम्भः भुवः प्लावनाय इव तीरे क्षिपति, सपदि च कल्पावन्तशङ्कां कुर्वन्,

दिग्दिपेन्द्रैः सभयं वीक्षितः द्वादशादित्यदीप्तिः देहोद्योतैः दशाशाः सुहुः कपिशयति ।
(स्रग्धरा).

कल्प is a day and night of Brahmā, a period of 432 million years of men. At the end of the कल्प, संवत्सक, पुष्कर, आवर्तक and other clouds pour on rain, twelve suns scorch the earth and seven or forty-nine winds begin to blow furiously and ultimately the whole universe is destroyed to be created by Brahmā again. The *Veni.* gives the signs of the कल्पान्त in the following verse. दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिताः द्वादशर्काः । वाता वाता दिशि दिशि न वा सप्तथा सप्तभिन्नाः । छत्रं मेघैर्न गगनतलं पुष्करावर्तकाद्यैः ... The reading तीरं वेगाच्चिरस्तं ... सिन्धोः means 'the shore shaken by the velocity, casts down waters of the ocean' etc. Every quarter is supposed to have its own guardian elephant. देहोद्योतैः by the lustre (उद्योत) of the body. दशाशाः the ten quarters (आशा). कपिशयति = reddens, illumines. The reading शिशुद्वादशादित्यदीप्तिः is not good. It may be explained as शिशूनां (उदितमात्राणां) द्वादशादित्यानां दीप्तिः इव दीप्तिः यस्य, but this is not complimentary to गरुड. The compound is explained in the Trivandrum edition as शिशुः द्वादशादित्यानां दीप्तिः येन ततोऽप्यधिक इत्यर्थः. This is clearly a twisting of the compound. If the reading is देहोद्योतैः it would be the subject to कपिशयति. Garuḍa's advent is described as producing the same results as would be seen at the कल्पान्त. Cf. with this description of गरुड's flight that of संपाति's flight in *Mahā. V.*

23:—I think that Malayavati, cool with the sandal juice from Malaya when embraced does not so gladden me, as does this slab of slaughter touched for the accomplishment of my desired object.

Prose order: मलयचन्दनरसाद्रां मलयवती आक्षिष्टा (सती) तथा न सुखयति यथा अभिवाञ्छितार्थसिद्धयै आक्षिष्टा इयं वध्यशिला (इति) मन्ये । (आयां).

आक्षिष्टा is to be construed with both मलयवती and वध्यशिला. The reading मनः for मन्ये is also good. मनः would be the object to सुखयति.

24:—That happiness, which was not secured by me lying comfortedly in the mother's lap in my childhood, is obtained by me in the lap of this slab of slaughter.

Prose order: शैशवे मातुः अङ्गे विश्रब्धं शयितेन मया यत् सुखं न प्राप्तं तत् सुखं अस्याः बध्यशिलायाः उत्सङ्गे लब्धम् । (आर्या) .

The happiness derived from lying in the lap of the mother is greater than the happiness derived from मलयवती's embrace, and the happiness derived from the बध्यशिला is greater than the happiness derived from lying in the mother's lap.

25:—Having seen the disc of the moon and reminded of the form of S'esa coiled round through fear, and looked at with delight by my elder brother, when the sun was shaken by the fright of the horses of his chariot, with my wings rendered all the broader by means of the coverings of clouds sticking to their ends, here have I, greedy to devour the serpent, reached in a moment the Malaya mountain on the shore.

Prose order: हिमांशोः बिम्बं दृष्ट्वा भयकृतवल्यां शेषमूर्तिं संस्मरन्, स्यन्दताश्वत्रसनविचलिते पृष्णि (सति) अग्रजेन सानन्दं दृष्टः प्रान्तावसज्जजलधरपटलेः प्रायतीभूतपक्षः अहिग्रासगृध्रः पक्षः अहं वेलासहीध्रं मलयं क्षणेन प्राप्तः । (स्रग्धरा) .

The reading क्षिप्त्वा would mean ' having discarded ' in contempt. At the sight of the moon गरुड is reminded of the serpent-king coiling round so as to resemble the moon's disc through fear of himself (Garuḍa). The reading संहरन् for संस्मरन् would mean ' having contracted ' the form of S'esa etc. At the sight of गरुड, the sun's horses took fright so as to give a jerk to the chariot and hence the sun was shaken. अग्रज the elder brother i. e. अरुण who is the charioteer of the sun. सानन्दं because अरुण was glad to see his younger brother. प्रान्तेषु (अग्रेषु) अवसज्जन्तः ये जलधराः तेषां पटलेः. The clouds that stuck to the ends of the wings made the wings appear to be broader and more expanded. वेलासहीध्रं the mountain situated on the shore. गृध्रः greedy. Here गरुड is described as having crossed the moon, the sun and the clouds on his way to the मलय mountain. Really speaking गरुड ought to have seen the sun first as it is more distant than the moon. It is not clear whether the idea of the sight of both the sun and moon is due merely to the poet's imagination or to the poet's knowledge of the fact that the moon is sometimes present in the sky, though obscured for the time being by the sun.

26:—By the merit which is acquired by me to-day, by saving a serpent through the offer of my body, may I in every birth, be possessed of a body only for (conferring) obligation on others !

Prose order: स्वशरीरदानात् पद्मं संरक्षता मया अद्य यत् पुण्यं अर्जितं तेन भवे भवे प्ररोपकाराय एव मम शरीरलाभः भूयात् । (उपजाति).

It is not strange that the वैश्वसत्त्व जीमूतवाहन should wish to be born again for the sake of others instead of wishing to have *Nirvāṇa* as Buddha himself is described as taking many births to oblige the world. This verse also refers to the law of *Karma* by which one's future invariably depends on one's own past actions.

27:—Having struck on the chest with my beak more terrible than the thunder-bolt, I shall now for the purpose of eating forcibly lift up the serpent who is fallen on this slab of slaughter to save the remaining serpents, who is covered by a red garment as if besmeared with blood flowing from the heart broken through fear of me.

Prose order: शेषान् अहीन् रक्षितुं अस्मिन् वध्यशिलातले निपतितं मद्भय-दीर्घमाणहृदयप्रस्यन्दिना असृजा दिग्धं इव रक्ताम्बरप्रावृतं भोगितं अशनिदण्डचण्डतरया चक्रवा वक्षसि निमिष भोक्तुं तरसा अधुना उद्धरामि । (शार्दूलविक्रीडितं).

अशनिदण्ड is the thunder-bolt. तरसा forcibly. मद्भयात् दीर्घमाणत हृदयात् प्रस्यन्दिना, असृजा with blood. The red garment is as it were the blood flowing from the heart which is broken through the fear of गरुड, and covering the whole of the body. शेषान् अहीन् रक्षितुं because according to the agreement with वासुकि (IV. 6) गरुड was to have only one serpent every day for his food. IV. 27. 1—नेपथ्ये ... the flourish of trumpets and the shower of flowers behind the curtain. It would be better to construe दुन्दुभिध्वनिः only with नेपथ्ये, otherwise the audience would not be able to notice the shower of flowers. The expression दुन्दुभिध्वनिः पुष्प-वृष्टिश्च occurs in *Mahā* I. The gods themselves signify their appreciation of the noble sacrifice made by जीमूतवाहन.

28:—Why does this shower of flowers which has delighted the bees with their fragrance, fall from the sky ? Why again

does this sound of drums in heaven, make the circle of quarters noisy ? Ah, I understand ! It is even that famous *Pārijāta*, I think, shaken by the wind caused by my speed and this is even the deep sound of the *Samvartaka* clouds suspecting that it is (the time of) universal destruction.

Prose order : इयं आमोदानन्दितालिः पुष्पवृष्टिः नभस्तः किं निपतति, स्वर्गे एषः दुन्दुभीनां निनादः दिशां चक्रं किं वा सुखयति, आं ज्ञातं, मम जवमरुता सः अपि पारिजातः कम्पितः, जातसंहारशङ्कैः संवर्तकाभैः इदं अपि मन्द्रं रसितं मन्ये ।। (स्रग्धरा).

गरुड in his blissful ignorance thought that the shower of flowers came from the पारिजात tree in heaven as it was rudely shaken up by his speed, and the loud sound was but the thunder of the clouds of universal destruction, which anticipated an imminent Pralaya. आमोदेन आनन्दिताः अलयः यथा सा. The reading साधं means ' along with. ' IV. 28. 2—कवल्यन्—taking up by the beak like a morsel.

29:—As this protector of (victim sent to protect other) serpents seems to me to be bulky, he will surely satisfy to-day my desire of eating serpents.

As this protector of serpents seems to be my Guru (preceptor), he will surely remove my desire of eating serpents.

Prose order : यथा एषः नागानां रक्षिता मम गुरुः साति तथा अद्य सर्पाश-नाकाङ्क्षां व्यक्तं अपनेष्यति । (अनुष्टुप्).

This verse has two meanings, one literal and the other suggested. नागानां रक्षिता means (1) the protector of serpents, i. e. the victim sent by वासुकि according to the agreement, to save other serpents (2) जीमूतवाहन who by sacrificing himself wants to save the serpents. गुरुः (1) bulky (2) adviser. आकाङ्क्षां अपनेष्यति (1) will remove the desire i. e. satisfy my desire (2) will remove the desire of eating serpents by advising me to refrain from killing the serpents and practise अहिंसा. आकाङ्क्षा might also be taken to mean ' doubt ' in the suggested sense. The suggested sense refers to what is to follow in the fifth Act. So this is also a kind of पताकास्थानक according to some. प्रस्तुतागन्तुभावस्य वस्तुनोऽन्योक्तिसूचनम् । पताकास्थानकं तुल्यसंविधानविशेषणम् ॥

Act V.

The parents of जीमूतवाहन are anxiously waiting for his return. विश्वावसु also sends his प्रतीहार to जीमूतकेतु to inquire if जीमूतवाहन has come to him. In the meanwhile a crest-jewel besmeared with flesh and blood falls at the feet of जीमूतकेतु. The mother of जीमूतवाहन recognises it to be that of her own son, but the प्रतीहार suggests that it might be that of the serpent killed by गरुड. After the प्रतीहार is gone, शङ्खचूड comes up lamenting and informs जीमूतकेतु that a विद्याधर had sacrificed himself to save him. The parents of जीमूतकेतु and मलयवती well knowing that the विद्याधर could be but जीमूतवाहन prepare to end their lives by throwing themselves in fire and all of them, with the sacrificial fire, follow the stream of blood and come up to जीमूतवाहन who is almost eaten up by गरुड. शङ्खचूड who has reached गरुड before जीमूतकेतु shows गरुड his mistake, who is quite grieved to find that he had eaten the noble विद्याधर instead of the serpent and prepares to commit suicide by throwing himself into the sea. जीमूतवाहन prevents him from doing this and advises him to practise अहिंसा. गरुड consents to do that, but जीमूतवाहन soon expires and गरुड at once flies up to Indra to bring अमृत to revive him. The parents of जीमूतवाहन, मलयवती and शङ्खचूड in despair are on the point of throwing themselves on the funeral pyre when the Goddess गौरी makes her appearance and assures them that all would be well and revives जीमूतवाहन. At the same time there is the shower of अमृत sent by गरुड from heaven and all the dead serpents are also revived. गौरी also installs जीमूतवाहन as the king of the विद्याधर and मयङ्ग and other enemies make their submission to जीमूतवाहन and all is well that ends well.

1:—When a beloved person is gone even to the garden in one's house, danger is apprehended through affection; what then of a beloved person in the midst of a forest which is frightful and in which many dangers are seen (actually) ?

Prose order: स्वगृहोद्यानगते आर्षे स्निग्धे खेदात् पापं विशङ्क्यते, दृष्टवद्दपाय प्रतिभयकान्तारमध्यस्थे (स्निग्धे) किमु । (आर्षा) .

Cf. for the idea in the first half, अलिखेहः पापशङ्की *Shuk.* IV. प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि. In the pleasure-garden, there is likely to be no danger to anybody, still danger is apprehended through affection. किमु how much more. दुष्टाः बहवः अपायाः यस्मिन् सः प्रतिभयः कान्तारः तस्य मध्ये तिष्ठति इति तस्मिन् . प्रतिभय adj. terrible. The reading दृष्टवहपाये would go with लिखे 'for whom many dangers are seen' and is manifestly inferior to the reading adopted in the text. V. 1. 2---दुःखं आस्ते is aggrieved. दुःखं adv. V. 1. 3---सन्निहितगरुडप्रतिभयं उद्देशं region (उद्देश) terrible on account of गरुड being near. सन्निहितेन गरुडेन प्रतिभयं or प्रतिभयं might be taken to mean 'fear'. सन्निहितं गरुडात् प्रतिभयं यत्र. V. 1. 6---सहधर्मचारिणी---सह धर्मं चरतीति, the wife who is the partner in performing religious duties. V. 1. 7---पर्युपास्यमानः attended, waited upon.

2:—Wearing two silken garments possessed of folds, tremulous like waves and resembling the foam-water, adorned by his queen possessed of good milk and of great virtue like the Ganges abounding in water and of great sanctity, this Jimūta-
ketu possesses well the beauty of the ocean while Malayavati standing near him appears like the sea-shore.

Prose order : भङ्गवती तरङ्गतरले फेनाम्बुतुल्ये क्षौमे वहन् सुपयसा महा-
पुण्यया देव्या जाह्नव्या इव विराजितः अयं जीमूतकेतुः तौयनिधेः सुसदृशीं श्रियं धत्ते
यस्य एषा अन्तिकवतिनी मलयवती यथा वेला (तथा) आभाति । (शार्दूलविक्रीडितं).

जीमूतवाहन is compared to the ocean, his two silken garments to the tremulous foamy waves, his wife to the holy सागीरथी and his daughter-in-law to the वेला. भङ्ग means 'a fold' or 'a wave.' सुपयसा and महापुण्यया are to be taken with both देवी and जाह्नवी. सुपयसा with देवी means 'possessed of good milk (in her breasts)', with जाह्नवी 'overflowing with water.' The reading सवयसा can be construed only with देवी 'of an equal age.'

3:—The pleasures of youth have been enjoyed (by me), (my) fame is spread, with a steady mind I have ruled over the kingdom and have also practised penance, praiseworthy is my son, this daughter-in-law is born of a family equal in rank to my own; should not death be thought of by me now (to-day) with all my desires fulfilled ?

Prose order: यौवनसुखानि भुवतानि, यशः अवकीर्णम्, स्थिरधिया राज्ये स्थितम्, तपः अपि चरितम्, सुतः श्लाघ्यः, इयं स्तुषा स्वसदृशान्वयजा, कृतार्थतया मया ननु अद्य मृत्युः चिन्त्यः । (वसन्ततिलका) .

स्थिरधिया is to be construed with स्थितं and चरितं. With राज्ये स्थितं it means 'with a firm mind' i. e. not swerving from duty, with तपः चरितं it means 'with a concentrated mind.' The reading सुसदृशान्वयजा would mean 'born of a good and worthy family.' जीमूतकेतु means to say that now that he has done all his duties and has accomplished all his desired objects, he stands quite prepared for death. V. 3. 1—सुनन्द was going to say जीमूतवाहनस्य वार्तामन्वेष्टुं etc. but the expression जीमूतवाहनस्य coming in juxtaposition with मृत्युः suggests something quite ominous. This is another पताकास्थान in our play. See our remarks on IV. 20. 9. V. 3. 2—शान्तं पापम् God forbid! V. 3. 3—देवी—Some editions read वृद्धा for देवी. In the 4th Act, the mother of शङ्खचूड is called वृद्धा and though she does not appear in this Act so as to be confused with the mother of जीमूतवाहन, it is not desirable to have two persons in one play, to bear the same name. We have followed therefore the Trivandrum edition in naming जीमूतवाहन's mother देवी. V. 3. 4—मलयवती, all manuscripts read मलयवती instead of नायिका in this Act. We have kept this arrangement though it appears inconsistent. मलयवती can be properly called a नायिका only in the first three Acts. In the fifth, she plays quite an unimportant part. V. 3. 11—अथ किम् yes, quite so. V. 3. 15—प्राणयात्रार्थं for our livelihood, maintenance. V. 3. 18—अन्यदेव किमपि something quite different, euphemism for 'death.' V. 3. 21—मय्याकुले ... while I am anxiously thinking.

4:—Oh left (unkind) eye, why do you throb again and again indicating evil to (befalling) me? Ah wretched eye! Down with your throbbing; my son is safe.

Prose order: दक्षिणेतर मम अनिष्टं सूचयन् सुदुः सुदुः किमु स्फुरसि, हतचक्षुः ते स्फुरितं अपहतम्, मम पुत्रकः कुशली ! (आर्या) .

दक्षिणेतर other than the right i. e. left. It also means 'other than kind' i. e. unkind. The throbbing of the left eye in the case of males is a bad omen. हतचक्षुः Oh cursed or wretched eye !

अपहृतं lit. destroyed. The reading स्फुरितमिहायं ... means 'Here, this sun will destroy the evil effects of your throbbing'. If it is accepted, we must drop the next sentence altogether as it would be superfluous. V. 4. 1—त्रिसुवनेकचक्षुः the sole eye of the three worlds. सहस्रदीपितिः the thousand-rayed one i. e. the sun.

5:—What is this that falls down in front suddenly from the sky—which being looked at gives excessive pain to the eyes, emitting red streaks of the lustre of its rays, and shining like a star shaken by the portentous wind?

Prose order: आलोक्यमानं अतिलोचनदुःखदायि, निजमरीचिरुचः रक्तच्छटाः विमुञ्चत, उत्पातवाततर्लीकृततारकाभं किं पतत नभस्तः सहसा पुरः पतति । (वसन्ततिलका).

निजस्य मरीचिनां रुचः (gen.). If the reading is रक्तच्छटा ... रुचः as one expression, the compound should be dissolved as रक्तच्छटाः इव निजमरीचिरुचः (acc.). उत्पातवात portentous wind which is supposed to cause the phenomenon of meteors. The reading उत्पातकाल means the 'time of प्रलय'. It is clear that the address to the sun in (V. 4. 1) is introduced in order to make जीमूतकेतु look up so that he might observe the crest-jewel of his son falling down. V. 5. 2—लस ... मांसः which has flesh full of blood adhered to it. चूडामणिः crest-jewel. V. 5. 7—मैव ... मूः do not get troubled in this way, without knowing the truth. V. 5. 8—नखमुखोत्खाताः torn off by the beak and claws (नखैः मुखेन च उत्खाताः) or torn off by the ends of claws (नखमुखैः (नखाग्रैः) उत्खाताः). In the reading ताक्ष्येण ... ईदृशाः, उत्कारूपाः means 'having the form of meteors'. V. 5. 9—सोपपत्तिकं reasonably, giving a reason. जीमूतकेतु is however not quite convinced by what सुनन्द says as is seen from V. 5. 15—अपि नाम ... I hope, can it be. V. 5. 16—संवीतः covered.

6:—Having bowed down to the God Gokarna, on the sea-shore, I have indeed hastily come to the place of slaughter of the serpents, but Garuda has flown up into the sky, having taken that Vidyādhara whose chest is pierced by his beak and claws (or by the ends of his claws)!

Prose order: अर्णवतटे गोकर्णं प्रणम्य त्वरितं तां भुजङ्गमवध्यभूमिं खलु प्रातः अस्मि, तं च नखमुखक्षतवक्षसे विद्याधरं आदाय गरुस्मान् गगनं उत्पतितः । (वसन्ततिलका).

शङ्खचूड has not actually seen the विद्याधर being carried off, but he puts in नख ... वक्षसे because he knows from experience what the fate of the victim would be when once caught by गरुड. च is used in the sense of ' but. ' Really speaking up to the 8th verse, this is a different scene. V. 6. 1—निष्कारणैकवान्धव most disinterested relative. V. 6. 2—विप ... पोत a boat (पोतः) for saving persons fallen into the ocean of distress. वृणीकृत considering it to be as worthless as a straw. V. 6. 3—प्रतिवचनं reply.

7:—The credit due to the saving of serpents, to begin with, has not been secured by me, nor has the gracious command of the king been carried out; saved by another by offering his own self, I am to be mourned for (pitied). Ah fie upon me ! Alas, I have been quite deceived !

Prose order: अहिजाणात् एका कीर्तिः मया न आता, स्वामिनः श्लाघ्या आज्ञा अपि न अनुष्ठिता, आत्मानं दत्वा अन्येन रक्षितः (अहं) शोच्यः, हा धिक् कष्टं वञ्चितः वञ्चितः अस्मि । (शालिनी).

The reading एकाहं would mean ' for one day. ' If that reading is accepted, आता and अनुष्ठिता would be construed with त्वया, शोच्यः with त्वं and it would be better to read वञ्चितोऽसि to preserve symmetry. एका=केवला or firstly, to begin with. The reading तेन वा in the fourth line would refer to जीमूतवाहन. V. 7. 1—उपहास्य contemptible, object of ridicule.

8:—Desirous of seeing Garuḍa, I shall walk on closely following this line of blood—this line that is in the beginning broad on account of the gush (of blood), and further on possessed of big drops fallen loosely (not thickly), with minute particles scattered about, being shattered by its fall on the stones, covered with insects on the level ground, visible with great difficulty on the regions full of minerals, and congealed and purple in colour on the tops of dense trees.

Prose order: तार्क्ष्यं दिदृक्षुः आदौ उत्पीडपृथ्वां ततः अग्रे प्रविरलपतितस्थूल-विन्दुं, ग्रावसु आपातशीर्णप्रसृततनुकणां, स्थलीषु कीटकीर्णां, धातुभिन्ने (स्थाने) दुर्लक्ष्यां, घनतरुशिखरे स्त्याननीलस्वरूपां एनां रक्तधारां निपुणं अनुसरन् ब्रजामि । (स्रग्धरा).

उत्पीडेन पृथ्वीं (स्थूलां), the रक्तधारा was naturally broad at first due to the large flow of blood. प्रविरलं यथा तथा पतिताः स्थूलाः विन्दवः यस्याः तां, आपातेन शीर्णाः अतः एव प्रसृताः तनुकाणाः यस्याः तां, स्थूली is an artificial piece of ground while स्थूला would mean a natural piece of ground. धातु a mineral. The धारा was दुर्लक्ष्या on minerals because the minerals are of the same colour as of blood. The reading धातुमित्तौ would mean 'on the wall or place full of minerals.' स्थानं नीलं च स्वरूपं यस्याः तां, स्थानं thick, oily. The reading गन्धरे स्थानरूपा would mean 'thick or oily in valleys' and घनतरु-शिखरे would go with गन्धरे. The धारा was स्थान on the tops of trees, because the blood became clodded by the cold atmosphere of the green leaves. निपुणं closely, carefully, as the line has become more and more difficult to be seen further on. V. 8. 7—चूडामणे Oh you the one crest-jewel of the three worlds ! चूडामणि used metaphorically. सुषितोऽस्मि I am robbed. V. 8. 9—(आकर्ण्य सहर्षं), जीमूतकेतु hears the expressions चूडामणि and सुषितोऽस्मि and concludes that the stranger must have been robbed of his crest-jewel. V. 8. 14—न ... भवति surely such (noble) form can never experience the grief of widow-hood. V. 8. 20—बाष्पो... कण्ठः with my throat choked with tears.

9:—Tell me, oh son, your unbearable grief, so that transferred over to me, it will become bearable to you.

Prose order : पुत्र आत्मीयं सुदुःसहं दुःखं मम अविदय, येन मयि संक्रान्तं एतत् ते सह्यं भविष्यति । (अनुष्टुप्).

Cf. with the idea in the verse स्निग्धजनसंविभक्तं दुःखं सह्यवेदनं भवति । *S'āk.* IV. कस्मै तावदेतं वृत्तान्तं निवेद्य सह्यवेदनमिव दुःखं करिष्यामि । *Priya.* III. 'Social sorrow loses half its pain.' Dr. Johnson. V. 9. 2—अवसर-प्राप्तः whose turn has come. V. 9. 3—कदाचित् ... याति perhaps this path of the line of blood, covered by dust, may become very difficult to trace.

10:—By some unknown Vidyādhara, with mind overcome with pity, he having offered himself to Garuḍa, my life has been saved !

Prose order : केन अपि करुणाविष्टचेतसा विद्याधरेण आत्मानं गरुत्मते दत्त्वा मम प्राणाः संरक्षिताः । (अनुष्टुप्).

करुणया आविष्टं चैतः यस्य तेन with mind filled with pity, V. 10. 1—परहितव्यसनी intent upon the welfare of others, V. 10. 5—सखी ... The evil omen has been fulfilled, for me. The reading दुश्चिन्तितं would mean 'the evil forebodings' in (V. 3. 18). सर्वे मोहं गच्छन्ति all faint, V. 10. 7—अप्रियावेदनान् by telling this evil news, अथवा ... निःसरति or what else except poison can emanate from the mouth of a serpent ? There is a pun on विषधर which means a 'serpent' and 'one who possesses poison (metaphorical). ' सुसदृशं प्रत्युपकृतं the obligation has been very well returned, said satirically, V. 10. 16—आर्यपुत्र lit. the son of the father-in-law i. e. the husband. A term of address used in dramas by ladies with reference to their husbands, V. 10. 17—गुरु ... you who know well how to serve the feet of the elders.

11:—By you in making the crest-jewel fall on my feet, the path of modesty (respect) has not been abandoned—even when you have gone to the other world !

Prose order : मम चरणयोः चूडामणिं पातयता त्वया लोकान्तरगतेन अपि विनयक्रमः न उज्झितः । (अनुष्टुप्).

जीमूतवाहन while alive, used to salute his father by falling at his feet so that the crest-jewel came into contact with his father's feet, The same course is followed even when जीमूतवाहन has gone to the other world. It being not possible for जीमूतवाहन to salute his father personally, the crest-jewel is cast by him at his father's feet. लोकान्तरगत gone to the other world i. e. dead. V. 11. 1—एता ... दर्शनः whose sight can be had only thus far. V. 11. 2—हृदये दत्त्वा placing the चूडामणि on his bosom.

12:—This crest-jewel of you who constantly saluted my feet through extreme devotion, with your head bent very low—how is it that the crest-jewel though smooth by rubbings (against the feet) and not murderous, tears my heart asunder !

Prose order : सुदूरं अवनामितनम्रमौलिः भवत्या शश्वत् मदीयौ चरणौ प्रणमतः तव चूडामणिः निकषणैः मसृणः अहिंस्रः अपि मे हृदयं कथं न गाढं विदारयति । (वसंततिलका).

अवनामितः नम्रः मौलिः यस्य, मसृण soft or smooth. The contrast is between मसृण and अहिंस्र on the one hand and विदारयति on the

other. How can a soft and harmless thing tear one's heart asunder ? The विरोध is to be got over by saying that this is due to affection. The reading विदूर ... = विदूरं विनतं आननं यस्य अतः एव नम्रमौलिः. दूरमवना ... is to be dissolved as दूरं अवनौ अवनम्रः मौलिः यस्य. V. 12. 11—ज्वलनप्रवेशेन by entering the fire, killing myself by throwing into the fire. Cf. with this the more beautiful idea in *Kumār*. IV. विधुरां ज्वलनातिसर्जनात् ननु मां प्राप्य पत्युरन्तिकम् । V. 12. 12—पतिः एव व्रतं यस्याः सा पतिव्रता a woman solely devoted to her husband. V. 12. 13—तर्हि ... what are you waiting for then ? V. 12. 14—किन्त्वा ... विहितः for one who maintains the sacred fires, cremation by any other fire is not ordained. आहितः अग्निः येन सः आहिताग्निः or अग्न्याहितः, a अग्निहोत्रिन्. The sacrificial fire is of three kinds. गार्हपत्य, आहवनीय and दक्षिण. आहिताग्निर्यथान्यायं दग्धव्यस्त्रिभिरग्निभिः । अनाहिताग्निरैकेन लौकिकेनापरो जनः ॥ अग्निहोत्रशरण the place or apartment (शरण) where the *Agnihotra* is performed. V. 12. 17—उच्छिन्नम् exterminated. V. 12. 18—साहसं rash act. विचित्राणि ... strange are the sports of Destiny. V. 12. 25—अवितथा true. वितथ is that which is not तथा i. e. false. भारती speech.

13:—Turning the rocks of the mountain, as it were into large vessels by the rubbings of his beak wet with blood, setting fire to the adjoining interior of the forest by the rows of the flames of the fire in his eyes, digging up the earth by the ends of his terrible claws hard as adamant sticking to it (earth), here is seen from a distance the enemy of serpents on the top of the peak of the Malaya mountain.

Prose order : रुधिरार्द्रचक्षुकर्णैः अग्नेः शिलाः द्रोणीः इव कुर्वाणः, स्वनयन-ज्योतिःशिखाश्रेणिभिः प्लुष्टोपान्तवनान्तरः, सज्जदञ्जकठोरघोरनखरप्रान्तावगाढावनिः अयं पद्मगरिपुः मलयस्य शङ्काये दूरात् दृश्यते । (शादूलविक्रीडितं).

द्रोणी is our Marathi डोणी, a large vessel carved out of stone for holding water and generally placed near a well for washing purposes. The Calcutta edition explains द्रोणी as नदी. The adamant-like beak of गरुड is described as converting by its strokes the very rocks into vessels. प्लुष्टं उपान्ते वनस्य अन्तरं येन सः, वनान्तरं interior of the forest, it need not be taken here to mean अन्यत् वनं nother forest. स्वनयनयोः ज्योतिषां शिखानां श्रेणिभिः, सज्जन्तः (संलम्बाः)

वज्रवत् कठोराः घोराः ये नखराः तेषां प्रान्तैः अवगाढा अवनिः येन सः. The reading मज्जत would mean 'plunging or piercing.' V. 13. 1—पुरः ... with the hero dropped before him. The scene is here changed. V. 13. 2—जन्मनः प्रभृति even since my birth. V. 13. 3—दृष्टपूर्वं=पूर्वं दृष्टं not seen before. न केवलं ... दृश्यते not only is he not pained but on the contrary (प्रत्युत) appears to be pleased as it were in an indescribable manner (किमपि).

14:—Of him, an ocean of firmness, whose blood is being drunk more and more, there is no langour, bearing even the pain arising from the tearing off his flesh, the face is calm with satisfaction, this horripilation is distinctly visible on the limb which is not mangled, on me though doing injury to him, falls his look as if on a benefactor.

Prose order: अधिकपीयमानरुधिरस्य अपि श्रेयोदधेः ग्लानिः न अस्ति, मांसोत्कर्तनजाः रुजः अपि बहूतः प्रीत्या सुखं प्रसन्नं (अस्ति), यत् गात्रं न विडुषं तत्र एषः पुलकः स्फुटः दृश्यते, अस्य दृष्टिः उपकारिणि अपि मयि उपकारिणि इव निपतति । (शादूलविक्रीडितं).

पुलकः the state of hair standing on end, a thrilling sensation due to joy is seen on the limbs not yet mangled. उपकारिणीव might also be separated as उपकारिणी इव in which case उपकारिणी will be construed with दृष्टिः 'as if conferring an obligation upon me'. V. 14. 1—अनया धैर्यवृत्त्या by this courageous conduct.

15:—From out the openings of the veins does gush forth the blood, in my body there is yet flesh, in you too I see no satisfaction; why have you abstained from eating, Oh Garuḍa ?

Prose order: शिरामुखैः रक्तं स्यन्दते एव, अद्यापि मम देहे मांसं अस्ति, तव अपि तावत् तृप्तिं न पश्यामि, गरुत्मन् त्वं भक्षणात् किं विरतः । (उपजाति).

This verse is quoted twice in *Das'arūpa*, and once in *Sāhi-tyadarpaṇa*. V. 15. 2—ऊजितं अभिषत्ते talks in a dignified manner.

16:—By me has been taken blood from your heart by the beak, but my very heart has been carried off by you by this (uncommon) fortitude !

Prose order: मया तव हृदयात् शोणितं चञ्चवा आवर्जितं, त्वया च अनन्य धैर्येण मे हृदयं एव हृतम् । (अनुष्टुप्).

आवर्जितं secured i. e. drunk. हृतं carried off i. e. attracted. गरुड took only the blood (शोणित) from the heart i. e. *something belonging* to the heart or a *part* of the heart, but जीमूतवाहन has robbed गरुड of his *whole heart*. Herein lies जीमूतवाहन's superiority over गरुड. V. 16. 2—श्रवणयोग्यः fit to hear anything. V. 16. 6—उरो ददाति offers his bosom. V. 16. 7—विफलीकृतः frustrated. V. 16. 11—अस्थाने ... there is absolutely no occasion for your doubt or mistake. अस्थाने lit. in the wrong place.

17:—Let go the *Swastika* mark on his chest, no slough over his body is to be seen; are not indeed the two tongues counted by you while I am speaking? Do you not see these three hoods the splendour of whose gems is soiled by the veil of smoke (issuing) from the fire in the form of dreadful poison, and which are swollen with the wind of sighs caused by intolerable grief?

Prose order: वक्षसि स्वस्तिकलक्ष्म आस्ताम्, तनौ कञ्चुकः न आलोक्यते; मे जल्पतः एव द्वे अपि जिह्वे त्वया नाम न गणिते, तीव्रविषाग्निधूमपटलव्याजिह्वमरुतनत्विधः दुःसहशोकमूलकृतमरुत्स्फीताः पताः तिस्रः फणाः न पश्यसि (किम्) । (शार्दूलविक्रीडितं).

स्वस्तिक a mystical mark shaped like a triangle denoting good luck. We take the first line as referring to जीमूतवाहन. शङ्खचूड means to say 'it is pardonable that you were not able to see the स्वस्तिक mark on his chest as the chest was covered or as the mark was not quite distinct, but you ought to have noticed that he has no slough over his body.' कञ्चुकः skin of a serpent. It is not right to take the first line as referring to शङ्खचूड as a serpent is not known to have a स्वस्तिक mark. It is no doubt suggested by some that the स्वस्तिक mark may here refer to the mark like the Marathi figure ten १० on the hood of the serpent. But this explanation will not do as the स्वस्तिक mark is expressly stated to be on the chest. Again it is better to suppose that शङ्खचूड in order to convince गरुड refers not only to the characteristics of a serpent which he possesses, but also to certain features of जीमूतवाहन which a serpent never possesses. Thus both the positive and negative evidence is placed before गरुड. In the बृहत्कथामञ्जरी again the स्वस्तिक mark is referred to as belonging to

जीमूतवाहन. हा हा मा मा कृथास्तर्क्ष्य साहसं किं न पश्यति । अस्य विद्याधरेन्द्रस्य स्वस्तिकाङ्कमुरस्तटम् ॥ The force of नाम is कुत्सितमिदं तव मौढ्यं. The second line may also be translated as 'granted that (नाम) you do not mark these two tongues' etc. तीव्रं विषं तत् तव अग्निः तस्य धूमपटलेन व्याजिह्वाः रत्नानां त्रिविधः यासु ताः, व्याजिह्व lit. crooked or distorted, i. e. darkened or soiled. दुःसहः शोकः तेन फूस्कुतं तस्य मरुता स्फीताः. फूल्कृतं an onomatopoeitic word. स्फीत swollen. The नागः are often represented as partly serpent and partly man, possessing three or five or even more hoods. V. 17. 3—The reading कथं ... तुष्टितम् means 'how have you who are so merciful, done this extremely cruel deed' ? अतिनिष्ठुरं because, जीमूतवाहन had encroached upon the legitimate duty of शङ्खचूड.

18:—Whose famed glory has been often heard by me, being sung aloud by hosts of bards traversing the *Lokūloka* regions on the Meru, in the caves of the Mandara, on the peaks of the Himalayas, on the Mahendra mountain, on the rocky slopes of the Kailāsa, on the summits of the Malaya, and in several regions all over !

Prose order: मेरौ, मन्दरकन्दरासु, हिमवत्सानी, महेन्द्राचले, कैलासस्य शिला-तलेषु, मलयप्राग्भारदेशेषु अपि, तेषु तेषु उद्देशेषु अपि लोकालोकविचारिचारणगणैः उद्गीय-मानं यस्य तत् यशः मया बहुशः श्रुतम् । (शार्दूलविक्रीडितं).

मेरु and हिमवत् are mentioned among the वर्षपर्वतः (हिमवान् हेम-कूटश्च निषधो मेरुरेव । चैत्रः कर्णा च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः । मेरु is a golden mountain round which the planets move and is situated in the centre of the seven द्वीपः each द्वीपः having a separate ocean, into which the earth was divided according to the ancient ideas of geography. महेन्द्र and मलय are mentioned among the कुलपर्वतः (महेन्द्रो मलयः सखः शुक्तिमान्शुषपवतः । विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ।). लोकालोक is the name of a mythical mountain encircling the earth and situated beyond the sea of fresh water surrounding the last of the seven द्वीपः into which the earth is divided. Beyond लोकालोक there is complete darkness and to this side of it there is light. It is thus the terminus of the visible world. For the different द्वीपः and other details see विष्णुपुराण II. 1-3. The commentary in the Trivandrum edition proposes an alternative:

explanation for लोकालोक, लोकानामालोकनार्थं विचारिभिः कायंपरैः । *Māl. X.* refers to this लोकालोक, कथं मम कारणात् समस्तलोकालोकान्तरालविस्थात ... भूतमात्मानं परित्यजति । लोकालोकविचारि may also be taken separately with यशः. V. 18. 1—अहःपङ्क mire of sin. V. 18. 2—आविष्टः dejected. V. 18. 3—किम् ... Is there no cause for dejection ? Am I not rightly dejected ?

19:—Is it proper for you to carry me to a place even below the nether world, saving this body of mine from Garuḍa, by means of your body ?

Prose order: मदीयं इदं शरीरं स्वशरीरेण ताक्ष्यात् परिरक्षता भवता मां पातालतलात् अपि तलं नेतुं युक्तम् । (अर्या) .

शङ्खचूड means to say that जीमूतवाहन in saving his body, did not care for his (शङ्खचूड's) honour and that he is flung now even below the Pātāla i. e. the hell. पाताल is the ordinary habitation of the नागस but शङ्खचूड is cast even further down. V. 19. 3—वोपिस्त्व see our note on I. 3. V. 19. 4—तद् ... पश्यामि I see no expiation for this great sin other than throwing myself into fire. प्रायश्चित्तं expiation, atonement. प्रायो नाम तपः प्राप्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयोगात्प्रायश्चित्तमितीयेति ॥ V. 19. 6—एतावत् प्रतिपालयामि I shall wait for these. V. 19. 9—धारय मां support me. ईदृगवस्थं = ईदृग् अवस्था यस्य ते who is in such a state. V. 19. 10—पितरौ ... my parents may all of a sudden give up their life.

20:—Whence surely can there be the course of mercy which considers that some one belongs to yourself or is a stranger ? How is it that the thought did not strike you whether you should save many or only one ? So that by you making a sacrifice of your life to save the serpent from Garuḍa, this family, consisting of yourself, your parents and the daughter-in-law, has been completely destroyed !

Prose order: अयं आत्मीयः अयं परः इति सत्यं कृपायाः क्रमः कुतः खलु, बहून् रक्ष्यामि किं, एकं रक्ष्यामि किं इति ते चिन्ता कथं न जाता, येन ताक्ष्यात् अहिं त्वातुं स्वजीवितपरित्यागं कुर्वता त्वया आत्मा पितरौ बधूः इति एतत् कुलं निःशेषं हतम् । (शार्दूलविक्रीडितं).

जीमूतकेतु means to say that in the realm of mercy there should be no distinction. If the serpent was entitled to mercy,

he, with his wife and मलयवती, was equally entitled to the same, but जीमूतवाहन had preferred a stranger. And again जीमूतवाहन ought to have considered how best he could show mercy. In saving the serpent, he saved only *one* individual, but the *whole* family consisting of *four* persons was destroyed. It would have been better to save four persons and allow one to be killed. Cf. for the idea in the first line अयं निजः परो वेति गगना लघुचेतसान् । and for the last three lines अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् । *Raghu*. V. 20. 3—अभिभूयते is defeated i. e. put out. The reading निर्वाप्यते means 'is extinguished.' V. 20. 5—कृतं ... श्रिता away with the fire brought by this man ! V. 20. 6—अथवा... पर्याकुलः why should I be bothered for the sake of fire ? V. 20. 7—The reading तटस्थ ... means 'I am even on the brink of the ocean'.

21:—I shall fall into this submarine fire, which, being enkindled by the wind of my own wings more sweeping in their motion than the portentous hurricane blast, is able to swallow up the seven oceans as if they were a drop of clarified butter by means of the spreading waves of flames, resembling the tips of the tongues of Kāla lolling with the ardent desire of devouring the three worlds, and which is terrible like the fire at the end of a *Kalpa*.

Prose order : उत्पातवातप्रसरपटुतरैः स्वैः एव पक्षवातैः धुक्षिते, (अतः एव) त्रिलोकप्रसनरसलसत्कालजिह्वाग्रकल्पैः सर्पद्भिः ज्वालाभङ्गैः सप्त समुद्रान् सर्पिकणं इव कवलीकृतुं ईंशे, कल्पावसानज्वलनभयकरे अस्मिन् वाडवाधौ पतमि । (स्रग्धरा) .

It is not the usual condition of the submarine fire that is described in this verse, but the state in which the fire would be thrown by the hurricane caused by the wings of गरुड. ज्वालाभङ्गैः by waves of flames. त्रिलोकस्य (त्रयाणां लोकानां समाहारः) ग्रसने यः रसः वेन लसन्ती या कालस्य जिह्वा तस्याः अग्रं तत्कल्पैः. रसः = आग्रहः, प्रीतिः, तत्कल्पैः = तत्सदृशैः, सायने ईषदसमाप्तैः, ईंशे = समर्थे. The reading सप्तहस्तैस्त्वृणमिव ... would mean 'which is able to swallow up the oceans as if they were a straw, with its spreading seven hands.' The God Agni is often described as possessed of seven hands. If this reading is accepted, ज्वालाभङ्गैः will have to be taken as उपलक्षणे तृतीया. ज्वालाभङ्गैः उपलक्षिते वाडवाधौ 'in the submarine fire characterised by

wave-like flames' etc. The reading सप्तसप्तेः पदमिव ... मीशैः समुद्रे would mean 'which (flames) spreading up in the sea, are able to cover up the region of the sun.' सप्तसप्तिः is an epithet of the sun, one who has seven horses. सप्तिः horse. समुद्र might go with पतामि, but it then becomes superfluous as the वाड्वाग्नि exists in the sea only. उत्पातस्य यः वातः तस्य प्रसरः तस्मात् पटुतरैः (fiercer, more sweeping). धुक्षितः kindled. कल्पस्य अवसाने यः ज्वलनः तदत्र भयकरे. वाड्वाग्निः (वाड्वायां भवः) a submarine fire. It is supposed to have the face of a mare and is instrumental in keeping the waters of the ocean within bounds, by consuming the superficial quantity. V. 21. 2—नाथं ... this is not the remedy (प्रतीकार) for the sin. V. 21. 8—न केवलं श्रियते is not only alive. श्रियते lives. V. 21. 13—असंभावनीयमिति कृत्वा thinking it to be impossible, I do not believe in the whole thing as it is so unexpected. V. 21. 22—कथं गुरुजनोऽपि ... how you have ignored even your elders. मलयवती means to say, that if not for *her* sake, at least for the sake of the elders, जीमूतवाहन ought to have lived. V. 21. 23—परामरक्षितजीवित whose life is saved by another's life; this is what pains शङ्खचूड who has a very high sense of honour and duty. V. 21. 25—असमीक्ष्यकारिता inconsiderate act, something done without mature consideration. निजृम्भितम् out-come, result. V. 21. 30—प्रत्युत्थितोपविष्टः—आदौ प्रत्युत्थितः पश्चात् उपविष्टः first got up and then seated. V. 21. 33—पेक्षमागानां अस्माकं gen. abs. construction. V. 21. 34—अमङ्गलवादिनी talking something that is inauspicious. V. 21. 39—वरं ... uttered in order that मलयवती might regain her consciousness at the somewhat happy prospect of seeing her husband's face. (वरमिति अनाथासादीषत्प्रियमाश्वासनं भर्तुर्मुखदर्शनस्य सिद्धेः Trivandrum Com.) or वरं might be an adj. to मुखं. V. 21. 41—The reading सौभाग्यवती भव means 'may you be possessed of all blessings,' especially the blessing of having your husband living. This is a stock formula by which ladies with husbands living are blessed in India.

22:—Having beheld my son who is abandoning the life which is gone to the throat as if it is without any place of resort as the rest of the body has been destroyed, how do I, a sinful wretch, not break in hundred pieces ?

Prose order: विभुसशेषाङ्गतया निराश्रयत्वात् इव कण्ठदेशं प्रयातान् प्राणान् स्वजन्तं तनयं निरीक्ष्य पापः (अहं) कथं शतधा न ब्रजामि । (उपजाति) .

The Prāṇas are said to have come to the throat i. e. are on the point of departing as there was no other organ to which they could betake themselves since the rest of the body had been already destroyed. The प्राणs are five in number. प्राण, अपान, समान, व्यान, उदान. (हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥). शतधा in hundred ways. Cf. दीर्घं किं न सहस्रधाहम् *Uttar.* V. 22. 2—अतिदुष्करकारिणी most miserable. वेदुश्च ... परित्यजामि cf. सत्यमकरुणास्मि यैवविधं त्वां प्रेक्षमाणा ननु धराभ्येव जीवितम् । *Uttar.* III. V. 22. 6—नृशंस oh cruel one, आरूढ ... शोभं which has secured the beauty of blooming youth. एतावदवस्थं which has been brought to such a state. V. 22. 8—ननु ... परमार्थतः I say, this body is really (परमार्थतः) in this state originally also.

23:—In this collection of fat, bone, flesh, marrow and blood, covered with skin, which is called the body and which has always a loathsome appearance, what beauty can there be?

Prose order: अस्मिन् त्वचावृते शरीरनाम्नि सदा बीभत्सदर्शने मेदोऽस्थि-मांसमज्जासूतसेवाते का शोभा । (अनुष्टुभ्).

V. 23. 1—नरका ... लीढमिव as if licked (swallowed) by the flames of the fire in hell. V. 23. 2—तदु ... advise me so that I may be freed from this sin (पनस्). V. 23. 3—अनुजानातु permit. प्रतिपक्ष expiation, remedy; lit. it means 'the enemy.' The enemy of sin is its expiation.

24:—Cease for ever from destroying life, repent of your former actions; gather with effort a stream of good merit, vouchsafing safety to all living beings—so that the sin arising from the slaughter of animals, being sunk herein, may not ripen to bear fruit, like a small particle of salt thrown into the unfathomable mass of water in the midst of a lake.

Prose order: प्राणामिवातात नित्यं प्रतिविरम, प्राकृतस्य अनुनापं कुरु, सर्व-सत्त्वेषु अभीतिं प्रदिशन् यत्नात् पुण्यप्रवाहं समुपाविनु, येन प्राणिद्विसासमुत्थं परिणतं पनः अत्र मघं न फलति, ऋदस्य अन्तः दुर्गधि वारिपूरे क्षिप्तं लवणपलं इव । (स्रग्धरा).

अभीतिः safety, confidence. अत्र=अस्मिन् पुण्यप्रवाहे or अत्र might mean 'here on this earth.' The reading परिमित ... तत् means

' this sin which is due to the slaughter of a limited number of creatures ' referring to the fact that Garuṣa used to kill only one serpent every day. The reading दुर्गंधापावरः would go with नृदस्य. पर is a very small measure; just as a particle of salt is dissolved and disappears entirely in the waters of a lake, the sin would be completely lost in the vast mass of good merit and would not trouble गरुड any more. This verse contains the cardinal doctrine of अहिंसा of Buddhism.

25:—Asleep in the sleep of ignorance, awakened by you, here I shall, from this day forward, cease from the killing of all creatures.

Prose order: अज्ञाननिद्राशयितः भवता प्रतिबोधितः एषः अहं अब्रप्रसृति सर्वप्राणिविधात विरतः । (अनुष्टुभ्).

26:—May the assemblage of Nāgas sport happily in the ocean—in some places possessing the form of islands by means of the collections of hoods expansive like sandy banks, in other places with coiled bodies, creating the impression of whirlpools, and in some places appearing like bridges, while passing from one shore to another.

Prose order: कचित् पुलिनविपुलैः भोगनिवहैः द्वीपाकारः, कचित् अपि वलयितशरीरः कृतावर्तभ्रान्तिः, कचित् अपि च कूलात् कूलं ब्रजन् सेतुप्रतिसमः नागानां समाजः महोदन्वति सुखं विहरतु । (शिखरिणी).

पुलिन a sandy bank. भोग hood. Many serpents collected together appear to be like islands on account of their expansive hoods. आवर्त is a whirl-pool. भ्रान्ति a mistaken notion or impression. The serpents with their coiled bodies cause themselves to be mistaken for so many whirlpools. सेतुप्रतिसमः=सेतुतुल्यः. महोदन्वति (महान् उदन्वान् a store of water, sea तस्मिन्). It may be translated ' in oceans ' जातावेकवचनम्. सुखं adv. happily.

27:—Possessing beautiful (much) hair which are let loose, which hang down to the feet, and which resemble thick darkness, with cheeks red with the touch of the sun's rays for the first time, as if painted with red lead, may the young serpent-damsels not counting any trouble, though their limbs are wearied

through exertion, always sing in the forest of sandal trees, this glory of you alone through fondness !

Prose order: स्वस्तान् आपादलम्बान् घनतिमिरनिभान् केशपाशान् वहन्त्यः, प्रथमरविकरस्पर्शताम्रेः सिन्दूरेण इव दिग्धैः कपोलैः, आयासेन अलसाङ्ग्यः अपि अवगणितरुजः उरगयुवतयः चन्दनानां कानने एतां तव एव कीर्तिं रागात् गायन्तु । (स्रग्धरा).

स्वस्तान् let loose. These serpent-damsels had not braided their hair as their husbands were in constant danger of being killed by गरुड. द्रौपदी, it will be remembered, had vowed that she would not tie her hair until the कौरवः, and especially दुःशासन, were killed. आपादलम्बान्-पादपर्यन्तगतान् long hair reaching the feet are a sign of beauty. घनतिमिरनिभान् black like thick darkness. The expression might mean also ' dark like the clouds (घन). ' The reading पाताललक्षान् would mean ' that are sticking to पाताल and that resemble a mass of darkness. ' But पाताललक्षान् is evidently inferior to आपादलक्षान्. केशपाश large mass of hair or ornamented hair. प्रथमरविकरस्पर्श the touch of the sun's rays for the first time. प्रथम should be taken with स्पर्श and not with रवि. The serpent-damsels had to confine themselves to nether worlds through the fear of गरुड so long but now they will be coming up to the earth. Their cheeks flushed with the contact of the sun's rays would appear to have सिन्दूर applied to them. कपोलैः is उपलक्षणे तृतीया. The आयास is due to the long journey from the पाताल to the मलय mountain. अवगणितरुजः not minding the fatigue or pain. The reading अस्मिन् would be construed with कानने. V. 27. 1—अनुमोदामहे we approve of this. सर्वथा ... any way be of firm resolution. समाधि as a term in Yoga means ' profound concentration. ' It is used here in the sense of ' argument ' or ' promise. ' V. 27. 4—मातरं पश्यन् the grief of his own mother makes जीमूतवाहन think of the grief of the mother of शङ्खचूड (आत्मव्यसनं दृष्ट्वा तादृशं तन्मातुर्दुःखमाशङ्क्य Trivandrum Com).

28:—Believing you to be struck (slain) by the ends of the beak of Garuḍa, that your mother, I say, is full of sorrow at your calamity.

Prose order : ताक्ष्यं च कोटिनिपातितं त्वां उत्प्रेक्षमाणा तव सा जननी नूनं स्वदुःखदुःखिता आस्ते । (अनुष्टुप्).

The reading दुःखमास्ते means ' sits sorrowing for your sake. ' V. 28. 2—धन्या ... प्रेक्षिष्यते Blessed is indeed that mother who will

be beholding the face of her son fallen into the mouth of गरुड and still having his body unscathed. जीमूतवाहन's mother is evidently contrasting her condition with that of शङ्खचूड's mother. She considers herself to be अवस्था as she sees her son with his body mangled all over. V. 28. 4—यदि ... the noble शङ्खचूड makes a fine reply. He means to say that his mother cannot be called वन्या so long जीमूतवाहन is not all right as his mother regards जीमूतवाहन as her own son or even better than himself. (IV. 14. 4-5). The sentence can be explained in another way also. शङ्खचूड means to say that the remark वन्या खलु ... would be applicable to जीमूतवाहन's mother with greater propriety. When जीमूतवाहन would be all right, she would indeed be वन्या. Mr. Paranjpye thinks that there is a pun on स्वस्थ which means (1) all right, (2) residing in heaven i. e. dead. But there seems to be hardly any propriety in taking स्वस्थ as meaning 'dead'. Any reference to the death of जीमूतवाहन is singularly out of place. V. 28. 5—परार्थ ... क्षेपात् owing to distraction or allurements (आक्षेप) of the pleasure in doing good to others. The reading परार्थसंपादनाद्युत ... means 'owing to my being distracted by enjoying the nectar in the form of doing good to others.' एतावतीं वेलां न लक्षिताः that were not noticed or felt so long. V. 28. 6—मर्मच्छेदिन्यः cutting the vital parts. V. 28. 9—सोरस्ताडम् beating her bosom. V. 28. 14—परिचक्षुः ... you appear as if desirous of abandoning us. The reading मां परिलज्ज्य गमनं न ते युक्तम् means 'it is not proper for you to depart leaving me.' V. 28. 16—अनाथीकृतं deprived of its lord, rendered helpless. V. 28. 17—किञ्चिदुन्मीलितक्षः with his eyes slightly opened. अयं मे ... this is my last (पश्चिम) bow.

29:—These limbs do not possess any vitality; the ear does not hear speech containing distinct syllables and words. Alas ! The eye is closed suddenly ! Oh father ! Life is going out of me who am helpless !

Prose order: अमूनि गात्राणि सचेतनत्वं न वदन्ति, श्रोतं स्फुटाक्षरपदां गिरं न शृणोति, कष्टम्, इदं चक्षुः सहसा एव निमीलितम्, हा तात, विवशास्य मम असवः सन्ति । (वसन्ततिलका).

The reading विचेतनानि means 'consciousness.' श्रोत्र ... the ear does not hear anything even if it is distinctly uttered. विवश helpless, insensible. V. 29. 1—'सरक्षता' etc. (IV. 26).

30:—Fortitude is without any resort; to whom should Modesty go for refuge? Who is here able to bear Forgiveness? Generosity has disappeared! Truth surely has been killed! Where can poor Compassion go to-day? The world has become desolate, oh son, when you have gone to the other world!

Prose order: ननय, त्वयि लोकान्तरगते धैर्यं निराधारं, विनयः कं इव शरणं यातु, कः इह क्षान्तिं वोढुं क्षमः, दानपरता विरता, मयं सत्यं हतं, कृपणा कृपा च अथ कं व्रजतु, जगत् शून्यं जातम् । (शिखरिणी).

विरता has come to a dead halt: one सत्यं is an adv. कृपणा poor. Cf. for a similar idea असारं संसारं परिसुषितरत्नं त्रिभुवनं । निराश्रितं लोकं मरण-शरणं बान्धवजनम् ॥ अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलम् । जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥ *Māl.* V. V. 30. 6—तद् ... then surely शङ्खचूड will follow you (in death). V. 30. 7—उपरतः dead. V. 30. 9—लोकपालाः guardians of the world. They are eight, one for each quarter. इन्द्रो वह्निः पितृपतिः (यमः) नैर्ऋतो वरुणो मरुतः । कुबेर इशः पतयः पूर्वोदीनां दिशां क्रमात् । V. 31. 12—प्रचष्टमयशः my infamy has been wiped out. त्रिदशपति lord of the Gods, Indra. V. 30. 13—अस्थिशेषान् whose bones only remain. V. 30. 14—अथ ... When requested, if he does not grant the अमृत.

31:—Having tossed up the ocean by the wings, and the winds of great speed given rise to (by them), causing the twelve Suns along with Fire helplessly fall down fainting by the flames of the fire of the eyes, having reduced to powder with my beak the thunder-bolt of Indra, the mace of Kubera and the noose of Varuna, and having conquered the gods in battle, I shall let fall for a moment the shower of nectar.

Prose order: प्रेथमाणैः पटुतरजवनैः समीरैः प्रक्षान्तिस्त्रिसामुद्रनाथः, नेत्राग्निप्लो-षमूर्च्छाविधुराविनिपतत्सानलद्वादशार्कः, चक्रत्वा शक्राशनिधनदगदावारिलोकेक्षपाशान् स-ञ्चूर्ण्य, आजौ देवान् निजित्य अमृतमर्यां दृष्टिं क्षणं अभ्युत्सुजामि । (लघ्वरा).

The reading पटुजवपवनप्रेथमाणे समीरे means ' when the wind has been made to fly away by the violent wind caused by my speed.' It would be a loc. abs. construction. नेत्राग्नेः यः प्रोषः

(burning, flames) तेन या मूर्च्छा तथा विधुरं यथा तथा निपततः अनलेन सहिताः द्वादशार्काः यस्य सः, शक्र=Indra, धनद=Kubera, वारिलोकेश=Varuna. The nooses of Varuna are a characteristic of that deity in the R̥gveda. The reading प्रेत ... दण्ड means ' the club of the ruler of the world of the dead i. e. Yama. ' Three लोकपाल of the main quarters are referred to in this line with their characteristic weapons. The reading अन्तः समग्रपक्षः would mean ' with my wings plunged in the nectar. ' V. 31. 1—सादोपं proudly, haughtily. V. 31. 5—लघु सज्जय prepare (the pyre) quickly. V. 31. 7—नन्वग्रम एवाहं I say, here I am even ahead of you. Verse 32 is the same as 1. 17. in our play with slight changes. तथापि ... विश्राम्यसि how, do you, oh my child, depart by virtue of my evil deed, without attaining the position of the sovereign king of the Vidyādhara. V. 32. 6—तत् ... सेवृत्ता how is it that you also have become one of false words with reference to me, luckless that I am ! V. 32. 10—अमोघदर्शना whose sight is never futile.

33:—I am pleased with you obliging the worlds even with (at the cost of) your life, live, my child, Jīmūtavāhana.

Prose order: निजेन जीवितेन अपि जगतां उपकारिणः ते परितुष्टा अस्मि, वत्स जीमूतवाहन, जीव । (अनुष्टुप्).

34:—Oh you who give more boons than what are desired ! Oh you who remove the distress of persons that bow unto you ! Oh you who are our refuge ? Oh Gauri worshipped by the Vidyādhara, I salute your feet !

Prose order: अभिलषिताधिकवरदे, प्रणिपतितजनातिहारिणि, शरण्ये विद्याधरपूजिते गौरि, ते चरणौ अहं नमामि । (आर्या).

प्रणिपतितानां जनानां आर्तिं हरतीति. V. 34. 2—अनन्ना वृष्टिः ' a shower from a cloudless sky. ' The expression occurs in *Mahā* I. अनन्नः दुधावर्षः occurs in *Mūl.* X. V. 34. 4—समुपजात ... पातिता this shower is let fall from heaven by the king of birds, गरुड who has repented.

35:—Having recovered their whole (unimpaired) bodies, with their heads shining with the bright gems on the hoods licking up the ground with the two-fold edge of their tongues on account of the greed for the taste of nectar, these lords of

serpents are now entering the ocean with great speed and in zigzag courses, as if they are the floods of rivers on the Malaya mountain.

Prose order: संप्राप्ताखण्डदेहाः स्फुटमणिगिरिभिः भासुरैः उत्तमाङ्गैः (उप-लक्षिताः) जिह्वाकोटिद्वयेन अमृतरसास्वादलोभात् क्षितिं लिहन्तः. एते विषधरपतयः आवद्धवेगाः मलयगिरिसरिरिवारिपूराः इव वक्रैः प्रस्थानमार्गैः संप्रति तौघराशिं विशन्ति । (स्रग्धरा).

अखण्ड whole. The reading स्फुटमणिकिरणैः would mean 'with the rays of the bright gems.' उत्तमाङ्गैः is उपलक्षणे तृतीया. आवद्धवेगाः and वक्रैः प्रस्थानमार्गैः may be connected with ... वारिपूराः also. V. 35. 1—न त्वं ... प्रसादः you do not deserve to be granted merely your life; here is another favour for you.

36:—Having annointed you with exceedingly holy waters, arisen from my mind, brought from the *Mānasa* lake and free from mud on account of the contact with the pollen of golden lotuses used by the swans, and placed in vessels of gems produced at my will, here I myself, gladly and in a moment, shall make you the Emperor of the Vidyādhara.

Prose order: हंसासेवितहेमपङ्कजरजःसंपर्कपङ्कोज्जितैः मम मानसात् उत्पन्नैः मानसात् उपनतैः महापावनेः स्वेच्छानिमित्तरत्नकुम्भनिहितैः तौघैः अभिविच्य, एषा अहं स्वयं प्रीत्या क्षणात् त्वां विद्याधरचक्रवर्तिनं करोमि । (शादूलविक्रीडितं).

हंसैः आसेवितानां हेमपङ्कजानां रजसां संपर्केण पङ्कोज्जितैः (पङ्करहितैः). The reading हंसांसाहत ... means 'struck by the shoulders of swans.' मानसात् has two meanings (1) from the mind (2) from the मानस lake. The हंस are always spoken of as being connected with the मानस lake. स्वेच्छया निमित्तेषु रत्नकुम्भेषु निहितैः. For the coronation ceremony, waters of holy rivers are used. गौरी by her divine powers, creates the waters as well as the golden jars for holding them.

37:—Let this excellent golden wheel take the lead, and this white elephant with four tusks, the black steed and also Malayavati—behold, oh Emperor, these jewels for you !

Prose order : काञ्चनचक्ररत्नं अग्रेसरीभवतु, चतुर्भिः दशनैः (युक्तः) एषः धवलः द्विपः च, श्यामः हरिः, मलयवती अपि च इति अमूनि ते रत्नानि, हे चक्रवर्तिन, समवलोकय । (वसंततिलका).

गौरी presents जीमूतवाहन with four excellent things (1) a golden wheel (2) a white elephant (3) a black steed (4) and मलयवती. The ललितत्रयसरज mentions seven jewels which an Emperor is to possess. तस्येमानि सप्त रत्नानि भवन्ति । तद्यथा चक्ररत्नं, हस्तिरत्नं अश्वरत्नं श्रीरत्नं मणिरत्नं गृहपतिरत्नं परिणायकरत्नमेव सप्तमम् । Only the first four are referred to in the text. रत्न lit. a jewel, i. e. the excellent thing of a species. जातौ जातौ यदुत्कृष्टं तद् रत्नमभिधीयते । V. 37. 1—आलोचयन्ता ... पतयः Behold these lords of the Vidyādhara, such as the wretched Matanga, having in their hand chowries white like the moon in autumn, creating rain-bows by the rays of the jewels, and bending their fore-parts of the body with devotion, lie prostrate before you and salute you. शारद ... निर्मल the autumnal moon being free from clouds is very white. बालव्यजन is the chowrie. मणीनां मरीचिभिः रचिता इन्द्रचापानां भक्तिः यैः ते. भक्ति means रचना or arrangement. The rays of the jewels of different colours worn, gave rise to rain-bows as it were. The reading मत्पन्नोदिता...पङ्क्तयः means 'impelled by me and creating a row of rain-bows by the rays of the crest-jewels rendered unsteady (on account of their hurry in saluting जीमूतवाहन). ' V. 37. 3—किं ते भूयः प्रियं करोमि and अतःपरमपि प्रियमस्ति (V. 37. 4.) are stock expressions used at the end of a play.

38:—This S'ankhachūḍa has been saved from the fear of the king of birds, the son of Vinatā is humbled, the lords of serpents eaten up by him before, have been revived one and all; by my regaining my life, their lives were not given up by the elders, imperial sway has been obtained, and you, oh Goddess, have been personally seen; what more can be desired than this, that should be again prayed for ?

Prose order : अयं शङ्खचूडः पतंगपतिभयात् त्रातः, वैततेयः विनीतः, तेन ये विषधरपतयः प्राक् भक्षिताः ते सर्वे अपि जीविताः, मत्प्राणाप्या गुरुभिः असवः न मुक्ताः, चक्रवर्तित्वं प्राप्तम्, देवि त्वं साक्षात् दृष्ट्वा, अतः अपरं प्रियं किं यत् पुनः प्रार्थ्यते । (स्रग्धरा) .

The reading पतंगपतिमुखात् means 'from the mouth of गरुड. ' मम प्राणानां आसिः तथा. त्वत्तः in the reading त्वत्तत्त्वं would go with आसि. V. 38. 1—भरतवाक्यम् Rāghava in his com. on S'āk.

remarks ' भरतवाक्यं नटवाक्यम्, नाटकाभिनयसमाप्तौ सामाजिकेभ्यो नटेनाशीर्दीयत इत्यर्थः । प्रस्तावनानन्तरं नटवाक्याभावाद्भरतवाक्यमित्युक्तिः ' भरतवाक्य is the last verse in a drama, a sort of benediction, said by the actor in the capacity of an actor and not as a character in the play.

39:—May clouds send showers of rain at the proper time to make the joyful peacocks dance, and may they clothe the earth with a growing continuous green harvest, and may people, free from calamities, and collecting merit with minds free from jealousy, be full of delight for ever, in the pleasures arising from the company of relatives and friends !

Prose order : हृष्टशिखण्डिताण्डवकृते काले घनः वृष्टिं मुञ्चन्तु, प्रतिरूढ-सन्ततहरिच्छस्योत्तरीयां क्षितिं कुर्वन्तु, निर्मत्सरैः मानसैः सुकृतानि चिन्वानाः वीतविषदः बान्धवसुहृद्गोष्ठीप्रमोदाः प्रजाः सततं मोदन्ताम् । (शार्दूलविक्रीडितं).

The reading हृष्ट ... कृतः (मृतः) would go with घनाः. The peacocks dance through joy at the sight of the clouds, प्रतिरूढानि सन्ततानि हरिच्छस्यानि एव उत्तरीयं यस्याः तां. The reading घनवद्ध ... would be dissolved as घनं वद्धः बान्धवानां सुहृदानां गोष्ठीषु (समालेषु) प्रमोदः याभिः ताः. गोष्ठी means 'assembly' or 'conversation.' The last line with the reading घनवद्ध ... is found in the भरतवाक्य of *Māl.* which also contains काले सततवर्षिणो जलमुचः सन्तु ।

40:—May good attend all the worlds, may all creatures be intent on doing good to others, may all evil things perish, and may people be happy everywhere !

Prose order : सर्वजगतां शिवं अस्तु, भूतगणाः परहितनिरताः भवन्तु, दोषाः नाशं प्रयान्तु, सर्वत्र लोकः सुखी भवतु । (आर्या).

This additional verse is given only by the Trivandrum edition. The Nirṇayasāgara edition of *Māl.* gives this as the last verse of that play. The verse fits in more properly with our play than *Māl.* and the similarity of the 4th line in the last verse seems to have caused this verse to be wrongly incorporated in the *Māl.*

Appendix A.

Extracts from the बृहत्कथामञ्जरी.

(शशाङ्कवत्याम्-वेतालपञ्चविंशतिका ।)

षोडशो वेतालः ।

अस्ति श्रीकाञ्चनपुरी मूर्ध्नि गौरीगुरोर्गिरिः ।
रत्नप्राकारकिरणैरश्रान्तोऽलिखिताम्बरा ॥
जीमूतकेतुस्तत्राभूद्विद्याधरपतिः पतिः ।
यस्याभूच्छेषयशसः प्रख्याता काप्यनन्तता ॥
विद्याधरेन्द्रदुहिता भार्याभूतस्य संमता ।
कान्ता कनकवत्याख्या ख्यातिक्षेत्रं मनोभुवः ॥
तेनाजनि सुतस्तस्यां कल्पवृक्षवराद्वरः ।
जीमूतवाहनो नाम समूहो गुणसंपदाम् ॥
सोत्कण्ठं काञ्चनलताकुक्षेष्वाभरभूयुतः ।
गायन्ति त्यागसुभगं यस्य स्वर्गाङ्गणे यक्षः ॥
तं सर्वगुणसंपन्नमभिषिच्यात्मजं पिता ।
कल्पवृक्षं ददावस्मै नानासिद्धिषुधाफलम् ॥
कान्ताकटाक्षचपलं चपलं यौवनं धनम् ।
जीवितं चेति स ध्यात्वा तमर्थिभ्यस्तत्तं ददौ ॥
तेन दारिद्र्यनाशाय जगति प्रतिपादितः ।
हेन्ना संपूर्य निखिलं क्षणात्सोऽन्तर्दधे हुमः ॥
कुलकमागते तस्मिन्कल्पवृक्षे व्ययीकृते ।
अपूर्वत्यागिना तेन त्रिलोको विस्मयं ययौ ॥
ज्ञात्वा तं प्रतिसामन्ता रहितं सुरशाखिना ।
तद्वाज्यहरणोद्योगे बभूवुः संहता मिथः ॥

जीमूतवाहनो ज्ञात्वा विद्यया तद्विवेचितम् ।
 तद्वेधाकूणितमना राज्यं तस्याज निस्पृहः ॥
 स पित्रा सह मात्रा च तपसे सिद्धसेवितम् ।
 मलयं खेचरवधूविलासानिलयं ययौ ॥
 स प्राप्य सर्वसिद्धीनामाश्रयं विषयं श्रियः ।
 पित्रोः सपर्यानिरतस्तस्थौ जीमूतवाहनः ॥
 कदाचिदथ विश्रम्भसारिणा सुहृदा सह ।
 स्वैरं मधुकराख्येन चचारोपवनेषु सः ॥
 स तत्र कान्तं कुसुमकरन्दं नाम काननम् ।
 प्रविश्यापश्यदुच्छ्वासिसौरभाः पुण्यवल्लीः ॥
 उत्कण्ठाकोमलं यत्र गीतं किन्नरयोषितः ।
 शृण्वन्ति निश्चलाः साश्रुनयना हरिणाङ्गनाः ॥
 ददर्श तत्र कैलासशिखरस्फारविभ्रमम् ।
 गङ्गायितपताकाङ्कं गौर्याः प्रासादमुन्नतम् ॥
 देवीगर्भगृहे तस्मिन्गीतवीणास्वनाश्रितम् ।
 शुश्राव श्रोतपीयूषं हृदयानन्दनिर्झरम् ॥
 तच्छ्रुत्वा कौतुकाकुष्टः प्रविश्य गिरिजालयम् ।
 कन्यामपश्यत्संसारसारं सरसिजेक्षणाम् ॥
 तां दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्लोचनस्तन्मयोऽभवत् ।
 क्षिप्रं नवावतारेण स्मरेण तरलीकृतः ॥
 लक्ष्मीविलासभवनं भुजस्तम्भविभूषितम् ।
 सापि लावण्यनलिनी राजहंसं विलोक्य तम् ॥
 लज्जामज्जत्तनुलता कम्पसंपत्तरङ्गिता ।
 असूत्रमौक्तिकलता बभूव स्वेदविन्दुभिः ॥
 ततः सहेलं तामेत्य प्राह जीमूतवाहनः ।
 प्रागुर्वपायनकर्पूरमिव दन्तांशुभिर्दिशन् ॥
 आचाररुचिरः कोऽयं क्रमस्तव सुलोचने ।

† Something from the original has been dropped after this.

- संभाष्य तेन यत्पूर्वस्वागतं प्रणया जनः ॥
 उक्त्वेति तन्मुखाम्भोजन्यस्तलोचनषट्पदः ।
 ११ अपृच्छत्तत्सखां लोलकुण्डलोद्घोतिताननः ॥
 विधेरवाधिनिर्माणतैलोक्यनयनोत्सवः ।
 कुलालंकरणं कन्या कस्येयं ललिताकृतिः ॥
 इत्युक्ता तेन सा प्राह सखी प्रणयमन्यरम् ।
 १२ गम्भीरोदारमधुरं कलयन्ती तदाशयम् ॥
 लज्जानिकेतनं कन्या कथं नाम तवाग्रतः ।
 संभाषणे सुप्रतिभा ललेनेव प्रगल्भते ॥
 विश्वावसोः सिद्धपतेर्वेशमुक्तालता सुता ।
 इयं मलयवत्याख्या नित्यं गौरीस्तुतिव्रता ॥
 निवेद्येति सखी क्षिप्रं तद्वयस्यादधाशृणोत् ।
 जीमूतवाहनकथां प्राज्याभिनयशालिनीम् ॥
 ततो नवसमुन्मेषकुसुमपुतरङ्गिताम् ।
 कान्तां पिबन्निव दृशा प्राह जीमूतवाहनः ॥
 सहजेनाभिलाषेण गुणैः कान्त्या च भूषिता ।
 १३ इयमालोक्यते क्षिप्रं यदेतज्जन्मनः फलम् ॥
 इति ब्रुवाणे सानन्दं तस्मिन्विद्याधराधिपे ।
 आहूता सा प्रतीहार्या प्रीतस्थे मातुरन्तिकम् ॥
 न्यस्तं मयि मनः पाल्यमेतदत्यन्तपेशलम् ।
 इतीव कान्तं सा प्राह व्रजन्ती नूपुरारवैः ॥
 ददौ त्रिकपरावृत्तिलक्षितैकस्तनी मुहुः ।
 तस्मै दशं सा धम्मिल्लमधुपासारणच्छलात् ॥
 वेपथुस्तम्भसरुद्धा तन्वी कृच्छ्रेण सा ययौ ।
 सुकुमारेण मनसा सा वहन्ती महाभुजम् ॥
 निजमन्तःपुरं प्राप्य निःश्वसन्ती श्रुथांशुका ।
 पपात शयनोत्सङ्गे दृष्टा मकरकेतुना ॥

१ Something from the original has been dropped after this.

तस्याः प्रवृद्धे क्षिप्रं स कोऽपि विरहानलः ।
 ॥ यः सिच्यमानो बाष्पाभ्युपूरैरुज्ज्वलतेऽधिकम् ॥
 न जलाद्रैर्न वसनैर्न हरैर्न सरोरुहैः ।
 तस्या न चन्द्रकान्तैश्च शशाम मदनानलः ॥
 सा लज्जातरला प्राह तां सखां पार्श्ववर्तिनीम् ।
 अयि त्वमेव मे तत्र कान्तदर्शनसाक्षिणी ॥
 किं करोमि क्व गच्छामि कस्यैतत्कथयामि वा ।
 ॥ अयं कन्याविरुद्धो मे क्रमः कामेन निर्मितः ॥
 न जाने सखि किं वाच्यो दैवादासादितोऽपि सः ।
 सर्वथा नष्टसार्थेऽस्मिन्मरणं शरणं मम ॥
 बयस्यामभिधायेत्थं सा निनायाशु निर्झरैः ।
 संतापशोककठिनं कुचचन्दनमाद्रेताम् ॥
 जीमूतवाहनोऽप्यस्मिन्नन्तरे विरहाकुलः ।
 ॥ तस्मिन्गौरीवरोद्याने चचारेन्दुसुखीं स्मरन् ॥
 प्रत्यग्रचन्दनदलैः कल्पिते सुहृदा ततः ।
 निषण्णः शयने प्राप न स संतापतानवम् ॥
 अन्नान्तरे मलयवत्यभ्येत्य विरहासहा ।
 गौर्याश्रमे तरुलताप्रान्ते पाशमकल्पयत् ॥
 ततः प्रणम्य गिरिजां ह्य हतेति विलम्ब सा ।
 विधाय साधुमयनास्तत्र बाला मृगाङ्गनाः ॥
 जीमूतवाहनो भूयादन्यस्मिन्मे स जन्मनि ।
 विभुरित्यभिधायाभूत्सा पाशामिसुखी क्षणात् ॥
 तच्छ्रुत्वा सुहृदाहृतस्तूर्णं जीमूतवाहनः ।
 छन्नस्तरुलताजालैः शुभ्राव च ददर्श च ॥
 ततो भगवती प्राह पुत्रि मा साहसं कृथाः ।
 भविता चक्रवर्ती ते भर्ता जीमूतवाहनः ॥
 इति देवीवरं प्राप्य सा ददर्श पुरःस्थितम् ।

॥ Something from the original has been dropped after this,

जीमूतवाहनं हर्षलज्जामुकुलितेक्षणा ॥
 अत्रान्तरे समभ्येत्य चेदिका तां व्यजिज्ञपत् ।
 दिष्ट्या विवर्धसे देवि कल्पितस्ते महोत्सवः ॥
 त्वदुभ्राता जनकादेशादय विद्याधरात्मनः ।
 जीमूतकेतुपुत्राय दातुं त्वां सादरोत्थितः ॥
 तदेहि कल्पितोऽयैव विवाहो जनकेन ते ।
 इति श्रुत्वैव सा तूर्णं प्रययौ चारुहासनी ॥
 जीमूतवाहनोऽप्याशु समेत्य पितुरन्तिकम् ।
 उवाह मद्गलोदारविवाहोचितभूषणम् ॥
 ततो महोत्सवानन्दिविद्याधरशतानुगः ।
 परिणीय प्रियतमां सोऽभूत्सभोगतत्परः ॥
 प्रेयस्याः सोऽप्रजं तुल्यरूपं मित्रावसुं व्यधात् ।
 विलासकेलिलीलासु प्ररुढप्रेमभाजनम् ॥
 कदाचिदथ विश्रम्भात्समित्रावसुना सह ।
 चचार जलधेर्वेलावनान्तमवलोकयन् ॥
 ददर्श तत्र शिखराकारं नागस्थिसंचयम् ।
 युगक्षये महाभूतं करकैरिव पूरितम् ॥
 किमेतदिति तेनाशु पृष्ठो मित्रावसुस्ततः ।
 उवाच गरुडेनात्र भक्षिता भुजगोत्तमाः ॥
 सर्वक्षयभयात्ताक्षर्यस्ततो वायुकेनार्थितः ।
 विसृष्टं तेन वारेण सदैकं नागमत्स्यसौ ॥
 अयमस्थिवचस्तेषामद्रिकूटसमुच्छ्रयः ।
 उक्त्वैति जनकाहृतस्तूर्णं मित्रावसुर्ययौ ॥
 जीमूतवाहनोऽप्येकः सप्रेषु करुणाकुलः ।
 चचार तत्र निःसारं संसारं कलयन्धिया ॥
 ततो ददर्श करुणाक्रन्दशुक्लाधराननाम् ।
 वृद्धाङ्गनां कुमारैण सान्त्वसानां मुहुर्मुहुः ॥
 तूर्णेन्दुमुन्दरमुखं कान्तिधूतदिगन्तरम् ।
 स्फुरत्स्फीतफणारत्नपुञ्जपिञ्जरिताम्बरम् ॥

आनन्दमिव कासारं संतोषमिव जंगमम् ।
 तं वीक्ष्य तनयं वृद्धा विललापाश्रुगद्गदम् ॥
 हा पुत्र नयनानन्दसौन्दर्यामृतदीधिते ।
 शङ्खपालमहावंशव्यक्तमुक्तामणीयित ॥
 हा शङ्खचूड लावण्यनिधानमिदमेव ते ।
 वपुर्गरुडचञ्चवप्रवप्त्रपातासहं कथम् ॥
 भीतेन नागराजेन प्रेषितोऽसि गरुत्मते ।
 सुकुमारशरीरेऽस्मिन्कस्ते त्राणं भविष्यति ॥
 इति पुत्रमुखाम्भोजमाप्राप्य विललाप सा ।
 जामूतवाहनोऽभ्येत्य तामुवाच कृपाकुलः ॥
 मातः स्थितोऽस्मि ते पुत्रपरिताणकृतक्षणः ।
 परोपकारः संसारे निःसारे प्राप्यते कुतः ॥
 अयमेव सदापाये काये सारसमुच्चयः ।
 यत्प्रयाति परायासत्राणसत्पुण्यपात्रताम् ॥
 इत्याकर्ण्य परित्रस्ता सुपर्णाशङ्किनी ततः ।
 पुत्रमासाद्य साकम्पा सा पुरः प्रणनाम तम् ॥
 नाहं भुजङ्गाधिपतिर्वितीर्य निजविग्रहम् ।
 विद्याधरो रक्षिताहं त्वत्पुत्रस्येति सोऽभ्यधात् ॥
 वृद्धावदत्तं त्वमथ शङ्खचूडाधिको मम ।
 बहुकल्पशतं धन्यां रक्ष सौम्यामिमां तनुम् ॥
 इति तस्यां भुवाणायां शङ्खचूडोऽतिविस्मितः ।
 तमभ्यधात्स्मितमुखो ललाटरचिताशलिः ॥
 अभिनन्दितमेतत्ते दर्शनं सत्त्वशालिनः ।
 पूर्णेन्दुरमृतोद्गारिकिरणः कस्य न प्रियः ॥
 अहो तु त्वं निजान्प्राणान्मदर्थं दातुमुद्यतः ।
 सहामहे कथं नाम तृणार्थे रत्नविक्रयम् ॥
 कियन्तो न भवाम्भोधौ जाता याताश्च मद्विधाः ।
 कौस्तुभस्येव भवतः क दृष्टः पुनरुद्भवः ॥
 सत्त्वोज्ज्वलं तवैषेतन्मुखेन्दौ शोभते बचः ।

अन्यकायस्य जगतामनास्थाने तु पातितम् ॥
 मद्रियोगाम्निविधुरा समाश्वास्या विभो त्वया ।
 माता मे श्याद्दृष्टोऽपि साधुः सुचिरबान्धवः ॥
 इति नागकुमारस्य वचः श्रुत्वा कुलोचितम् ।
 जीमूतवाहनः प्राह बत चित्रं प्रभाषसे ॥
 वृद्धेय त्वां विना पुत्रं कुलालंकरणं सखे ।
 कथं जीवति दुःखं हि जननीनां सुदुःसहम् ॥
 एतां त्रातुं निजात्मानं रक्ष त्वज्जीविता ह्यसौ ।
 अस्याः प्राणपरित्यागे विद्वन्मा कारणं भवः ॥
 शरीरेण मदीयेन द्वयं पाहि महामते ।
 इत्युक्त्वा शङ्खचूडस्य पादयोर्निपपात सः ॥
 फणिसूनुस्तमवदन्निर्वन्धाकुलितस्ततः ।
 श्रुत्वा विवेचितं नैव मादृशामीदृशं वचः ॥
 न नाम शङ्खधवलं शङ्खपालं महाकुलम् ।
 मयापि शङ्खचूडेन सत्त्वभङ्गात्कलङ्कयते ॥
 आसन्नो गारुडो कालः स्वस्ति गच्छाम्यहं विभो ।
 वधशैले प्रणम्याशु गोकर्णं शशिशेखरम् ॥
 उन्मत्तेति मात्रानुगते याते तस्मिन्क्षणाद्भूत् ।
 उच्चण्डकाण्डकल्पान्तवातव्याकुलितं जगत् ॥
 कालदोर्दण्डशङ्खाभाश्छटाघटितदिक्कटाः ।
 उत्तस्थुर्मकरास्फारकरालाः सागरोर्मयः ॥
 ततश्चण्डांशुतप्तस्य सुमेरोरिव रश्मिभिः ।
 अभूदौर्वानलेनैव पूरितं पिङ्गरं नभः ॥
 आगतं गरुडं ज्ञात्वा सूचितं पक्षमारुतैः ।
 आरुरोह मदाबद्धः शिलां जीमूतवाहनः ॥
 रत्नांशुकेन संच्छन्नः स्थितस्तत्र व्यचिन्तयत् ।
 सस्वोपकाराय पुनर्जन्म भूयान्ममेति सः ॥
 ततोऽदृश्यत दिग्दाहद्वारुणच्छविरम्बरे ।
 प्रलयाग्निशिखालोलपक्षाक्षेपः खगेश्वरः ॥

तस्योरुवेगसंपटस्फूर्जद्धनधनारवैः ।
 तुक्रोहाकालकल्पान्तसंतस्तेव जगत्त्रयी ॥
 ततः स तस्य धैर्याब्धिर्विद्याधरशिरोमणः ।
 जहार शिरसश्चूडं चूडारत्नेन मण्डितम् ॥
 ततः शरीरमादाय तस्य तुण्डेन खेचरः
 गगने खलयाकारं चकार गतिविभ्रमम् ॥
 तच्चक्षुककचभ्रष्टं रक्तधारापुरःसरम् ।
 अङ्गे मलयवत्यास्तु चूडारत्नमथापतत् ॥
 तद्दृष्ट्वा वज्रसंरुग्णा शिरीषलतिकेव सा ।
 जीमूतकेतवे तन्वी परितस्ता न्यवेदयत् ॥
 स्वविद्यया परिज्ञाय स्वसूनोर्जीवितव्ययम् ।
 भार्यास्तुषाम्भ्यां सहितः सौपर्णीं तां शिलां ययौ ॥
 अत्रान्तरे शङ्खचूडस्तूर्णं तं देशमागतः ।
 गोकर्णमर्णवतटे प्रणिपत्य मनोजवः ॥
 तत्रापदयन्त्रखमुखोत्वातस्खलितशेखरम् ।
 विद्याधरेन्द्रमादाय तार्क्ष्यमुत्पातितं दिवि ॥
 तं वीक्ष्य साध्वनयनो विनाषातं विदारितः ।
 आत्मानं तद्वधे मत्वा कारणं विललाप सः ॥
 हा सत्त्वविपुलौदार्यधैर्यगाम्भीर्यसागर ।
 हा पूर्णकरुणाक्रोश हा निष्कारणबान्धव ॥
 इति शोचन्स विपदमनुसर्तुं गरुत्मतः ।
 जगाम जीवितत्यागदृढीकृतविनिश्चयः ॥
 आस्वाद्यास्वाद्य तार्क्ष्योऽपि व्योम्नि जीमूतवाहनम् ।
 क्षिप्रं स्थगितसंरम्भं प्रदध्यौ विस्मयाकुलः ॥
 अहो नु सत्त्ववानेष कोऽपि धैर्यमहोदधिः ।
 भक्ष्यमाणस्य यस्याङ्गो जायन्ते पुलकाङ्कुराः ॥
 प्रसन्नवदनः क्षिप्रं जीवशेषोऽपि वर्तते ।
 चिन्तायित्वेत्यपृच्छस्त्वं कोऽसीति विनतात्मजः ॥
 स तं प्राह किमेतेन तव भक्षय मामिति ।

अस्मिन्नवसरे शङ्खचूडोऽभ्येत्य तमब्रवीत् ॥
 हा हा मा मा कृथास्ताक्ष्यं साहसं किं न पश्यासि ।
 अस्य विद्याधरेन्द्रस्य स्वस्तिकाङ्कमुरस्तटम् ॥
 अहं स नागस्ते भक्ष्यं पश्य जिह्वालताद्वयम् ।
 विस्फूर्जद्विषफूत्कारं रत्नस्फूर्तिताः फणाश्च मे ॥
 इदानीमपि मे देहे मांसशोणितमस्ति भोः ।
 न च पश्यामि ते तृप्तिं स त्वं दूरे स्थितः कुतः ॥
 इत्युक्त्वा विपुलं वक्षः प्रसार्योत्तानविग्रहः ।
 तूर्णं मां भक्षयेत्याह स सुपर्ण पुनः पुनः ॥
 ततोऽस्थिशेषं तं त्यक्त्वा विषण्णे पन्नशेखरे ।
 जीमूतवाहनवधूर्गुरुभ्यामाययौ सह ॥
 दृष्ट्वा मलयवत्यग्रे प्राणनार्थं तथागतम् ।
 मुमोहापूर्वशोकाग्निधूमेनेवान्धकारिता ॥
 जीमूतकेतुस्तनयं विलोक्य सह जायया ।
 पपात मूलनिर्लून इव चन्दनपादपः ॥
 ताक्ष्येणाश्रास्यमानेषु तेषु जीमूतवाहनम् ।
 संस्पृश्य पाणिना माता शुशोच करुणस्वनम् ॥
 मुहूर्ताच्छेषजीवोऽपि सोऽब्रवीज्जननीं शनैः ।
 मातर्विनश्वरस्यास्य किं शरीरस्य शोच्यते ॥
 भवेऽस्मिन्पवनोद्भ्रान्तवीचिविभ्रमभङ्गुरे ।
 जायते पुण्ययोगेन परार्थे जीवितव्ययः ॥
 उक्त्वेति विसृजन्प्राणानविच्छाद्यमुखच्छविः ।
 स्फारेण शोकतमसा जगत्संपूरयन्निव ॥
 ततो मलयवत्यासीन्मरणे कृतनिश्चया ।
 शोकस्तम्भेन संरुद्धा न च्चाल पपात वा ॥
 अथ साक्षाद्भगवती गौरी तां भक्तवत्सला ।
 समाश्रास्य सुधासारैस्तद्भर्तारमजीवयत् ॥
 चक्रवर्तिश्रियं चास्मै दत्त्वा क्षिप्रं तिरोद्धे ।
 ततो देवाः सगन्धर्वास्तस्य सत्त्वमपूजयन् ॥

गरुडोऽप्यथ हृष्टात्मा वरदस्तेन याचितः ।
 प्रददौ सर्वनागानां पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥
 जीमूतवाहनो हृष्टः प्रययौ दयितासखः ।
 कथयित्वेति वेतालः पप्रच्छ वसुधाधिपम् ॥
 सत्त्ववाञ्छाङ्खचूडोऽत्र किं वा जीमूतवाहनः ।
 इति पृष्ठो नृपः प्राह शङ्खचूडोऽत्र सत्त्वभूः ॥
 यो बालोऽपि निजौचित्यान्न चचाल महाशयः ।
 जीमूतवाहनस्यैतदात्मदानं किमद्भुतम् ॥
 बोधिसत्त्वः स हि पुरा दत्तवान्वहुशस्तनुम् ।
 तपस्तीव्रं यशः शुभ्रं श्लाघ्या श्रीः सत्त्वमद्भुतम् ॥
 निर्व्याजदानं च नृणां पूर्वाभ्यस्तं हि जायते ।

[The same story is told in the 23rd तरङ्ग of the शशाङ्कवती
 लम्बक of the कथासरित्सागर P. 441-446. निर्णयसागर edition.]

Appendix B.

नागानन्दस्थसुभाषितानां सङ्ग्रहः ।

- १ अन्योन्यप्रीतिकृतां समानरूपानुरागकुलवयसाम् ।
केषांचिदेव मन्ये समागमो भवति पुण्यवताम् ॥ (२.१४)
- २ आत्मीयः पर इत्ययं खलु कुतः सत्यं कृपायाः क्रमः । (५.२०. प्र०)
- ३ आयासः खलु राज्यमुज्झितगुरोस्तत्रास्ति कश्चिद्गुणः । (१.६. च०)
- ४ उत्पद्यन्ते प्रियन्ते च मादृशाः क्षुद्रजन्तवः ।
परार्थदत्तदेहानां त्वादृशां संभवः कुतः ॥ (४.१६)
- ५ एकः श्लाघ्यो विवस्वान् परहितकरणायैव यस्य प्रयासः । (३.१८. च०)
- ६ कन्यका हि निर्दोषदर्शना भवन्ति । (१.१४.१५)
- ७ किं मधुमथनो वक्षःस्थलेन लक्ष्मीमनुद्रहन् निर्वृत्तो भवति । (२.०.१०४)
- ८ कीदृशो नवमालिकया विना शेखरकः । (३.२.२३)
- ९ क्रीडीकरोति प्रथमं यदा जातमनित्यता ।
धात्रीव जननी पश्चात्तदा शोकस्य कः क्रमः ॥ (४.८)
- १० चिरात्खलु युक्तकारी विधिः स्याद्यदि युगलमेतदन्योन्यानुरूपं घटयेत् । (१.१७.३)
- ११ जाता वामतयैव मेऽद्य सुतरां प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ (३.४. च०)
- १२ त्वं मया संबन्धीति कृत्वा परिहासितः । (३.३.४५)
- १३ मेदोऽस्थिमांसमज्जासृक्संघातेऽस्मिंस्त्वचावृते ।
शरीरनाम्नि का शोभा सदा बीभत्सदर्शने ॥ (५.२३)
- १४ रत्नाकरादृते कुतश्चन्द्रलेखायाः प्रसूतिः । (३.१२.१३)
- १५ वन्द्याः खलु देवताः । (१.१२.९)
- १६ स खल्वेषोऽस्यादरोऽनर्थभूतः । (३.२.४५)
- १७ संरक्षता पन्नगमथ पुण्यं मयार्जितं यत् स्वशरीरदानात् ।
भवे भवे तेन ममैव भूयात् परोपकाराय शरीरलाभः ॥ (४.२६)
- १८ सर्वाश्चिनिधानस्य जरत्तृणलधीयसः ।
शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते ॥ (४.७)
- १९ स्वगृहोद्यानगतेऽपि स्निग्धे पापं विशङ्क्यते स्नेहात् । (५.१. प्र०)
- २० स्वाङ्गैरेव विभूषितासि वहसि क्लेशाय किं मण्डनम् ॥ (३.६. च०)

Appendix C. A NOTE ON METRE.

A Sanskrit stanza or *padya* is a combination of four *pādas* or quarters, which are regulated either by the number of syllables (अक्षर), or by the number of syllabic instants (मात्रा).

If the number and position of syllables in each quarter are fixed, the *padya* is called वृत्त. It is समवृत्त if all the quarters are similar, अर्धसमवृत्त if the alternate quarters are similar, and विषमवृत्त if all the quarters are dissimilar. If the number of syllabic instants in each quarter is fixed, the *padya* is called जाति.

A syllable or अक्षर is as much of a word as can be pronounced at once, i. e. a vowel with or without one or more consonants. A syllable is लघु (short) or गुरु (long) according as its vowel is short or long. अ, इ, उ, ऋ and ॠ are short vowels; आ, ई, ऊ, ॡ, ए, ऐ, ओ and औ are long ones. If a short vowel is followed by an *anuswāra* or *visarga* or a conjunct consonant, it becomes long in prosody. So also the last syllable of a *pāda* is either long or short according to the exigence of the metre (सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गौ च गुरुर्भवेत् । वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादांतगोऽपि वा) .

In stanzas of the जाति class, one मात्रा is allotted to a short vowel and two to a long one.

For the purpose of scanning stanzas regulated by the number of syllables, a quarter is divided into गण (feet) of three syllables each, and in case the number of syllables in the quarter is not exactly divisible by three, each of the remaining syllables becomes a गण. The following verse gives the names and scheme of possible गण. (आदिमध्यावसानेषु यरता यांति लाघवम् । भजसा गोरवं यान्ति, मनौ तु गुरुलाघवम् ॥ also मखिगुरुखिलधुश्च नकारो आदिगुरुः पुनरादिधुयः । जा गुरुमध्यगती रलमध्यः संज्ञितगुरुः कथितोऽतलधुस्तः ॥). Expressed in symbols (the symbol — denoting a short syllable,

and — a long one), the different गणस may be represented as follows:—

य — — — म — — — म — — —
 र — — — ज — — — न — — —
 त — — — स — — — ल — ग —

यति is the pause which we have to make in reciting a line.

The *Nāgānanda* has in all 121 verses and 12 different metres are used.

अनुष्टुप्— 8 syllables in a quarter. The fifth syllable of each quarter should be short, the sixth long and the seventh alternately long or short. (श्लोके षष्ठं गुरुं शेषं सर्वत्र लघु पंच-मम् । द्विचतुःपादयान्द्वस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः). The following 24 verses are in this metre. (I) 4, 9,* 19; (II) 7, 9, 12; (III) 11, 12; (IV) 7, 8, 11, 16, 17, 20, 21, 29; (V) 9, 10, 11, 16, 23, 25, 28, 33.

* Following the Calcutta commentator, I have given I. 9. as पथ्यावक्ल metre in the notes.

इन्द्रवज्रा— 11 syllables in a quarter. यति at the fifth. स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, गणस त, त, ज, ग, ग. only one verse in this metre (IV) 5.

उपजाति— This is a composite metre formed of the combination of इन्द्रवज्रा and उपेन्द्रवज्रा (which is exactly like इन्द्रवज्रा, except that its first syllable is short, गणस ज, त, ज, ग, ग). 11 syllables in a quarter. The following 6 verses are in this metre. (IV) 1, 13, 14, 26; (V) 15, 22.

द्वुतविलिखितं— 12 syllables in a quarter. यति at 4th or twice at the 4th and the 8th. द्वुतविलिखितमाह नमौ भरी, गणस, न, भ, भ, र. only one verse in this metre (I) 16.

मालिनी— 15 syllables in a quarter. यति at the 8th. ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलैकैः । गणस, न, न, म, य, य. Two verses in this metre (I) 11; (H) 11.

वसंततिलका— 14 syllables in a quarter. यति at the 8th. उक्ता वसंततिलका
तभजाजगौ गः । गणस, त, म, ज, ज, ग, ग. The following 8
verses are in this metre. (III) 16; (IV) 6; (V) 3,
5, 6, 12, 29, 37.

शार्दूलविक्रीडितं— 19 syllables in a quarter. यति at the 12th. सूर्योश्चैवदि
मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । गणस, म, स, ज, स, त, त, ग.
The following 32 stanzas are in this metre (I) 1, 3, 5,
6, 7, 8, 10, 14, 15, 17, 20; (II) 2, 3, 10; (III) 4, 5,
6, 9; (IV) 2, 3, 9, 10, 27; (V) 2, 13, 14, 17, 18,
20, 32, 36, 39.

शालिनी— 11 syllables in a quarter. यति at the 4th. मात्तौ गौ चेच्छालिनी
वेदलोकेः । गणस म, त, त, ग, ग. Only one verse in this
metre (V) 7.

शिखरिणी— 17 syllables in a quarter. यति at the 6th. रसेन्द्रैश्छिन्ना
यमनसमलागः शिखरिणी । गणस य, म, न, स, म, ल, ग. The
following three verses are in this metre. (III) 8;
(V) 26, 30.

स्रग्धरा— 21 syllables in a quarter. यति at the 7th and the 14th.
अन्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । गणस म, र, म, न,
य, य, य. The following 18 verses are in this metre. (I)
2, 12; (II) 13; (III) 7, 15, 18; (IV) 15, 18, 22,
25, 28; (V) 8, 21, 24, 27, 31, 35, 38.

हरिणी— 17 syllables in a quarter. यति at the 6th and the 10th.
नसमरसलागः षड्वेदेह्यैहरिणी मता । गणस न, स, म, र, स, ल, ग. Only
two verses in this metre. (II) 6; (III) 13.

All the above metres are समवृत्तः. Of the जाति class only one
metre i. e. आर्या is used in our play.

The general definition of आर्या is:—

आर्या— यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश
सार्या ॥ There are as many as 9 divisions of आर्या.
The following 22 verses are in the आर्या metre (I)
13, 18; (II) 1, 4, 5, 8, 14; (III) 1, 2, 3, 10, 14, 17;
(IV) 4, 12, 19, 23, 24; (V) 1, 4, 19, 34, 40.

विषयः समवृत्तः अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश

सूर्योश्चैवदिमः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्

शालिनी वेदलोकेः मात्तौ गौ चेच्छालिनी

Appendix D.

नागानन्दस्थपद्यानां वर्णानुक्रमसूचीपत्रम् ।

अं. श्लो.	अं. श्लो.
अकिञ्चिद्विम्बशोभा	२—८
अग्रेसरी भवतु	५—३७
अज्ञाननिद्राशयितो	५—१५
अनया जघनाभोग	१—१९
अनिहय तं सपत्नं	३—१४
अन्तःपुराणा विहित	४—१
अन्योन्यप्रीतिकृतां	२—१४
अभिलषिताधिकद्वये	५—३४
असौ गीतारम्यैः	३—८
अस्मिन्स्थितिरातले	४—२७
अस्या विखेप्य मन्ये	४—१२
आलसीषः पर इययं	५—२०
आदावुत्पीडयन्ती	५—८
आमोदानन्दितालिः	४—२८
आर्तं कण्ठगतं	४—११
आलोक्यमानमिति	५—५
आवर्जितं यथा	५—१६
आवेदय ममास्मीयं	५—९
आस्तां स्वस्तिफलक्ष्म	५—१७
इत्येष भोगिपतिना	४—६
उद्वहन्ते प्रियन्ते च	४—१६
उल्लेखमाणा त्वां	५—२८
उत्फुल्लकमलकेसर	१—१३
उन्मज्जज्जलकुञ्जरेण	४—३
उष्णापः स्फुट एव	१—१७
एकतो पुरुषजणं	५—३२
एकाकिनापि हि भवा	१—१८
एतत्ते श्रुतं प्रसिद्धं	३—१६
	३—११
एतन्मुखं प्रियायाः	३—१०
कण्ठे दारुलताभोग्ये	२—१२
कवलितलवङ्गपल्लव	४—४
कामेनाकुप्य चापं	१—३
कुणमि घणतरुण	२—१
कुर्वाणी रघिरार्द्र	५—१३
कोटीकरोति प्रथमं	४—८
कचिद् द्वीपाकारः	५—२६
क्षौमे भङ्गावती	५—१
खेदाय स्तनभार एव	३—६
यात्रापश्यमि न	५—१९
शोकर्णयर्णवतदे	५—६
मलानिर्नाधिकपीथमान	५—१४
चञ्चलचूर्णतर्प	४—१८
चन्दनलतागुहमिदं	२—५
चूडामणि वरणयोः	५—११
जिह्वासहस्रद्वितयस्य	४—५
ज्वालागङ्गाखिलोक	५—३१
जिह्वं नो पिबेद्	३—१
तमुरियं तरला	१—१६
तपात्तरक्षणपृष्ठ	१—२०
तिष्ठन् भाति पितुः	१—९
तुल्याः संवत्क्रात्रे	४—२२
प्रातोऽयं शङ्खचूडः	५—३८
दक्षिणं स्पन्दते यक्षः	१—९
दिर्याङ्गा हरिचन्दन	३—९
दिनकरकरैर्दृष्टं	३—१३
दृष्टा दृष्टिभयो	३—४
ध्यामन्वाङ्मनस्य	१—१

न खलु न खलु	अं. श्लो. २-११	वासोयुगमिदं रक्तं	अं. श्लो. ४-२१
न तथा सुखयति	४-२३	विद्याधरेण केनापि	५-१०
नागानां रक्षिता भाति	४-२९	विलुप्तशेषाङ्गतया	५-२२
नाहित्राणात्कीर्तिः	५-७	विश्वामित्रः श्वमांसं	४-१५
निजेन जीवितेनापि	५-३३	वृष्टिं हृष्टशिखण्डि	५-३९
नित्यं प्राणाभिधातात्	५-२४	वृष्ट्या पिष्टातकस्य	२-१३
निद्रामुद्रावबन्धात्	३-१८	व्यक्तिव्यञ्जनधातुना	१-१४
निराधारं धैर्यं	५-३०	व्यावृत्त्यैव सितासिते	२-२
निष्यन्दत इवानेन	२-७	शयितेन मातुरङ्गे	४-२४
निष्यन्दश्चन्दनानां	३-७	शय्या शाद्वलमासनं	४-२
नीताः किं न निशाः	२-३	शशिमणिशिला सेयं	१-६
न्याय्ये वर्त्मनि योजिताः	१-७	शिरामुखैः स्यन्दत एव	५-१५
पक्षोत्क्षिप्ताम्बुनाथः	५-३१	शिवमस्तु सर्वजगतां	५-४०
पित्रोर्विधातुं शुश्रूषां	१-४	श्रीहर्षो निपुणः कविः	१-३
प्रतिदिनमश्नन्	४-१९	संरक्षता पन्नगमथ	४-२६
प्रिया सन्निहितैवेयं	२-९	संसर्पिद्भिः समन्तात्	३-१५
भक्त्या सुदूरं	५-१२	समुत्पत्स्यामहे मातः	४-२०
भुक्तानि यौवनसुखानि	५-३	संप्राप्ताखण्डदहोः	५-३५
मधुरामिव वदन्तः	१-११	सर्वांश्चिनिधानस्य	४-७
ममैतदम्बार्यय	४-१४	ब्रह्मदयेन न सोढाः	२-४
महाहिमस्तिष्क	४-१३	स्थानप्राप्त्या दधानं	१-१२
माद्यत्कुञ्जरगण्ड	१-८	स्फुरसि किमु	५-४
मूढाया मुहुश्च	४-९	स्मितपुष्पोद्गमोऽयं	३-१२
मेदोऽस्थिमांसमज्जा	५-२३	घस्तानापादलम्बान्	५-२७
मेरौ मन्दरकन्दरासु	५-१८	स्वगर्होद्यानगतेऽपि	५-१
म्रियते म्रियमाणे	४-१७	स्वर्गस्त्री यदि	१-१५
यद्विद्याधरराजवंश	२-१०	स्वशरीरमपि परार्थे	३-१७
यैरत्यन्तदयापरैः	४-१०	स्वशरीरेण शरीरं	५-१९
रागस्यास्पदमिलवैमि	१-५	हंसासेवितहेम	५-३६
वच्छत्थलम्हि दृष्ट्वा	३-२	हरिहरपिदामहाणं	३-३
वासोऽर्थं दययेव	१-१०	हुङ्कारं ददता	३-५

A list of abbreviations used in the book.

<i>Amara</i> —Amarakos'a	<i>Buddha</i> —Buddha-charita
<i>Gīt</i> —Gitagovinda	<i>Kādam</i> —Kādambari
<i>K. P.</i> —Kāvya-prakāś'a	<i>Kumār</i> —Kumārasambhava
<i>Lalita V</i> —Lalitavatsarāja	<i>M</i> —Mālavikāgnimitra
<i>Mahā</i> —Mahāvīra-charita	<i>Manu</i> —Manusmṛti
<i>Māl</i> —Mālatīmādhava	<i>Megha</i> —Meghadūta
<i>Mudrā</i> —Mudrārākshasa	<i>Mri, Mk.</i> —Mr̥cchhakatika
<i>Nāgā</i> —Nāgānanda	<i>Ni</i> —Nirukta
<i>Priya</i> —Priyadars'ikā	<i>Rāghu</i> —Raghuvams'a
<i>Rat</i> —Ratnāvalī	<i>S'āk</i> —S'ākuntala
<i>Uttar</i> —Uttararām-charita	<i>Veni</i> —Venisambhāra
<i>Vikram</i> —Vikramorvas'īya	

Errata

INTRODUCTION

XI at the bottom *for* whnforms oi *read* who informs.

TEXT

१-२४-१२	for	धयन्त्वाद्यापि	read	धयन्त्या अद्यापि
१-१७-तु०	for	तथा	read	यथा
२-१०-४१	for	साकृतधूम	read	साधूक्तम्
३-१५-तु०	for	यायाश्च	read	याताश्च
४-१०-प्र०	for	धैरन्त्य	read	धैरत्यन्त
४-१४-१	for	सरिच्छो	read	सरिच्छो
४-१४-६	for	चेतः	read	चेतः
४-१५-प्र०	for	पुरा भक्षय	read	पुराभक्षय
४-१७-५	for	स्मशानम्	read	श्मशानम्
५-७-च०	for	वञ्चितोऽसि	read	वञ्चितोऽस्मि
५-२१-दि०	for	सप्तसर्पि	read	सप्त सर्पि
५-२८-प्र०	for	उत्प्रेक्षणा	read	उत्प्रेक्षमाणा

NOTES

P. 4. line 1	<i>for</i>	forwned	<i>read</i>	frowned
P. 17 at the bottom	<i>for</i>	regious	<i>read</i>	regions.
P. 22 line 13	<i>for</i>	Act 11	<i>read</i>	Act II.